

Ziyadxan Nəbibəyli

ZİYADXAN NƏBİBƏYLİ

**ZƏNGƏZURUN ALTUN
TACI LAÇIN**

Bakı - 2009

Kitabın içindəkilər:

- I. Laçının qədim və müasir tarixindən...
 - II. Laçının dağ-dərə adları, babalar yadigarı.
 - III. Laçın səndə nəyim qaldı...
 1. Gülüm - çiçəyim.
 2. Evim - eşiyim.
 3. İgidlərim - nərlərim.
 - IV. Bizim torpaqlarımız bizi gözləyir.
 - V. Laçın müdafiə edilə bilərdi.
 - VI. Laçın bölgəsində unudulmuş və ya unudulmaqda olan məşğuliyyətlər, adət-ənənələr.
 1. Maldarlığın qısa tarixi.
 2. Qoyunçuluğun yaşa və rəngə görə seçilməsi və qiymətləndirilməsi.
 3. Yaylaqların bölünməsi.
 4. Yemçiliyin əsası.
 5. Aran obaları.
 6. Mirovdağ yaylaq köç yolları.
 7. Yuxarı tərətər yaylaq yolları.
 8. Zəngəzur yaylaqları köç yolları.
 9. Qırxqız - Kırs - Sarıbulaq, Kırs - Ziyarat bölgəsi yolları.
 10. Çoban itləri.
 11. Çoban təbabəti.
 12. Mal-qara saxlanması ilə bağlı tikili növləri.
 - VII. Sadə elat, yaylaq, yaxud köç xörəkləri.
 - VIII. Süd məhsulları və onların hazırlanma qaydaları.
 - IX. Qoyun yunu və keçi tükü məhsulları.
 - X. Laçın bölgəsinin kənd adları tarixi nə deyir.
 1. Laçın bölgəsində digər peşələr tarixindən.
 - XI. Zəngəzura kürdlərin (qurdların) gəlişi.
 - XII. Bir az da PKK-a haqqında.
 - XIII. Milli münasibətlərdə etnik psixika.
 - XIV. Azərbaycan adı tarixindən.
- Müraciət edilmiş tarixi mənbələr

Laçının qədim və müasir tarixindən. . .

Kitab elmi əsər olmaqla, təkcə Laçında deyil, bütün Zəngəzurda, Qarabağda, Qərbi Azərbaycanı erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuş şəhidlərimizin, orada uyuyan ata-babalarımızın müqəddəs ruhuna ittihad edilir.

Kitabın ərsəyə gəlməsinin ən başlıca səbəbi Vətən yangını, həqiqətlərin gizlədilməsi, dünyanın yalançı məlumatlarla aldadılması və həmvətənlilərimizin böyük əksəriyyətinin öz keçmişini yaxşı bilməməsidir.

Kitab əsasən bu günkü Laçın bölgəsinin qədim tarixinə, yer-yurd adları tarixinə, orada yaşamış və yaşayan insanların soy kökü tarixinə, qədim məşğuliyyətlərə, adət-ənənələrə, bu gününə və s. aid edilsədə, bu bölgə Zəngəzurun, daha dəqiq Yuxarı Qarabağın və ən nəhayət qədim və müasir Azərbaycan türk dövlətinin bir parçası olduğundan, araşdırmamız Azərbaycan türk dövləti kontekstində aparılmışdır.

2000-ci ildə çap etdirdiyimiz "Zəngəzurun qısa tarixi və coğrafiyası" elmi kitabında da bölgəyə münasibət məxsusi olmayıb, Azərbaycan türk dövlətinin bir parçası kimi baxılmışdır və əsər çox böyük əks-səda doğurmuşdur. Səbəb isə uzun illər Zəngəzurun, Yuxarı Qarabağın, Bütöv Qarabağın və ümumilikdə Qərbi Azərbaycan tarixinin öyrənilməməsi idi. Çox şükürlər olsunki, son illərdə Azərbaycanın adı çəkilən bölgələrindən bəhs edən xeyli - müxtəlif tərəfləri işıqlandıran yazılar çap olunmuş, maraq çoxalmışdır. Məncə bunun başlıca səbəbi təkcə bütövlükdə Qərbi Azərbaycan tarixi məlumatlarının az olması ilə yanaşı, həm də torpaqlarımızın erməni vandalizmi altında inləməsidir.

İnsanda Vətən sevgisi ölməməlidir. Vətən sevgisi öldümü, insanda ölür, canlı meyid olur, onun şəxsiyyəti də ölür, onun ardınca Vətən özüdə "ölür", biz isə buna yol verməməliyik.

Vətəni bu günki milli respublika sərhədləri daxilində yox, əcdadlarımızın, ulularımızın, dədələrimizin, onların əcdadlarının ayağı toxunmuş, qanı tökülmüş, məzarları qazılmış hər qarış torpaqda dərk etmək gərəkdir. Ulularımız Vətən yolunda, torpaq uğrunda son damla qanlarına qədər vuruşsalar da, tarixin müxtəlif məqamlarında Torpaq, Vətən itirmiş, faciələrlə üzbə-üz qalmışlar.

Şərqlə Qərbin, Şimalla Cənubun arasında, neçə-neçə ölkənin dövlət marağının kəsişmə məkanında yerləşən Azərbaycanı hər tərəfdən hissə-hissə işğal etmişlər. Onu Şimala və Cənuba, Ermənistana və Borçalıya, Kərkükə, Qarsa və Dərbəndə parçalayıblar, didiblər, dağıdıblar, viran qoyublar, kimə istəsələr bəxşiş ediblər.

1501-ci ildə I Şah İsmayıl Şəhur mahalında Ağqoyunlu padşahı Əlvənd Mirzəni yola gətirməklə Ağqoyunlu dövlətini də Qızılbaşlarla həmrəy etdi. Səfəvilər dövləti şərqdə Şeybani xanın özbək dövləti ilə, qərbdə isə osmanlı Türkiyəsi ilə həmsərhəd oldu. K.Marksın təbirincə desək, Amu-Dəryadan Fəratadək uzanıb gedən böyük bir ərazidə hökmranlıq edən Azərbaycan səfəvilər dövləti idi.

Çox təəssüflər ki, Şah İsmayıl Xətəinin, onun övladlarının yaradıb (daha doğrusu birləşdirib) qoyduqları dövləti, onun sərhədlərini, torpaqlarını qoruyub saxlaya bilməmişik. Səfəvilər dövlətinin tarixini yazan böyük tarixçimiz Ziya Bünyadov göstərir ki, hazırki İran, Küveyt, İraq, Şərqi Türkiyə, Gürcüstan (bir bölgəsindən başqa), Dağıstan, Azərbaycan, Ermənistan, Pakistanın çox hissəsi, Əfqanıstan, (bir bölgəsindən başqa), Özbəkistanın bir hissəsi Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkib hissəsi idi. Bu yazını qeydə alan mən (Z.N.) isə bu əsasda Səfəvilər dövlətinin xəritəsini ilk olaraq tərtib etmişəm (mətbuatda bir çox yerlərdə çap olunub).

Araşdırmamız göstərir ki, Laçın bölgəsi demək olar ki, digər bölgələrimizdən müəyyən məqamlarına görə fərqlidir. Beləki,

Kiçik Qafqazın bu bölgəsi sərt dağlıq, meşəlik, ticarət yollarının kəsişmədiyi bir məkanda olmaqla, 3900 m hündürlükdəki qışı şaxtalı, yayı sərin olan yaylaqlarla zəngindir, sıldırım qayalıqlar keçilməzdir, saf sular, təmiz hava yetərincədir. Bu yerlərə yaylaq yolları ilə Cənubi Zəngəzurun, Qaradağın, Aran Qarabağın elatları gedib-gəlmişlər. Maşın icad olub geniş yayılanacan buraya heç qazalaq yoluda olmamışdır. Yerli insanlar elat nəzərə alınmazsa ancaq burada yaşayıb-yaratmış, doğub-törəmişlər. Buranın insanları dağətəyi mülayim iqlimli yerlərdə daimi məskən salmış, yaydan-yaya əhalinin əsasən kişiləri kəndlərindən yuxarıda yerləşən yaylaqlara heyvanatı sürmüş, bəzəndə orada qoyub öz kəndinə əkin-biçinə qayıtmışlar. Çörəyi-xörəyi kənddə hazırlayıb aparmışlar. Arandan gələn elat isə tam hazırlıqlı gələrdi. Bu mənada Laçın bölgəsində "özünə qapanma" sayəsində burada bir çox qədim türk adət-ənənələri, danışiq dilində qədim türklərin işlətdiyi sözlər, insanların qarşılıqlı münasibətində gədimlik və s. hökm sürürdü. Hətta, XX əsrin 50-70-ci illərində bu bölgədən böyük şəhərlərə gələn insanlar çox sadəlvəh görünür, tez inanır - tez aldanır, sözünün üstündə durmayanlarla qalmaqlı anlar yaşamalı olurdular. Bu bölgədə ta qədimdən burada yaşamış türk tayfalarının, insan adlarının və digər türkmənşəli coğrafi yer-yurd adlarını, onların mənşəini, mənə xüsusiyyətlərini bütövlükdə özündə saxlamışdır. Laçın bölgəsinin əraziləri demək olar ki, araşdırılmamışdır. Lakin, tədqiqatlarımız göstərir ki, onun hər bir qarışında, hər daşında, hər qayasında qədim türk insanının məskənlərinin izi var. Onun müxtəlif yaşayış məntəqələrində tarixin əski çağlarından xəbər verən maddi mədəniyyət abidələrinin mövcudluğu, sal qayalar üzərində həkk olunmuş rəsm və yazı nümunələri, yerüstü və yeraltı küp qəbrlərin olması, o küplərdə dəfn olunan igidlərin şəxsi əşyaları və s. bu bölgədə insanların ən qədim dövrlərdən yaşadığını və həm də

insanların türk mənşəli olduqlarını sübut edir.

Bölgənin insanların danışıq tərzində, yaşayış tərzində, adət-ənənəsində, yer-yurda verilmiş adlarda, hidronimlərdə atəşpərəstlik elementləri özlərini kəskinliklə göstərirdi.

Zəngəzurun tarixində göstərdiyimiz kimi, ixtiyar babalarımız bu yerlərə "Səngizar" demişlər. Onun təbii quruluşu ilə uyuşan "daşlıq, qayalıq" deməkdir demişlər. Min illər ərzində sinəsinə dağlar çəkilən bu torpaqların adı çevrilib "Zəngəzur" şəklinə düşmüşdür. Erməni mənbələrində bütövlükdə Zəngəzuru Sünük kimi yazırlar. Həqiqətən də Zəngəzurdə Sünük knyazlığı olub. Bu isə Alban dövləti dövrü ilə bağlıdır. Alban dövlətinin də Azərbaycan dövləti olduğu artıq Azərbaycan ictimaiyyətinə də məlumdur. Lakin, xristian olmaq hələ erməni olmaq deyil və onlar unudurlar ki, ilkin ərəb, fars və digər mənbələrdə Sünük adı xatırlanmır, Zəngəzuru Sisikan və yaxud Sisican kimi yazırlar. Başqa bir fakt isə Alban dövlətində yaşayan 26 tayfadan 24-ün türk dilli, türk mənşəli olduğu artıq aydınlaşdırılmışdır. Araşdırmalarımız göstərir ki, nəinki, Laçında, yaxud Zəngəzurdə - bütövlükdə Böyük və Kiçik Qafqazda qədimlərdə və ya günümüzdə yaşayan bütün tayfaların dinindən və dilindən asılı olmayaraq soy kökləri türk tayfaları, əsasəndə Oğuz türk tayfaları ilə bağlıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, uzun illər Zəngəzurun, Laçının tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən öyrənilməyib, unudulub. Xüsusəndə XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun İrəvan kimi Ermənilərə "pay" verilməsi buranı bizlərə bağlı sahə etmişdi.

Saxtakar ermənilər bundan istifadə etməklə Zəngəzurun və o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan Laçının qədim abidələrini öz adlarına çıxmışlar, yaşayış məntəqələrinin, dağların, çayların, düzlərin tarixən formalaşan həqiqi azəri-türk adlarını dəyişib erməni adları qoymuşlar.

Əsatirlərin birində deyilir ki, ""Səməndər quşu" Qaf adlı yanar bir dağda od içərisində yaşayır". Bu isə - yəni yanar Qaf dağı odda yanmayan Səməndər quşa atəşpərəstliyin rəmzidir. Yazılı ədəbiyyatda da antik dövrün dahi şairi Esxilin "Zəncirlənmiş Prometey" əsərində də göstərilir ki, Prometeyin od Allahı Efəstdən odu oğurlayıb insanlara verməsi Allahlar Allahı Zevsi qəzəbləndirir. Zevs paslı Zəncirlərlə Prometeyi yalçın qayalara bağlatdırır. Prometey axırda göy gurultuları və ildırım işıqları içərisində yerə çökür. Atəşi insanlara verdiyi üçün o, öz həyatını qurban verir. Hər iki tarixi mif - Səməndər quşu və Prometey atəşpərəstliyin rəmzidir. Qafqazın adı da həmin Qaf dağının adından götürülmüşdür. Simurq quşu (bu quşa Səməndər, Zümrüd, Ənqa da deyirlər) yaşayan yanar Qaf dağı (Zəngəzurda) Naxçıvan sərhəddi boyunca uzanaraq hündürlüyü 3904 m olan Qapıcıq (Qafıcıq) yəni ("balaca qapı") zirvəsinə, oradanda Laçın yaylaqlarına (Yuxarı Qarabağ yaylaqlarına) və buradan Coyçə mahalı, Dilican dərəsi adlanan əvəzsiz torpaqlarımızda məskən salmış, yaşamışdır.

İstər eradan əvvəl, istərsədə yaşadığımız 1-ci və 2-ci minilliklərdə yunan, ərəb, şərq ölkələrinin bir çox yerlərindən, İrandan - Cənubi Azərbaycandan gələn səyyah və tacirlər əvvəlcə Ordubad, Gilan çayı dərəsi ilə Xaraba Gilan (onun xarabalıqları indidə durur) şəhərlərinə gəlir, Gəmiqayanı keçərək Qafan, Qarakilsədən Həkəri çayını keçməklə müxtəlif tərəflərə istiqamət götürərdilər. Zəngəzurda, Qapıcıqla səsleşən və eyni kökdən bəhrələnən Qapçıqay (Qapıcıqay) dağı isə Işıqlı dağının şərq yamacındadır. Bu sözdəki "ay" ifadəsi bu yerlərdə Zərdüştlük (Atəşpərəstlik) dövründə yaşayan insanların Aya, Günəşə sitayişilə əlaqəlidir. O, dövrün qəbrüstü daşlarında da Günəş və aypara şəkilləridə bu fikri tamamlayan əlamətlərdəndir. Laçında, o cümlədən Zəngəzurda və ümumilikdə Kiçik Qafqazın bəzi dağ, daş, xüsusən yonquya gedən sal daşlarda da bu nişanələrə rast

gəlmək mümkündür. Qeyd etdiyimiz kimi Laçının qədim yaşayış məskənlərində Atəşpərəstliyin bu və ya digər əlamətləri insanların məişətində, andında, danışıq tərzində Laçın 1992-ci il 18 mayda ermənilər tərəfindən işğal olunana kimi yayaşır. Arxeoloqların tədqiqatlarında göstərir ki, Laçın, ümumilikdə Zəngəzur dağları Eosen yaşlıdır və əsasən vulkanagen süxurlardan təşkil olunmuşdur. Uzun müddət vulkan lavalalarının axması, işıq saçması bu dağları "yanar Qaf" kimi xalqımızın yaddaşında şöhrətləndirmişdir. Professor M.Seyidovun düzgün qeyd etdiyi kimi "Tarixi dil, tarixi mifik, etnoqrafik materialları yad etmədən" biz Azərbaycan tarixini doğru və düzgün öyrənə bilmərik. Bizdə, böyük alimlərdən M.Seyidov və digərlərinin düzgün seçimini istədiyimizdən Laçının qədim tarixi üçün çox-çox qədim mənbələrə baş vurmali olmuşuq.

Digər mənbələrdən biri də Esxilin "Zəncirlənmiş Prometey" əsərindəki Prometeydir. Prometeyi çay allahı İnaşın qızı İoya təsfi edir ki, Qafqaz dağları dağların sultanıdır. Bəlkə elə bu səbəbdən gözəl insan, gözəl şair və gözəl filoloq - alim Hüseyin hələ XX əsrin 70-ci illərində yazırdı:

Könlümün sevinci, ağzımın dadı,
Şirinim, Şərbətim, Şəkərim Laçın.
Səndədir baxtımın əzəl muradı,
Mənim dan ulduzum, ölkərim Laçın.

Esxil bu dağların yamyaşıl olmasından, zirvəsindən qüdrətli çay axmasından, dağların dövrəsində gecə-gündüz Ay dolanmasından, orada olan gözəl qızlarından söz açır. Tarixi mənbələrdən bəllidir ki, albanların Ay məbədlərinin olması, onların Aya siyatiş etmələrinin sübutudur. Hələ b.e. 24-cü ilində vəfat etmiş Strabon albanların ən müqəddəs Ay məbədlərinin nəinki Qafin özündə, onların İberiya (Gürcüstan)

sərhədləri yaxınlığında da mövcudluğunu təsdiqləyir. İndinin özündə də belə məbədlərdən biri indiki Gürcüstan - Azərbaycan sərhəddindədir. Əslində bu torpaqlar Azərbaycan - türk - oğuz torpaqlarıdır - (İberiyaya qədər). Həmin torpaqları isə Nadir Şah Avşar İberiya çarlığının idarəçiliyinə vermişdir, onlara bağışlamamışdır. İberiya çarlığı isə Nadir Şahın idarəçiliyində idi. Lakin sonralar bu torpaqları biz yox, ruslar gürcülərə vermişlər, Dərbənd və İrəvan olduğu kimi. Strabon yazır ki, albanlar İberiya yaxınlığında olan Selenaya məbədinə sityaş edirlər. Yəni "Selen-Aya" məbədi və İberiyalılardan fərqlənirdilər. Daha qədim sitayişlidirlər.

Strabonun digər yazısına görə albanlar (türklər) Zevsə, Heliosa və Selenyaya sitayiş edirlər. Strabonun vətəni Yunanıstanda Zevs - göy Allahı, Helios - Günəş Allahı, Selenya isə Ay ilahəsidir. Strabon albanların Göyə, Günəşə və Aya inandıqlarını nəzərə alaraq, bu adları yunanlar kimi Zevs, Helios və Selena adlandırmışdır. Onun əsərində Prometeyin Göy Allahı Zevs tərəfindən çarmıxa çəkdirildiyi göstərilir. Maraqlı burasıdır ki, Strabon adını çəkdiyimiz əsərində yazır ki, - "Kahin vəzifəsini albanlarda hökmdardan sonra ən hörmətli adam yerinə yetirir. Həmin şəxs böyük və sıx əhalisi olan müqəddəs vilayətə başçılıq edir. Həm də məbədin qullarını işlədir, qullardan biri günah işlədərsə, kahinin əmri ilə onu tutub müqəddəs zəncirlə bağlayır, sonra isə ilahiyə qurban verirlər". (Qeyd edək ki, bu qaydanın hətta XIX əsrin sonunda Borçalı - türk torpaqlarında qaldığını şair Abdulla Şaiqdə öz xatirələrində qələmə almışdır).

Göründüyü kimi, Prometeyin Zevs tərəfindən dözülməz əzablarla cəzalandırılması, onun müqəddəs zəncirlə bağlanması alban adət-ənənəsinə uyğundur və deməli, Prometey Alban həyatından götürülmüş surətdir. Nəticə odur ki, bütün bu yuxarıda deyilənlər Alban-türk torpağında cərəyan etmişdir. Bax, Laçın belə bir qədim insan yaşayışı

məskənlərindən, laçınlılar isə belə bir qədim mədəni-mənəvi dəyərləri özündə ehtiva etmiş qədim insanların övladlarıdır.

Bəlkədə elə bu qandır ki, Laçınlılar vətənlərindən uzaq düşdüklərindən, düşməne özlərinin günahı olmadan "məğlub" olduqlarından hamılıqla şair olmuşlar. Elşən Laçınlının harayıda bunlardan biridir.

Aman, qardaş bu nə suçdu, nə dərdi ?!
Laçın doluxsunub, bir himə bənddi.
Bu ağrı qəlbimi yaman göynətdi,
Təzələdi sinəmdəki yaranı,
Hanı, qeyrət çəkən, igidlər hanı ?!

Araşdırmalarımıza görə atəşpərəstliyin yaradıcı peyğəmbəri Zərdüşt olmuşdur. Bu peyğəmbərin həyatı haqqında dəqiq məlumat çox olmasa da onun çox qədimdə yaşadığını bir çox alimlər təsdiqləyirlər. Yunan və Roma müəlliflərinin fikrincə, Zərdüşt e.ə. altı min il, bəlkədə daha çox əvvəl yaşamışdır. Müasir tədqiqatçıların çoxu e.ə. 1000-600-cü illər arasında yaşadığını, bəziləri isə Makedoniyalı isgəndərdən 258 il əvvəl olduğunu hesab edirlər və s. İqrar Əliyev yazır ki, Zərdüştün vətəni Sibirdən qərbi İrana (Azərbaycana) qədər olan ərazidə, yəni Orta Asiyada, Midiyada (Raqa şəhərində) və Cənubi Azərbaycanda axtaranlar olub. Ümumiyyətlə Zərdüşt adının cürbəcür formalarına rast gəlinir - Zoraastr, Zoroad, Zarduşt, Oraastr, Zoravest, Zərdüşt (Zəngəzurlu Vəli) və s. (Ərəb mənbələrinə görə e.ə. VIII-VII əsrlərdə Zəngəzurun çox böyük torpaqlarının sahibi və ağası Nuh Nəbi törəmələrindən biri olan Vəlilidir. Onun nəsl törəmələri Cənubi və Şimali Azərbaycanın bir çox yerlərində yaşasalarda, hökmran olduqları əsas torpaqlar Qaradağ, Böyük Zəngəzur (indi 17 bölgədən çoxdur), Ordubadın çox hissəsi, Yuxarı Qarabağın hamısı, Aran qarabağdan Füzulinin bir hissəsi (Arazdan

cənubdakı torpaqlarda daxil olmaqla), indiki Cəbrayıl bölgəsi, indiki Ermənistanın (Qərbi Azərbaycanın) Basarkeçər və Qərbi Ermənistanın xeyli hissəsi Göcə gölə qədər bütün ərazilər buraya daxil idi. O, nəslə bağlı və bizə məlum olan xeyli yaşayış məskənləri, yurd yerləri, yaylaqlar Laçında da çoxdur və atəşpərəstlik dövründə Düdüldə (Alıqulu ilə Muncuqlu kəndləri arasında) Vəlililər, Nohruzlular (Növrüz), Düdüllülər və s. yaşamışlar. Qafanda, Zəngilanda, Gorusda son dövrlərə qədər yaşayanlarda olmuşdur.

Son dövrlərdə Zərdüştün vətəninin Azərbaycanda, Sasanilər İranının baş Zərdüşt ziyarətgahında yerləşdiyini və Avesta Kononunun burada formalaşdığı da qeyd olunur. Bu peyğəmbərin din sistemində Ahuramazda (sonralar Oramazd, Hürmüzd) ali Allah hesab edilir. Şər qüvvələrin başında Anqramanyu (Ahramanyu, Əhriman) durur. Bunu deməkdə məqsədimiz Zərdüşt dininin təlimi, ideyası haqqında söz açmaq deyil, onun təşəkkül tapdığı yeri dəqiqləşdirməkdir. Tarixi mənbələrdən görüldüyü kimi, Zərdüşt dini atəşpərəstlikdir və "bu dinin ideyaları məzdəkilərin və babəklərin (xürrəmidinlərin) ideologiyasına xeyli təsir göstərmişdir". Səməndər quşunun Qaf dağında yaşaması, Prometeyin qafqazlı olması sübut edir ki, Zərdüşt dini Qafqazda təşəkkül tapmışdır. Alban hökmdarı III Vaçaqan (487-510) zərdüştliyin dərin kök saldığı Qafqaz Albaniyasında bütün atəşgahların tikilməyini və ibadət etməyi qadağan etmişdir (Gün o gün olsun ki, biz Qərbi Azərbaycanda qriqoryanlıqı qadağan edək).

Bu hökmə məruz qalan atəşpərəstlər ilk müqəddəs atəşgahdan odu başqa yerə köçürməyə məcbur olmuşlar. Əl-Məsudinin (e.ə.956) "Mürüc" əsərində bu odun Sasani hökmdarı I Qubadın (488-510) oğlu Xosrov Ənuşirvan (531-579) tərəfindən Əş-Şizəyə köçürülməsi məlum olur. Əş-Şiz Urmianın 140 km cənub-şərqində yerləşən, indi xarabalığı

qalan Qazaka şəhəridir. Əl-Məsudinin məlumatı bir daha təsdiq edir ki, atəşpərəstliyin təşəkkül tapdığı yer ancaq Arran adlı məkandır ki, Laçın bölgəsində onun bir guşəsidir.

Atəşpərəstliyin Zəngəzur mahalında təşəkkül tapmasının əsas dəlillərindən biridə ərəzidəki Bərgüşad silsiləsindəki Aramazd zirvəsinin (3399 m) və Bərgüşad adlarının olmasıdır. Əvvəldə deyildiyi kimi atəşpərəstliyin din sistemində ali Allahı Ahura-Mazdadır. Bunu Oramazd və Hürmüzd kimi də yazırlar. Belə olduğu halda atəşpərəstliyin ali Allahı olan Oramazd (Ahura-Mazda) ilə Bərgüşad silsiləsinin zirvəsi olan Aramazdın adları arasında demək olar ki, ciddi fərq yoxdur. Oramazd-Aramazd eyni kökdən yaranan adlardır. Elə indinin özündə də yerli əhali üzünü zirvəyə tutub "Ya Aramazd, mənə kömək eylə" deyirlər.

Qurani Kərimin 22-ci surəsinin 17-ci ayəsində deyilir: "Zərdüşt həqiqətən peyğəmbər, onun dini isə səmavi din olmuşdur". Əhura - Məzda qarşısında o müstəqil Tanrı olur. Tanrıçılıq isə türkün ən qədim dini-mənəvi dəyəridir. Bu haqda Azərbaycanda ilk dəfə yazılı olaraq məlumat verən R.Turabxanoğlu və bu yazının müəllifi olmuşlar. Tarixdən məlumdur ki, II Yəzdkardin adlarından biri belə idi: - "İşıqı ilə dünyanı işıqlandıran və hərərəti ilə bütün kainatı isindirən Böyük Tanrı Günəşə and olsun".

Xristian ruhanilərindən çoxusu Zərdüşt dinini qəbul edib, Günəşə, Tanrıya pərəstiş edərək qurbanlar vermişlər.

"Avesta"dən məlum olur ki, təbiət ünsürlərinə pərəstiş etmək Zərdüştələr arasında tamamilə yayılmış və ciddi iş imiş. Təbii ki, buda Türkün Tanrıçılığı ilə birbaşa əlaqəlidir.

Burada Bərgüşadın etimologiyası haqqında azacıq da olsa məlumat vacibdir. Bərgüşad adı əslində üç sözdən ibarətdir - "Bar". "Güş", "ad". Diqqətlə araşdıranda görünür ki, hər üç söz ayrı-ayrılıqda mənəlanə bilər. Sözü əvvəlində gələn "Bar"(u), yaxud "Bər"(u) sözləri türkcə Allah deməkdir. Bu günün

özündə Azərbaycan xalqı arasında bu ifadə "Bari ilahi, sən özün saxla!", "Bari ilahi, sən köməyə çat!", "Bari ilahi, sən özün şahidsən" və s. kəlamlar işlədilir. Sözün 2-ci hissəsi "Güş", "Kiş" isə yenə də türkcə "din", "əqidə" deməkdir. Sonuncu "ad", "od" isə özlüyündə "od", "atəş" sözünün özüdür. Göründüyü kimi "Bərgüşad" sözü əslində "Od Allahına inam" və ya "Od Allahı məbədi" mənasını verir.

Fikrimizcə, bu ərazidəki Kiş kəndi, Kiş çay, Kiş məbədi (Şəki), Kiş dağı (bəzən keşişdağdı deyirlər) (Laçının Hətəmlər kəndi yaxınlığında), Keş, Kiş pəyələri (Laçının Bülövlük kəndində), Keşiş kəndi (Qafanda), Keşiş ağacı (Mığrı bölgəsinin Nüvədi kəndi) və s. sözləridə eyni kökdən yaranmış və Azərbaycan - Türk mənşəlidir.

Deyilənlərdən məlum olur ki, Zəngəzur vilayəti, Zəngəzur mahalı, Zəngəzur sultanlığı, onun ayrı-ayrı bölgələri və o cümlədən Laçın bölgəsi e.ə. minillikdə, bəlkədə daha əvvəl Zərdüşt dininə sitayiş edənlər yaşamışlar. Deməli, bu dinə, bu inaca söykənənlər başqa xalqlar deyil, məhz indiki XX əsr Zəngəzur mahalının sakinləri (ermənilər etnik təmizləmə aparana qədər) Azərbaycan türkləri olmuşlar.

Zəngəzur ərazisində məskunlaşmış qədim əhali haqqında bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən e.ə. yaşamış Strabon, Feoxan, Skepsiyalı Metrodor, Hippokrat və başqaları məlumatlar vermişlər. Feoxan yazır ki, Skif tayfaları olan Hel və Lehlər, Muğ və Vağlardı amazonkalar da albanlar arasında yaşayırdılar. Skepsiyalı Metrodor və Hippokrat isə iddia edirlər ki, amazonkalar Qafqaz dağlarında Keravi adlanan şimal ətəklərdə qarqarlarla qonşuluqda yaşayırdılar. Həqiqətən indidə belədir Yuxarı Qarabağın (Zəngəzurun) dağətəyi yerləri qarqarların yaşadıkları yerlərdir və qarqar çay, Qarqar yer-yurd adları və onlar haqqında dəqiq tarixi məlumatlar əlimizdədir. Digər tərəfdən bu məlumatlarda qeyd olunan tayfa adları Zəngəzurda, onun Laçın bölgəsində hələ də qalmaqdadır.

Məsələn, Zəngəzurun Mığrı ərazisindəki Leh (Lek), Lehvaz kəndləri, Laçındakı Le-Leh yurdu, Leh tayfalarının, Nüvədi kəndinin ərazisində aşkar edilən Qarqar yazıları (daş üzərində), həmçinin Həkəri çayının ətrafındakı Xocahan yaxınlığındakı Hal kəndi məhz hel tayfalarının adını daşıyır. Yaxud da Şıxovuz (ermənilər dəyişib Şkao deyirlər), Maqovuz kəndlərinin adı (atəşpərəst oğuz mənasındadır) oğuzların adı ilə üst-üstə düşür. Və ya Saqqarasu çayı (şumecə qumlu çay), Sapadərə (Şumercə çoban dərəsi) və s. və ilaxir türk mənşəli toponimlərdir. K1ğı dərəsi boyunca Zeyvə kəndindən dərənin sonuna qədər salınan 17-18 kəndlər də Azərbaycan türklərinə məxsus məskənlərdir. Bütünlükdə istər Böyük Zəngəzurun ayrı-ayrı bölgələrinin, istərsədə Laçında olan qədim türk mənşəli dağlar, çaylar, bulaqlar, dərələr, təpələr, düzlər Zəngəzurun, Laçının ancaq azəri türklərinə mənsub olduğuna bir daha elmi sübutdur.

Yaşadığımız eranın 1-ci minilliyində Zəngəzur mahalında o, cümlədən onun bir parçası olan Laçında ərəb xilafətinə qarşı Vətən uğrunda vuruşan xürrəmidinlərin rəşadətli döyüşləri bütün şərq ölkələrinə, sonralar isə bütün dünyaya səs salmışdır. Xürrəmidinlərə ərəblərlə döyüşdə əvvəlcə Cavidan İbn-Şəhrək, 816-cı ildən sonra isə Babək Xürrəmidin rəhbərlik etmişdir. Xürrəmidinlərə rəhbərlik edən Babək dərin zəkaya, əfsanəvi döyüş qabiliyyətinə malik bir qəhrəman olub. Bu torpaqda boya-başa çatan Babək 816-cı ildən, müəllimi Cavidanın vəfatından sonra 837 / 38-ci illərə qədər öz vətəni və xalqı uğrunda xilafətə qarşı mərdliklə, rəşadətlə vuruşmuş, əsl xalq qəhrəmanı olmuş, adına onlarca dastanlar yazılmışdır.

Cavidan, Babəklə yanaşı Cavanşir, Koroğlu, Murtuza, Nəbidə bu torpağın yetişdirməsidir və XXI əsr belə bir nəvə oğulun yetişməsinə - Zəngəzur, Laçın və digər torpaqlarımızın qaytarılmasını səbirsizliklə gözləyir.

Mənbələrdən məlumdur ki, Babəkin xilafət ordularına qarşı

vuruşduğı Bəzzeyn qalası indiki Qafan bölgəsinin "Davidbeq" (əvvəlki adı Quşçulu olub) kəndindəki möhtəşəm qaladır. Quşçulu kəndinin adını ermənilər 1945-ci ildə Davidbeq ilə əvəz ediblər (Laçın və onun kəndlərinin adı kimi). Davidbeq özlüyündə 1722-28-ci illərdə Türkiyə türklərinə qarşı vuruşmuş bir cəlladın adıdır. Quşçuluda iki əzəmətli qala var və hər iki qala Babək Xürrəmidinin Bəzzi qalasıdır, birindən digərinə yol olmuşdur. Burada Pir-Davidan məqbərəsidə Cavidana məxsusdur və onun əsl adı Davidan olmuşdur.

Ermənilərin saxta ad verdiyi "Davidbek" qalasının Bəzzeyn olmasını sübut edən dəlillərdən birisi də Şahi (Şəki) qalasıdır. Bu qala Qarakilsənin Şəki kəndində, Bazarçayın sahilində xarabalığı qalmış Şəki (Şahi) qalasıdır. Şahi qalası Z.Bünyadov tərəfindən araşdırılıb (Azərbaycan VII - IX əsrlərdə). Qala Vəcnə İbn-Ər-Rəvvad tərəfindən salınmış, IX əsrin əvvəllərində isə ibn-Baisin əlinə keçmişdir. 837-838-ci ildə Babəki xəyanətkarlıqla ərəblərin əlinə verdiyinə görə Şəki erməni Səhl ibn Sunbata verilmişdi.

Torpaqlarımızı asanlıqla rusların köməyi ilə ələ keçirən ermənilər iddia edirlər ki, Zəngəzurun ilk adı Sünük olmuşdur. Əlbətdə bunun elmi əsası yoxdur. Burada Sünükgilan kəndi olub və orada bir neçə erməni ailəsi yaşayıb. Onların arasında Vaçaqan adlı erməninin qızı 828-ci ildə (adı İbnat al-Kəldaniyə) Babəkə ərə getmiş və onun mal-mülküdə Babəkə qalmışdır.

Təəssüflə qeyd edək ki, Zəngəzurun, Laçının və digər bölgələrimizin tarixi ilə az məşğul olunduğundan, bəzi tədqiqatçılarda qibləyə tərəf qoyulmamış qədim qəbirlərin ermənilərə məxsus olması fikrini irəli sürən səhv fikirlər də olmuşdur. Xatırladaq ki, İslama qədərki dövrlərdə Azərbaycanda ölənlərin qibləyə tərəf dəfn edilmədiyini unutmaq olmaz. Daş üzərində həkk olunan bütün xaç işarələrini də erməni xaçı hesab etmək olmaz. Unutmaq olmaz

ki, albanlarında qəbr daşlarında xaça oxşar nişanələr olmuşdur, lakin onlar xeyli fərqlidirlər. Albanlara xas olan qəbirüstü xaçların uc tərəfi ox şəkilli, bir tərəfi isə saya olsa da dörd ox eyni ölçüdədir. Bu dəlillərdə bizə qətiyyətlə - Zəngəzur torpaqlarının bütövlükdə ancaq Azərbaycan - türk torpaqları olmasına zəminlik yaradır. Burada deyilən və deyilən tarixi dəlillərdən aydın olanı odur ki. Azərbaycan xalqının tarixi çox qədimdir, təkzibedilməz həqiqətdir, o cümlədən Yuxarı Qarabağın, Zəngəzurun və onun bir parçası olan Laçının.

Torpaq altda allı, güllü bağım var,
Bu sinəmdə yüz min belə dağım var,
Xəbər gələ Kırda al bayrağım var,
Şer yazam, dastan bağlayam Laçın.

Zəngəzurun altun tacı Laçın - tarixən Zəngəzurla birlikdə Yuxarı Qarabağ (son illər dağlıq Qarabağ adlandırırırlar - 1923-ildən sonra) olmaqla Qarabağa aiddir. Eradan əvvəlki dövrlərdə bu torpaqlara Arsaq (Ərsaq) da demişlər. Arsaq toponiminin mənası Sakların torpağı, ərsaqların, qoçaq sakların məskəni, yurdu deməkdir. Bütövlükdə Kür-Araz düzənliyi və Yuxarı Qarabağ hələ Herodotun əsərlərindən bu günümüzə kimi Arsaq adını daşımışdır. Bu ərazilərin aran və yaxud dağlıq olmasından asılı olmayaraq onun toponimlərində başqa millətlərə xaslıq yoxdur.

Laçının dağ-dərə adları, babalar yadigarı

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, onun hər bir vətəndaşının öz dövlətinə, onun ayrı-ayrı bölgələrinə, yaşayış məntəqələrinə, çayına, gölünə, bulağına, dağına-daşına, burada yaşayan və yaşamış insanların kökünə, bütün bunların əmələ gəlməsinə maraq qat-qat çoxalmışdır. Buda səbəbsiz deyildir. Azərbaycan uzun müddət rus işğalı əsarətində, fars əsarətində, ayrı-ayrı dövlətlərin hücumları altında qaldığından, ona öz vətəninə özünü tanımaq imkanı verilmədiyindən vətənə maraq, onun hər bir probleminə maraq bu torpağın insanlarında indi dəfələrlə artmışdır. Digər tərəfdən də vətəndaş öz tarixi keçmişilə, onun yer-yurd adları ilə, ulu babaların kimliyi ilə bağlı elmi əsərlərin olmaması, yaxud az olması marağı birazda artırır. Əlbətdə belə məsələlər insana, onun dövlətinin daxili və xarici siyasətinə, dövlətin - millətin düşməninə cavab verilməsi baxımından da çox vacibdir. Zəngəzurun bir parçası olan Laçın bölgəsində isə bu məsələlər demək olar ki, tamami ilə unudulmuş bir güşədir. Bəlkədə elə bu səbəbdəndir ki, burada yaşayan insanlara hər siyasətə gələnlər öz marağına uyğun ad verir, düşmənlərimiz isə belə adlardan qışqıra-qışqıra danışıq və hətta bəzi dövlət və millətlər özünü küləşdirmək istəyirlər. Əlbətdə ümumilikdə - son vaxtlarda Azərbaycanın yer-yurd adlarının tədqiqində xeyli irəliləyişlər var və dəyərli əsərlər çap olunmuşdur. Lakin, Laçın yenədə unudulmuşdur.

Belə məqamda Famil Mehdini oxumaq hamımıza gərəklidir.

Zor gəlib zamanın bu zoruna mən,
Üz tutdum Allahın hüzuruna mən.
Diz çöküb yalvardım: Ulu Yaradan,

Qurtar millətimi bu bəlalardan.
Qurtar ləkələrdən, təhlükələrdən,
Bu mərəkələrdən, səksəkələrdən.
Çadırda sitəmədən, ölümdən qurtar.
Zülmkardan qurtar, zülmədən qurtar.
Yerdə Allahlardan, peyğəmbərlərdən,
Bir də imamlardan-onlardan qurtar.
Qurtar iftiradan, böhtandan, şərdən,
Tökülən bu nahaq qanlardan qurtar.
Qurtar intiqamdan, intiqamçıdan,
Sirli ittihamdan, ittihamçıdan.
Şeytandan, iblisdən qurtar milləti,
Nəfisdən, qəfəsdən qurtar milləti.
Qurtar yalanlardan, yalançılardan,
Qurtar talanlardan, talançılardan.
Hanı o sərvətim, dövlətim, varım,
Yer yedi, göy uddu səmimiyyəti?
Yaradıb bəlaya salırkən, Tanrım,
Niyə yaradırdın sən bu milləti ?!
Tanrıdan səs gəldi: zavallı bəndəm,
Ay başı qapazlı, zopalı bəndəm,
Haqqınız varmıdır küsməyə məndən?
Türk oğlu, türk qızı yaratdım sizi,
Üzü ağ yaşadıb, gəzdirmək üçün,
Bəlkə süd gölündə üzdürmək üçün,
Bir cənnət-məkəna mən atdım sizi.
Ancaq çevrildiniz naxçıvanlıya,
Ermənistanlıya, ya şirvanlıya.
Səlyanlı, ya qaxlı oldunuz, niyə?
Ağdamlı, qazaxlı oldunuz niyə?
Qoydunuz milləti tərəzilərə,
Böldünüz irqlərə, sülalələrə,
Pay-piyadalara, suvarilərə.

Böldünüz canlara, cangüdənlərə,
Buğda yerinə can üyüdənlərə.
Yaratdım yeri, göyü,
Odu, suyu, insanı,
Bir yol ayırmadım, naxışlamadım.
Xalqa Vətən verdim Azərbaycanı,
Heç zaman, heç kimə bağışlamadım.
Naz-nemət verdim ki, yaşasın millət,
Ölməsin, qalmasın çətində, darda.
Sərvəti namərdlər uduzdu fəqət,
Qumarxanalarda, kazinolarda.
Nahaq kor etmədim kor bayquşları,
Nahaq nur vermədim yapalaqlara,
Oğrular əlilə millətin varı,
Dağıldı, yığıldı sirli banklara.
Millətə dil verdim; qılınc tək kəsən,
Ovxarlansın, düşmən bağrını yarsın.
Vermədim, boğulub ölsə də bəzən,
Tərif dənizində tufan qoparsın.
Kənardə yaratdım düşməni sizə,
Qənim kəsildiniz bir-birinizə.
Necə çarə qılım, mən belə dərdə,
Qəzəb canda yatır, kin qında yatır.
Millət oğruları imarətlərdə,
Millət oğulları zindədə yatır.
Göyləri gurlatdım, ayılmadınız,
Yerləri titrətdim, ayılmadınız,
Selləri coşdurdum, ayılmadınız,
Suları daşdırdım, ayılmadınız.
Bu da torpaq dərdi - Qarabağ dərdi,
Dərd də ayılmadı, kara gəlmədi. . .
Bu yolda adətkar, öyrəncəli siz,
Dönüb dil-imana gəlməyincə siz,

Şahlar, hökmdarlar qabağında yox,
Vətənin yolunda ölməyincə siz,
Bilin ki, sizinki Allahlıq deyil,
Sən də get, əyənlər önündə əyil,
...Bəs bu səda hardan: "Əyilmə, Şax dur,
Qırma ümidini, bir səbrini bas,
Allah zalım deyil, qadir Allahdır,
Qəzəbi keçsə də, yaşadar, qırmaz! . ."

Laçın dağlıq ərazidir, müxtəlif yüksəkliklərə malik olmaqla dağətəyi, orta və yüksək dağlıq adı altında müxtəlif pillələrə ayrılırlar. Dağlarda dağ, dərə, yamac, zirvə, çökək, yal, göz, aşırım, sıra dağ, silsilə, tirə, qol və s. vardır. Təbiiki, bunlarında hər birinin hansı səbəbdənsə bir adı vardır. Bu adın mənası və əmələ gəlmə tarixi, mənşəyi ən azı orada yaşayanlar üçün çox dəyərli, qiymətlidir. Bu adlar B.Ə.Budaqovun təbirincə desək vətən adıdır, torpaq adıdır. Hər bir insan öz adını ömrü boyu özü gəzdirdiyi kimi, ana torpağa verilmiş adları da özü ilə daşmalıdır. Ayrı-ayrı vaxtlarda ulu babalarımız doğma torpağın hər bir qarışına-dağlara, qayalara, zirvələrə, dərələrə, yaylaqlara, yoxuşlara, enişlərə ad vermişdir. Məsələn: Sarıbaba dağı, Qırxqız dağı, Dəlik daş, Ələkçi, Fərməş təpə, Çalbayır, Qızıl boğaz, Dəli dağ, Palantökən, lalalı, Koroğlu dağı, İlançıxan dağ, Alçalı dağ, Barmaqdağ, Qoldağ, Dikgüney dağı, Cüdələr dağı, Keçəldağ, Dördqardaş dağı və s. hər dağa ad verilməsinin dediyimiz kimi müxtəlif səbəbləri vardır. Onların xarici görünüşünə görə, rəng çalarlığına görə, bitgi örtüyünə görə, heyvanat aləminə görə, iqlim şəraitinə görə, ölçüsünə görə, şəxs adına görə və s. və i. verilir və beləliklə oronimlər yaranıbdir. Demək istəyirik ki, mənasız coğrafi ad və ümumiyyətlə mənasız ad yoxdur. Hər insan öz vətəninin, torpağının, dağının, yerinin - yurdunun adını biləndə o, düşməyə qarşı birazda mübariz və qətiyyətli olur. Çünki

yaşadığı yurdun ona mənsubluğunu dəqiq bilir.

Baharın qışına bir təsəllidir,
Günəşin al taxtı deyirəm sənə.
Qorxmaz övladların elə bəllidir,
Mərdliyin paytaxtı deyirəm sənə.

Ağa Laçınlı vətənpərvər bir şair kimi bu misraları hələ sovetlər dövründə doğulduğu Laçına həsr etmişdir.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Laçın bölgəsində də mövcud olan adlar içərisində su və suyun bu və ya digər xüsusiyyətlərinə görə cürbə-cür adlarla zəngindir. Bunlara misal Soyuqbulaq, Sarıbulaq, Göybulaq, Qızılbulaq, Qırmızıbulaq, Ağbulaq, Kərçabulaq, Daşbulaq, Kahabulaq, Qazanbulaq, Başbulaq, Dambulaq, Turşsu, İstisu, Qarabulaq, Qarasu, Ağsu və s. göstərmək olar.

Laçın dağlıq ərazi olduğundan və ərazinin geniş bitgi örtüyü ilə zənginliyi bu ərazilərdə bulaqların çox olma səbəblərindən biridir. Bu bölgədə qədimdən bulaqları insanlr əzizləmiş, orada abadlıq işləri aparmağı xoşlamışlar. Bu səbəbdən də adam adı ilə bağlı bulaqların sayı çoxdur. Qaratelin bulağı, Camalın bulağı, Bərxudar bulağı, Vəlinin bulağı, Alının bulağı, Cabbar bulağı, Qasımın bulağı, Əsədin bulağı, Gümşüdün bulağı, Mirzə Həmidin bulağı, Murtuza bulağı, Şaverdi bulağı, Ağa bulağı, Zamanın bulağı, Hümbətin bulağı, Səfi bulağı, Paşa bulağı, İldırım bulağı, Əbil bulağı, Ədil bulağı, İlyas bulağı, Bağır bulağı, Süleyman bulağı, Kərişin bulağı, Novruzun bulağı, Cahanın bulağı, Mütəllimin bulağı, Cəlilin bulağı, Qızıyətərin bulağı, Həsənin bulağı, Nabatın bulağı, Bəyin bulağı, Murğuz bulağı, Fatma bulağı və s. adları sıralamaq olar. Araşdırılan ərazidə türklər üçün müqəddəs günlər də bulaq adında - öz əksini tapmışdır - Yeddibulaq, Qırxbulaq, Yüzbulaq və s. bitki və meyvə adlarından düzələn - Alçalı bulaq,

Armutlu bulaq, Baldırğanlı bulaq, Fındıqlı bulaq, və s. mövcuddur. Özünəməxsusluğu ilə ad almış bulaqlardan - Çöplü bulaq, Novlu bulaq, Çınqıllı bulaq, Oyuqlu bulaq, Çeşməli bulaq və s. Burada da göründüyü kimi heç bir əcnəbilik olmayıb Azərbaycana mənsub adlar öz əksini tapmışdır. Bizə belə gəlirki, bu adların (hidronimlərin) geniş açıqlanmasına ehtiyac yoxdur və bütün adlar sırf türk dillidir, qeyri millətlərin bu adlara heç bir aidiyyəti yoxdur.

Adil Məmmədquliyevin Laçını tərənnümü kimi.

Dağlara hər yandan üz tutdu elat,
Yaylaqda qaynadı yenə də həyat,
Aşıqlar qurdular böyük toy, büsat
Mizrab telə dəydi, tel Laçın dedi.
Dodaq pıçıldadı, dil Laçın dedi.

Yaxud təsviri adlardan (toponimlərdən) - Bülövlük, Uludüz, Bözgüney, Bülüldüz, Kaha, Kalafalıq, Zağaaltı və s. yaşayış yerinin müəyyən əlamətlərinə görə yaranmışdır və bu adlarda da heç bir millətə məxsusluğa təsadüf etmədik. Bölgənin insan adlarından düzəlmiş yer-yurd adlarında söylədiyimiz fikri təsdiqləyir. Məsələn: Koroğlu qayası, Kalbalının yeri, Tərxanlı dağı, Nəbi yurdu, Hacı yurdu, Abışlar düşən, Vəlinin yurdu, Bağırbəyin biçənəyi, Cabbarəkən, Bəylik yurdu və bu sıradan olan yüzrlə Laçında yer-yurd adları saymaq olar. Bu adlarda da göründüyü kimi digər millətlərə məxsusluq yoxdu. Laçın bölgəsi ümumilikdə dağlıq yer olduğundan burada heyvan və quş adları ilə bağlı (Zoonimik oronimlər) yer-yurd adları kifayət qədərdir. Məsələn: Əlikli təpə, Öküz qayası, Qoçdaş, Dovşan dərəsi, At ağulu, Pələng dərəsi, Qabangədik, Tülkü təpəsi, Keçibeli, Əcdaha kahası. Quzğun qayası, Çalağan güneyi, Sərçəli dərə, Saxsağan dağı, Qaranquşlu yal, Qızılquş dağı və s. olmaqla sırf Azəri türkcəsində istifadə

olunmuş adlardır.

Əslində Laçın bölgəsində təbiətlə, yaşayışla, təfəkkürlə, məşguliyyətlə, yerli şəraitlə və s. məsələlərlə bağlı istənilən adla (toponimlə) rast olmaq mümkündür. Sadəcə buranı yaxşı tanımaq lazımdır, yaşlı nəsillə yaxınlıq etmək, ərəzini tam və hövsələ ilə araşdırmaq lazımdır ki, söylənilənlərin Şahidi olasan. Bundan da vacib vətənpərvər, ona yanan, hiss edən, duyan, həssas olmalısanki hər bir adyaranmanı onun yaranma dövründən asılı olmayaraq daxilən duyasan, onun mahiyyətini dərk edəsən. Məsələn: qırxbuğum. Qırxbuğumu bitdiyi yerdə görməsən, ondan nənələrin bişirdiyi cürbə-cür kətələri yeyib, onun tamamını bilməsən doğurdanda qırxbuğum sözünü kənardan-kənara başa düşmək sadəcə mümkün deyildir. Say bildirən Dördqardaş dağı, Yeddibölüyü, Üçtəpəni, Qırxqızı və s. gözünlə görməsən, onun mahiyyətin dərk etmək çətinidir. Maraqlı məqamlardan biridə Laçın bölgəsindəki, bulaq, göl, çay adlarıdır. Qeyd edək ki, su insan həyatında, onun sağlamlığında yediyi qidadan daha çox vacibdir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, keyfiyyətli su Azərbaycanda əsasən Kiçik Qafqazdadır. Bu suların tərkibindəki minerallar insan sağlamlığı üçün yetərincədir. Kiçik Qafqazın bulaqları arasında Laçın bölgəsinin də özünəməxsusluğu var. Bu da onun təbiətindən, bitgi örtüyündən, dağ süxurlarının tərkibindəki müxtəlif növ minerallarından asılıdır. Çox təəssüfki insanlarımızın bəziləri, xüsusən siyasətçilərimiz Laçın bölgəsinin dayandığı təbii mövqeləri, onun təbiətinin yeraltı və yerüstü imkanlarını dəqiq anlayıb qiymətləndirməyi bacarmadılar. Laçının nəyinsə, kiminsə girovuna çevrilməsinə şərait yaratdılar.

Haqqa dayaq olsun yaradan kişi,
Qaytarsın yerinə keçən keçmişi,
Odur qaydasına salan hər işi,

Düşmən gülür, biz gülməli olmuşuq,
Qanan deyir: - Yəqin dəli olmuşuq.

Ümid edək ki, Azərbaycan xalqı ümidini Allahla yanaşı, Tanrının ona bəxş etdiyi dəyərlərə də bağlasın, ondan bəhrələnsin.

Laçın ərazisində bitki köməyilə düzələn adlarda çoxluq təşkil edirlər. Fitonimik oronimlər adlanan bu adlardan Qarağatlı meşə, Alçalı çuxur, Armudlu dərə, Böyürtkənli tala, Əzgilli dərə, Almalı çökək, Çiyələkli yal, Baldırğanlı dərə, Zoğallı yamac, Çaşırılı güney, Şoşanlı tala, Həmərsinli çala və s. sıranı uzatmaq olar. Burada da qonşu ölkələrdən gələn, yaxud "calaq" olan heç bir arzuolunmaz ad yoxdur.

Bu və ya digər əşyaya oxşamasına görə əmələ gəlmiş adlardan - Kotanqaya, Qatardaş, Yəhərtəpə, Fərmaştəpə, Qazantəpə və s. misal gətirə bilərik və bu adlarda da əcnəbilik qeydə alınmayıb.

Laçın bölgəsində insan və heyvanın bədən üzvlərinə oxşatmaqla ad verilməsində mövcuddur. Bunlardan nümunə kimi - Barmaqdağ, Qoldağ, Dəvə boynu, Ortaburun, Qızılboğaz, Boğazyaylağı, Nazikbarmaq və s. adlarını söyləyə bilərik.

Xarici görünüşünə, formasına, relyefinə görə də bu bölgədə yer-yurd adları çoxdur. Belə oronimlərdən - Yumrutəpə, Yumruqaya, Yastıgüney, Dikbağ, Dikgüney, Dikyurd, Sallıq, Altuntaxta və s. adlar indidə qalmaqdadır.

Laçın dağlarında rəng bildirən sözlərin digər adlarla birləşməsindən də düzəlmiş adlar (oronimlər) yetərincədir. Məsələn: Sarıbaba dağı, Sarıyoşuq, Göytəpə dağı, Bozgüney, Çalbayır, Çilgəz, Sarıyal, Sarıtəpə, Ağgüney, Ağqaya, Qaraqaya, Qırmızıgüney və s. saymaq olar.

Laçın bölgəsi dağlıq ərazi olduğundan burada təbii göllər azlıq təşkil edir. Bununla yanaşı süni göllər düzəltməklə, su

elektrik stansiyaları işlətmək, əkinçiliyə yarayan torpaqlara su çıxarmaq, insanları müxtəlif işlərlə təmin etmək üçün ən əlverişli bölgələrdəndir. Təbii göllərdən ən böyüyü Qara göldür (İşıqlı göl). Ondan nisbətən xırda olan göllərə misal Qoşanovur gölü, Çöplü göl, Çilli göl, Cilli göl, Hacılar gölü, Eyvazlılar gölü, Yekəbaşlar gölüdür ki, onlardan da təsərrüfatda istifadə olunmur. Laçında bir çox təsərrüfat işinə yarayan, içməyə yarayan, həcmi nisbətən böyük və hətta siyasi-iqtisadi, mənəvi xarakter kəsb edən İşıqlı göldür (Qara göl). Onunda aqibatında "qaralıq" bir çox torpaq və suyumuzda olduğu kimi uzun illərdir qalmaqdadır. Tarixi araşdırmalar bu gölün axar-baxarlı çağının müəyyən dövrünün Zəngəzur sultanı, sonralar həmdə Qarabağ xanlığının baş sərkərdəsi Murtuza bəy ilə sıxı əlaqəli olduğunu göstərir.

Murtuza bəy Qarabağ xanlığının yaradılmasında, möhkəmləndirilməsində, qonşu xanlıqların, erməni mülklərinin və İran şahlarının Qarabağa yürüşlərinin qarşısının alınmasında, Zəngəzur sultanlığının başqa-başqa şah və xanların əlinə keçdikdə əhalinin, onun var-dövlətinin salamat qalmasının uzun müddətli müdafiəçisi olmuşdur. Qarabağ xanlığı tarixindəki əsas müharibə və döyüşlərdə heç bir zaman basılmayan sərkərdəsi, dövlət xadimi (Zəngəzur sultanı) olmuş Murtuzanın adı nədənsə "Qarabağnamə"lərdə çox az çəkilir. Bundan, Murtuzanın davamçıları və ümumilikdə zəngəzurlular da narazı qalmışlar.

1747-ci ildə (Bəzi mənbələrdə 1743-cü il) Nadir şah öz qohumları tərəfindən öldürülür. Xeyli əvvəl onun yanından qaçmış (qardaşını öldürdükdən sonra) Pənahəli Qarabağa gəlmiş, özünü Qarabağın xanı elan etmişdi. Bu hadisə Nuxa xanı Hacı Çələbiyə xoş gəlməmiş və döyüşə girərək Pənahəlinin dəstəsini dağıtmağa müvəffəq olmuşdu. Qarabağnamədə qeyd edildiyi kimi, Pənahəli Hacı Çələbi xanla döyüşdən sonra qalmış qoşunu ilə birlikdə özünün köhnə

dostu, indiki Zəngəzur qəzasının sahibi Murtuza bəyin yanına getmişdi. Heç bir hakim tərəfindən hələki tanınmayan, özünü Qarabağ xanı elan etmiş Pənahəlini öz qoşunu ilə birlikdə düz bir il Murtuza bəy həm saxlamış və həm də onu düşmənlərindən müdafiə etmişdir. Elə bu dövrdən ömrünün sonuna kimi Murtuza bəy, onun oğlanları, nəvələri, bütün nəslə və Zəngəzur camaatı ilə birlikdə Qarabağ xanlığına, onun sərhədlərinin bütövlüyünə, erməni hiylələrinə axıracan sənə gərmişdi.

Dağ yerlərində Murtuza bəy qədər öz dövrünün müvəffəqiyyətli döyüş quran Azərbaycanın şimalı-cənublu heç bir sərkərdəsi olmamışdır. Nadir şahın təcrübəli sərkərdələrindən olan rumlu Fətəli xanın hiylələrinə ancaq Murtuza bəy qələbə-əks tədbiri görə bilmişdir. Onu qalanın lap divarları dibinə qədər buraxmış, arxadan hucum təşkil etmişdir. Qala divarları ilə Murtuzanın hucumçuları arasında qalan Fətəli xan qoşunları tam məğlubiyətə uğramışdır. Qara Murtuzanın bu planına əvvəlcədən Pənahəlidən başqa heç kim razı olmamışdı. 30 minlik qoşunun qalan hissələrini isə partizan tipli vuruşla daha arxa planda pusquda duran murtuzaçılar məhv etmiş, xeyli qənimət, silah-sursat ələ keçirmişlər. Murtuza bəyin qələbələri onu həm bir sərkərdə kimi və həm də köhnə sədaqətli, nəcabətli bir dost kimi Pənahəlinin gözündə ucaldırdı. Pənahəliyə Murtuza bəyin əsl-nəslə çoxdan bəllili idi. Tarixin keşməkeşində, lap gəncliyindən bir çox münasibətlərdə qarşılaşdığından ondan yaxşı xəbərdardı. Murtuza bəyin əsl qiymətini vermək çoxdan çatsa da, o vaxtlar üçün bunu etmək qeyri-qanuni sayılırdı. Çünki Pənahəli hələki nə bəy idi, nə də xan, o, özü-özünü xan elan etmişdi. Murtuza bəy isə köhnə nəsl-nəcabətli nəsilədən idi. Onun indiki Laçın, Kəlbəcər, Basarkeçər, Qubadlı, Gorus, Qafan, Zəngilan, Turşsu bölgələrində Qaradağda külli miqdarda torpaqları, meşələri, kəndləri, yaylaqları olmuş, bir çox kəndlərin

yaradıcısı olmuşdur. Gəncədə, Xankəndində mülkü və bağ sahələri var imiş. Elə ki, Pənahəli Qarabağ xanı tituluunu şahın fərmanı ilə aldı, çox qısa müddətdə Murtuza bəyi yenidən Zəngəzurun əsl sahib sultanı kimi öz fərmanı ilə təsdiq etdi. O, gündən Murtuza bəyin fəaliyyəti və şan-şöhrəti qonşu xanlıqlarda bir az da artdı. Qeyd edək ki, Murtuza bəyin Zəngəzur sultanlığında, ümumiyyətlə Qarabağ xanlığındakı fəaliyyəti Qarabağnamələrdən çox, İrəvan, Naxçıvan, Qaradağ, Xoy, Təbriz xanlıqları tarixində, hətta İraq, Türkiyə tarixində səlnaməçilər tərəfindən qeydə alınmışdır.

Pənahəli xan hakimiyyətə gələndən sonra Mıqrını Qaradağ hakimindən, Tatef və Sisyanı Naxçıvan hakimindən, Zəngəzuru Təbriz bəylərbəyilindən, Tərtərçayın Uşacıq günbəzindən yuxarı Göyçə sərhəddinədək İrəvan hakimindən, Xudafərin körpüsündən Kürək çayadək Gəncə hakimindən xilas edib öz itaətinə gətirdi. Bu torpaqların Zəngəzurla sərhəd olanların hamısını birləşdirib Murtuza bəyin öz fərmanı ilə sahibi-sultan etdi. Zəngəzur sultanlığının sərhədləri Göyçə gölə qədər uzandı. Murtuza bəy sultan olduğu dövrdə Zəngəzurun canlanma, çiçəklənmə dövrü başladı. O, hər şeyi çox ədalətlə edər haram-halal gözlər, haqqı-nahaqqa verməzdi. Zəngəzurun cavanlarına, at çapmağın bir çox sirlərini, qılınc vurmağın qaydalarını, tüfəngdən düzgün istifadəni, qəfl hucumu, aldadıcı manevrləri özü öyrədər-yaxud nəzarəti altında öyrədilərdi. Atın yəhərində baş üstə durmaqla onu çapıb, düşməne yaxınlaşdıqda atın qarnı altından keçib düşməne zərbə endiməyi, yaxud at gedə-gedə düşməni görməyən tərəfdə gizlənilib, ancaq düşməne çatanda onun gözləmədiyi tərəfdən zərbə vurmağı Qarabağ xanı qoşunlarında birinci Murtuza Sultan tətbiq etmişdi. Belə manevrlər Qarabağ düzlərində gedən davalarda çox kara gəlirdi, hətta Murtuza bəyin bir neçə atlısı bu cür hərəkətləri ilə böyük bir qoşunu pərən-pərən salar, hücumun

istiqlamətindən düşməni yayındırlarmış. Sultan sərkərdələr arasında öz manevrləri ilə o, dərəcədə şöhrət qazanmışdı ki, döyüşdə iştirak etməsə də Murtuza bəyin orada olması hamıda, qələbəyə inam yaradardı.

Murtuza bəyin ata-baba torpaqlarının bir hissəsi və kəndləri Arazın o tayında Qaradağ, Təbriz bəylərbəyliyi sərhədləri içərisində olmuşdur. Onun özünün sultan olduğu dövrlərdə Arazdan cənubdakı torpaqların hamısını Zəngəzur sultanlığına birləşdirə bilməsə də, Arazdan şimala həm Qarabağ xanlığı sərhədlərinin və həm də Zəngəzur sultanlığını yenidən sərhədlərinin genişləndirilməsində Murtuza bəyin əməyi tarixdə misilsizdir. Zəngəzur sultanlığı sərhədi Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının, Cəbrayıl sultanlığının içərilərinə doğru Basarkeçəri, Kəlbəcəri keçərək Göyçə Lələ, Sarı Babanı, Lalalını aşaraq Kırs gədiklərinə, Xankəndinin yuxarı meşələrinə, Tərtərçayın yuxarı hissəsinə qədər gedib çatırdı. Bütün bu işlər başa çatandan sonra Murtuza bəy Həkəri çayının iki böyük qolu Şəlvəçay və Mişni çayın Qılınclı deyilən yerdə kəsişməsi arasındakı çox böyük bir sahədəki köhnə yurdda Arafılı düzündə xeyli abadlıq işləri aparmışdır. Bu yerlər o qədər gözəl təbii mənzərəli, meşəli imiş ki, qonaqlar eyvanda durub, üzbəüz dağ döşündən kəklik ovlayır, tazılar isə gedib gətirərlərmiş. Qaraçənli dağında sağılan süd, saxsı tünklə Arafılıdakı süd emalı dəyirmanına axıdılmış. Onun mal-dövləti yay aylarında Zəngəzurun ən gözəl yaylaqlarında olardı. Çox xoşladığı ən gözəl yerlərdən biri də indiki Laçın-Gorus sərhəddində yerləşən Qaragöl ətrafı yaylaqlardı. Qaragöl yaylası həm də münasib yerdədi, belə ki, Naxçıvan, İrəvan, Qaradağ, Gəncə, Qarabağ, Təbriz, Xoy, Göyçəgöl xanlıq və mahallarının ən işlək yolu olan Şuşa, Laçın, Gorus, Naxçıvan, İrəvan yolunun üstündədir. Qaragöldən çox qısa vaxta adları çəkilən şəhər və vilayətlərimizin istənilən yerinə çıxmaq mümkün idi. Böyük Işıqlı dağının ətəklərində

yerləşdiyi üçün Qaragölə Işıqlı gölü, Işıqlı demişlər, indi də belə deyənlər var. Qara göl əslində Işıqlı göldür, Qaragöl Murtuza bəyin adı ilə bağlıdır. Murtuza bəyin adı elə Murtuzadır. O, hündür, zəhməli, qüvvətli və öz cüssəsi ilə ətrafındakılardan fərqlənən adam olmuşdur. Ona görə də Murtuzaya Qara Murtuza, hətta xalq arasında ona "Qara Tanrı" ləqəbi də veriblər. Heç bir vuruşda məğlub olmadığına görə xalq onu ilahələşdirmiş, "Qara Tanrı" deyə çağırılmışlar.

Qaragöl Həkəri çayının sağ qolu olan Ağoğlan çayının sağ qolu Xoznavarçayın mənbə hissəsində, dəniz səviyyəsindən 2666 metr yüksəklikdə yerləşmişdir. Qaragöl Şimaldan Boz dağ və Göy dağla, şimal-qərbdən Dəmirdaş və Kiçik Işıqlı dağı (3455 m) ilə, cənubdan Keçəl dağ, şərqdən isə alçaq Moren tirəsi ilə əhatələnmişdir. Qaragöl ətrafındakı Ayıdərəsi, Əyriqar, Qanlıca, Dəlicəli, Yolaşan otlaqları, Keçəldağ, Böyük Işıqlı, Sarı dağ, Göy dağ, Dəmirdaş dağ və s. sahələr uzun müddət Murtuza bəyin dağ yerlərindən olmuşdur. O, yay aylarında buraya tez-tez gedər və orada qonaq qəbul edərdi. Qaragöl bütün ətraf təbiətin həyat mənbəyi olduğundan Murtuza bəy burada təsərrüfat binaları, arxaclar, çoban evləri, məscid tikdirmişdi. Yay aylarında bütün elat bu məsciddən istifadə edərmişlər. Məscidin axundu öz dostu Hacısamli mahalının Seyidlər kənd sakini, Bağdadda ali ruhani təhsili almış seyid idi. XVII əsrin 55-70-ci illəri arasında burada Murtuza bəyin başına ətraf xanlıqlardan, xüsusən Şuşadan çox adlı-sanlı adamlar toplaşardı. Bu səbəbdən Murtuza bəy Qaragöl yaxınlığında qəbiristanlıq da salmışdır. Hacı Çələbi xanla ikinci döyüşdə Murtuza bəy iki oğlunu itirir. Bunlardan biri yaralı vəziyyətində oğlanın arzusu ilə Qaragölə gətirilir. Lakin çox keçmədən oğlan Qaragöldə vəfat edir. Murtuza bəy oğlunu burada dəfn etməyi qərara alır. Bundan sonra Qaragöldə Qara Məmmədli (Murtuzanın oğlu), sonralar isə Qalıca qəbiristanlıqları əmələ gəlmişdir. Oğlunun vəsiyyətinə görə

Murtuza bəy onu Qaragölün lap yaxınında üzü gündoğana dəfn elədi. Hər il yaylaqlara gəlmiş bütün elat sultanın şəhid oğlunu ziyarət edərmişlər, dəfn günü isə hər yay ehsan verilib, cavan şəhidə dualar oxunarmış.

Vaxt keçdikcə hər şey unudulsa da, şəhid qəbri bir ziyarət yerinə çevrildi. Qaragölün axar-baxarlı günləri çox olmuş - Murtuza bəyin, Alının, Nəbinin, 2-ci Alməmməd sultanın dövrlərində xüsusi rəvnəqli olmuşdur. Qaragölün əsl qara günü isə Rusiyanın Zəngəzur sultanlığının çox böyük hissəsini Ermənistanla verildiyi gündən başlayıb. 1927-1929-cu illərdə Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhəd düzəldərkən yuxarıda dediyimiz dağ və yaylaqların çoxu ermənilərə verilib, lakin Qaragöl bütövlükdə Azərbaycan sərhəddi daxilində qalmışdı. Hətta, 1928-ci ildə Qaragöl və Qaragöl yaylağı 3 nömrəli yay otağı Qarıqışlaq kolxozunun istifadəsinə verilib. Bu məsələ 2-ci dəfə 3 may 1951-ci il 557 nömrəli Respublika Nazirlər Sovetinin qərarı ilə də bir daha təsdiq olunub. 1964-cü ildə Gorus rayonunun erməniləri Qaragöldə su nasosu qoymuş, əl dəyilməsi günah sayılan Qaragöldən su çəkməyə başlamışlar, sonralar isə Qaragölün baliğına əl uzatmışlar.

Həç bir əsas olmadan, ictimaiyyətdən gizli olaraq 7 may 1969-cu il respublika Ali Sovetlərinin birgə qərarı ilə Qaragöl və Qaragöl yaylaqlarının 250 hektar sahəsi ermənilərə növbəti bəxşiş olmuşdur.

Ermənilər ilk xəritələri Bakı, Tiflis və Moskvadakı arxiv sənədlərini oğurlayıb, onun yerinə başqa tarixlə yeni sənədlər qoymuşlar. Bu sənədlərə qol çəkən Azərbaycandan Respublika MİK-nin o vaxtki işlər müdiri Qadaqçayan, Moskva və Yerevan tərəfdən isə Qriqoryan, İsxanyan, Qalustyan, Çerekeşvili, Metreveli, Akopcan, Karkaşadze, Matekeviç, Kotyuk, Tatulov və Komarovski olmuşlar. Necə deyərlər, yiyəsiz vilayət kimi ruslar, ermənilər, gürcülər istədikləri kimi özləri doğub, özləri də bələmişlər.

Laçınlıların, xüsusən Qarıqışlaq kənd müəllimi Çingiz Mehdiyevin müxtəlif distansiyalara göndərdiyi 500-dən artıq məktub və 1927-1928-ci illər xəritəsi erməni və Azərbaycan "ermənilərinin" bu işi başa çatdırmaqlarına bir tormoz vurur. Azərbaycan rəhbərliyinin bivecliyi ucbatından hər iki respublika hökumətinin Moskva təzyiqi ilə 17 noyabr 1987-ci il 408/717 sayılı qərarı ilə Qaragölün bir hissəsi bizim üçün Qaragöl kimi, ermənilər üçün isə 2-ci hissəsi "Sevlic" gölü adı altında ümumi qoruğa çevrilməsi məsləhət görülür. Tezliklə ermənilər buradakı hər iki qəbiristanlığı məhv edir. Qaragölə (Sevlicə) yol çəkir, tikililər tikməyə başlayırlar, Azərbaycan isə öz yatmağında davam edir. Lakin, 1988-ci il Ermənistandakı ulu torpaqlarından Azərbaycan türkləri qovularkən laçınlılar ayağa qalxmış, Qaragöl ətrafındakı erməni tikililərini məhv edib özlərini də bu yaylaqlardan qovmuşlar.

Böyük sərkərdə və dövlət xadimi Murtuza Sultanın ruhu uzun müddətə sevinmədi. Onun yurdunun sakinləri olan Qarıqışlaq, Hacılar, Quşçu, Soyuqbulaq, Qılışlı, Mişni, Mais və s. kənd sakinlərinin ermənilərə göstərdikləri dirsəyin arxasında başabəla "siyasətçilərimiz" dayanmadı, hətta bu dirsəyi vurub sındırdı. Amma, necə deyərlər, dünya xali deyil, inanırıq ki, gün gələcək Laçında, başqa sərhəd torpaqlarımızda da sərhədlərimiz Türkiyə sərhədlərinə çatacaq, Qaragöl azad olacaq, Murtuza sultanın, onun şəhid oğlunun ruhu dərindən nəfəs alıb rahatlanacaqlar.

Yaşayırım belə qəm çəkə-çəkə,
Bu da bir dərsimiş bizlərə bəlkə
Elə ola o torpaqdan bir tikə,
Tapam gözlərimə bağlayam, Laçın.

Laçın bölgəsinin çayları xeylidir və bu çayların əksəriyyəti

Həkəri çayında cəmləşərək Araz çayına tökülür. Bunlardan Bayandurçay, Ağçay, Xırdaçay, Alpan çayı, Çəmənli çayı, Ağoqlan çayı, Hoçaz çayı, Alpout çayı, Həkəriçayı, Qaranlıq çayı, Nərdivan çayı, Qalaçadağ çayı, Ağdərə çayı, Ağbulaq çayı, Böyük Ağsu çayı, Kiçik Ağsu çayı, Noxudlu çayı, Pircan çayı, Şəlvə çayı, Zabuğun çayı, Piçənis çayı, Qarasaqqal çayı, Muncuqlu çayı, Bağırbəyli çayı və s. Burada çaylar hansı yaşayış məntəqəsinin yanından keçirsə həmin adlarında daşıyırlar, yəni yazılan sıranı artırmaqda olardı. Çay adlarında da yazılanlardan, araşdırılanlardan görünürki, bu adlarda (Hidronimlərdə) Azərbaycan türkcəsinə mənsub adlardan başqa bir şey deyildir.

İstər coğrafi, istər mənzərə, istər oroqrafik, istər yaşayış formaları, istər dini ayinlərlə bağlı, istər millət və xalq adları, istər şəxs adları, istər toponimlərlə bağlı, istər hidronimlərlə bağlı, istər zootoponimlərlə bağlı, istər fitotoponimlərlə bağlı, istər etnotoponimlərlə bağlı və s. tarixi məlumatlar araşdırılan elmi yazılarda bu bölgənin türk mənşəli olduğunu bir mənalı olaraq təsdiqləyir.

Laçın səndə nəyim qaldı . . .

Laçın bölgəsi ölkələrlə, dövlətlərlə, Azərbaycanın Səfəvilər dövlətilə, Rusiyanın hətta bir vilayəti ilə müqayisədə çox kiçik sahəyə malik bir bölgədir. Amma, Ulu Yaradan bu bölgəni elə bil özü üçün, özünün mələkləri üçün yaradıb, "eşqinin, məhəbbətinin" coşub-çağlayan vaxtı yaradıb, damağının çağ vaxtı yaradıb. Gözəl meşələri, təmiz havası, saf suları, ceyranları-cüyürləri, dağ keçiləri, şəlalələri, sərt qayaları, başı ağ çalmalı dağları, dağ başında düzənləri, ucsuz-bucaqsız yaylaqları, qayalarından sallanan cürbəcür gülləri, 40* soyuqda qaynayan isti bulaqları, dünyanın heç yerində tapılmayan təbii gül-çiçəkləri, 300-500 il yaşında qırmızı palıd ağacları, qartalları, Laçınları, qurd ürəkli oğulları, oğullara arxa olan - dayaq olan, kişilərin arxasını yerə qoyan qadınları, qızları var Laçının. Bir sözlə təbiət bu torpaqdan öz əsrarəngiz gözəlliyini, təbii sərvətlərini və bol-bol nemətlərini əsirgəməmişdir. Tarixən təbii şəraitinə görə burada əsasən heyvandarlıqla məşğul olsalarda - əkinçilik, arıçılıq, bağ-bostançılıqda az inkişaf etməmişdir. Yun, xəz materiallarından burada nə istəsən yaradırdılar. Laçının çox keyfiyyətli su mənbələri var idi. Bunlardan 20-dən artıq müalicə əhəmiyyətli mineral bulaqlar idi. Buranın insanları çox-çox qədimlərdən bu mineral bulaqlardan müalicə məqsədi ilə istifadə etmişlər. El arasında möcüzəsinə görə bu sulara - baş suyu, göz suyu, diş suyu, yel suyu, yara-xora suyu, mədə suyu, qılça suyu və s. adlar verilmişdi. Bu su mənbələri əsasən bölgənin Minkənd, Molla-Əhmədli, Mirik və s. yaşayış məntəqələrinə yaxın idi. Turş su adlanan bulaqlar isə hər yerdə var idi və bu bulaqlar üzərində həmişə yeyib - içmək məqsədi ilə abadlıq yaradırdılar. Yay aylarında Qarabağın, Zəngəzurun isti yerlərindən, xüsusən Bakı və Sumqayıtda yaşayan əslən buradan olan əhali bu yerlərdə istirahət edə, müalicə alardılar.

Çəkinmədən bildirimki, mərkəzdən Laçın və Laçınlılara həmişə biganəlik hökm sürüb. Bölgənin baş həkimi işləmiş Rəhim Rüstəmov dəfələrlə mərkəz qarşısında Minkənd kəndi ətrafında, bu bulaqlara yaxın bir yerdə müalicə - istirahət zonasının yaradılması, aerodrom yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmiş, amma nəticə olmamışdır. Bu təşəbbüs yerli əhali üçün iş yeri olsa da - dövlət üçün də həm siyasi və həm də iqtisadi gərək idi. Mənim özüm hökumət üzvü olan zamanda qırxbulaq suyunu Bakıya gətirərək insanlara təmiz su vermək təşəbbüsündə olmuşam. Bəyənilib, amma nəticəsi olmayıb.

Laçın bölgəsinin 1885 kv. km. ərazisinin 34877 hektarı nadir ağac növləri (qırmızı kitaba düşən) olan meşələrdən ibarət idi. Tikinti materiallarının miqdarı və növü isə istədiyin qədərdir, rəngbə-rəng mərmərlərlə də bölgə zəngin idi. Bu çayların qırmızı balığı (farel) xırda olsada, çox dadlı olurdu, əlbətdə digər balıqlarda mövcud idi. Böyük sürətlə axan bu çaylar böyük enerji mənbəi (su elektrik stansiyası) idi. Bölgədə Pircançayda bu stansiyadan biri mövcud idi.

İslama, Alban tarixinə, Zərdüştliyə, Günəşə-ocağa Qurda inam dövrünə aid bir çox kilsələr, məbədlər, ocaqlar, pirlər hələdə qalmaqda idi. Oda - ocağa inam, istinad etmək Laçın bölgəsində hələdə qalırdı.

Gülüm-çiçəyim

Laçının hər qarışında çiçəklik idi, burada sadə ot tapmaq mümkün deyildi, həm də bu bitkilərin hərəsi bir dərddin dərmanı idi. Bunlardan bəzilərini yada salaq - Yemişan, Şoşan, qırxbuğum, cincilim, yarpız, nanə, qanqal, müxtəlif növ yer kökü, 7 növ qızıl gül, bənövşə, nərgiz, pəşəməngül, bir neçə növ çiyələk, baldırğan, kəklik otu, quzu qulağı, zirinc, çasır, yovsan, təbii kişniş, anduz, kərəviz, dəvəayağı (kərmək), qulançar, gicitkan, gəvən, kəndələş, gərməşovotu, göyçiçək,

güllücə, ətirşah, həmənkömənçi, dərgil(itburnu), isitmə otu, quşəppəyi, yemilik, çətənə, dəvətikanı, dəmirovotu, nəmgül, moruq, qarağat, böyürtkan, güllücə, gülxətmi, dəstərək, dişəvər, ləçəkotu, gülümbahar, palıd (yarpağı, kökü, qabığı), dovşanalması, göyçiçək, novruzgülü, gərmoşo, öküzboğan, quzuqulağı, ziyilotu, zoğal, yağiotu, ətirşah, bəlgəmotu, kəndalaş, andız, əvəlik, birgöz, qaraqınıx, ulaxqanqalı, qanqal, qoz, dazı, dəvəayağı, dəliçətənə, səhərgülü, vəlgə (sumaqotu), xazaz (çölsoğanı), üzərlik, tut, xınaotu, daşxınası, çaytikanı, biyan, quşarmudu, daşarmudu, armud, çobanyastığı, boranı, yeralması, qaragilə, daziotu, ayıdöşəyi, inciçiçək, bağayarpağı, mahmızçiçək, yonca, qatırquyruğu, alma, yerqozu, giləs, gilənar, şaftalı, ərik, əzgil, fındıq, tikanlı kəvər, günəbaxan, qara istiot, quşəppəyi, başınağacı, vəzəri, dombalan, qırmızı bəbir, kartof, kələm, lobyə, qarğıdalı, kişmiş, şüyüd, xardal, pamidor, reyhan, pərpərəni, sarımsaq, soğan, çuğundur, turp, cəfəri, şomu, zirə, tərşun, səhləb və onun bir neçə növü, pişikotu, su yoncası, böyrəkçayı, cökə, novruzgülü, pıtraq, şam, söyüd, ulas, vələs, qaratikan, acıqqovuş otu, dəmrovotu, quşbağdası otu, yatıqqanqal otu, solmazotu, daziotu, ardıc, xoruzgülü, qızılçətir otu, xərçəngboynu otu, qaytarma otu, qaraqınıq otu, ayıqulağı bitkisi, xəşənbülü otu, gölqurudan otu, qızılçətrin otu, qızılağac, gecəvər otu, damotu (şirquyruğu), ayıdöşəyi, kəpənəkçiçəyi, eldar şamı, mahmız çiçəyi, buynuzbaş, zəravənd, xaşxaş, alabəzək bənövşə, sabunotu, yırmıgotu, subibəri, qarabaşaq, vələmir, pərinc, darı, arpa, buğda, rəvənd, öksəotu, mayaotu, yaşqıranotu, dularvadotu, quşqonmaz, xəşəmbul gülü, çəpişotu, ononis, acıyonca, yapotu, ağ akasiya, yatıqqanqal, qovaq, ziyərək (kətan), acıçiçək, sedov, murdarça, razyana, cirə, süpürgəotu, mərcəngülü, qıfotu, meniant, xəndəkotu, ciyərotu, səfərotu, minaçiçəyi, adaçayı, lavənd, bibəriyə, məzrə, pişiknanəsi, damotu, üskükotu, sığırquyruğu, qurdotu, bulaqotu, xınımotu,

bat-bat, dəlibəng (durman), küstüşam, solmazçiçək, qızılsəbət, güləvər, zəncirotu, kəsni, vaxtsizçiçək, asırqalotu, zanbaq, kəcəvər, boymadərən, dəvədabarı, dağtərxunu, ayrıq və s. və i. minlərlə gül, çiçək, bitki növləri mövcuddur və hətta Laçın bölgəsində yaşayan insanlar bunların adının hamısını bilmək iqtidarında deyil.

Bu işlərdə xüsusi tədqiqat tələb edir və bu məsələlərdə də biganə olmuşuq, gözəl təbiətimizdən insanların xeyrinə səmərəli istifadə etməmişik. Hansıki, Laçında bu sahəyə aid bir elm-istehsalat birliyi yaratmaq olardı ki, oda öz növbəsində də hər fəslə uyğun ot, gül, çiçək, bitki yığılar - sahələr üzrə istehsala verilərdi.

Evim-eşiyim

Laçın bölgəsində o çıxarılan (may 1992-il) olan məlumatlara görə mövcud olan yaşayış məntəqələri, istehsal, istehlak, kommunal, tarixi, mədəni, inzibati mövcudluq Azərbaycan bölgələrinin bəzilərindən geri qalsada, bəzilərindən də qabaqda idi. Bunlara nəzər salaq. Laçın bölgəsində 142 kənd, bir şəhər və bir qəsəbədə daimi yaşayış var idi. (bəzi mənbələrdə kəndlərin sayı az göstərilmişdir). Fərdi yaşayış evlərinin sayı - 14990, şəxsi yardımçı binaların sayı - 17166, kommunal yaşayış binaları - 25, inzibati binalar - 142, sənaye müəssisələri - 48, kənd təsərrüfatı müəssisələri - 150, uşaq bağçası - 37, texniki peşə məktəbi -1 (127 saylı), musiqi məktəbi - 4, tibb texnikomu - 1 (Bakı 2 saylı tibb məktəbinin filialı), institut filialı - 1, mədəni - maarif müəssisələri - 217, muzeylər - 4, kinoteatrlar - 30, səhiyyə müəssisələri - 142, ticarət şəbəkələri - 460, çörəxana - 36, məişət xidməti nöqtələri - 96, şadlıq evi - 1 (200 yerlik), avtonəqliyyat müəssisələri - 2, nəqliyyat vasitələri - 270, kolxoz - sovxoz maşın-mexanizmləri - 629, avtovağzal - 1,

avtomobil yolları - 2130 km, avtobus dayanacaqları - 82, qeydə alınmış tarix, mədəniyyət və memarlıq abidələri - 200, şəkil qalereyası - 1, körpülər - 92, hər bir kənd və şəhərdə su təchizatı (boru, arx, kanal və s.) ilə - uzunluğu dəqiq bilinmir, camaşirxana - 1, Laçın şəhərinin su kəməri - 1187 km, su anbarları, artizan quyuları - 33, şəhər mərkəzi kanalizasiya xətti - 15 km, istilik şəbəkəsi sistemi - 20, mehmanxana - 2, qazanxana - 1, istilik idarəsi - 1, hamam - 14, minik avtomobillərinə texniki xidmət stansiyası - 23, yanacaq doldurma stansiyası - 18, heykəllər - 125, dekorativ tərtibatı - 150 (qədim tərtibatlı bulaqlar da buraya daxildir), məlum qəbiristanlıq - 163, mərmər karxanası - 3, mərmər sexi - 1, daş karxanası - 5, konserv zavodu - 1, un dəyirmanı - 142, elektrik şəbəkəsi birliyi - 1, elektrik təmir emalatxanası - 7, elektrik quraşdırma bölməsi - 1, elektrik yarımstansiyaları - 296, elektrik xətləri - 2636, qaz çəkilişi idarəsi - 1, qaz istismar idarəsi - 1, qaz kəmərləri xətləri - 498 km, ATS-lər - 30, radio və telefon xətləri - 10200 km, radio və telefon aparat və avdanlıqları - 9025, televiziya stansiyası və ötürücüləri - 3, təsərrüfatlardakı ictimai tövlələr və anbar binaları - 289, iribuynuzlu heyvanlar - 25678 baş, xırdabuynuzlu heyvanlar - 107676 baş, arı ailəsi - 44726 ailə, əkin sahəsi - 182603 hektar, meyvə bağları - 1470 hektar, vertalyot meydançası - 125, idman meydançaları, stadionlar - 42, 2-ci dünya müharibəsi iştirakçılarının xatirə kompleksi - 3, yanvar şəhidləri kompleksi - 1. Bu siyahı tam deyil və əhalinin fərdi yaşayış evləri istisna olmaqla digər mal və mülkləri (maşınları, texnikaları, fərdi su xətləri, mövsümü istifadədəki mülk, sənətkarlıq obyektləri və s.) buraya daxil deyildir. 2007-ci il məlumatımıza görə ermənilər bütün söylənilənləri mənimsəmiş, bütün tikililəri sökərək mal-materiallarını mənimsəmiş, meşəsini hələdə mənimsəməkdədir, tikinti materiallarını İrana satmaqdadı, yeraltı sərvətlərini mənimsəməkdədi və burada erməni

məskunlaşmasını sürətləndirməkdədirlər. Mədəni sərəvətlərdən isə söhbət gedə bilməz, hamısı məhv edilmiş, Alban abidələri isə erməniləşdirilmişdir.

İgidlərim - nərlərim

Azərbaycanın istənilən bölgəsində Laçınlıları mərd, döyüşkən, vətənpərvər igidlər kimi tanıyırlar. Bu xüsusiyyət laçınlılarda 1915-1920-ci illərdə qulağı türklər tərəfindən kəsilmiş Andranikin Zabux dərəsində təpədən dırnağa silahlanmış dəstəsinin məhvində, Naxçıvanda, Zəngəzürdə neçə-neçə kəndləri xaraba qoymuş, insanlarını vəhşi üsullarla məhv etmiş erməni Njdenin Qarabağa yürüşünün qarşısının alınmasında, 1921-ci il daşnak partiyasının sədri Vratsyanın Zəngəzürə və Qarabağa əks-hücum niyyətinin ürəyində qalmasında, 1988-1991-ci illərdə Laçında yerləşdirilmiş rus qoşunlarının başçısının alçaqlığına dözməyərək onu öləncən kişilərdən əvvəl qadınların döyməsi və s. tarixi məqamlarda özünü çox qabarıq biruzə vermişdir.

1987-1992-ci illərdə də Laçınlılar təmizqanlı, təmizvicdanlı olduqlarını bir daha nümayiş etdirdilər və laçınlıların düşməne qarşı döyüş salnaməsi böyük bir örnəyə çevrildi. Çox təəssüf ki, həmişə olduğu kimi, yenədə qanı qarışıqlar laçınlıları digər insanlara vətənin müdafiəsində bir örnək olmaqla təbliğ etmək əvəzinə oraya nəqliyyat göndərərək bölgənin insanlarının çıxarılmasının təşkilatçısı olmaqla ölkəmizi pis vəziyyətə saldılar. Bu günə əlimizdə olan məlumata görə ancaq Laçın qeydiyyatında olan insanlardan 262 nəfər şəhid olmuş, 67 nəfər itgin düşmüş, 871 uşaq valideyin himayəsindən məhrum olmuşdur. Laçınlıların itgisi bununla bitmir. Ermənilərlə döyüşə Bakıdan, Sumqayıtdan, Orta Asiya Respublikalarından, Rusiyadan, Şuşadan, Xocalıdan, Xankəndindən, Tərtərdən, Ağdamdan, Bərdədən, Yevlaxdan, Ağcavədidən və digər

yerlərdən olan laçınılılarda öz xoşları ilə getmişlər. Bu bölgələrin hər birindən milli qəhrəman adı almış əsli laçınılı olan igidlər vardır.

Laçının, Şuşanın, Füzulinin müdafiəsində Laçın polisinin qəhrəmanlıqları çox diqqətəlayiqdir. Bunlar kimlərdir - Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı Oktay Güləli oğlu Güləliyev, Milli Qəhrəman İsrafil Şahverdi oğlu Şahverdiyev, Milli qəhrəman Qorxmaz Abış oğlu Eyvazov, Məzahir Sədi oğlu İsmayılov, Nazim Xanlar oğlu Abdullayev, Rəsul Şahverdi oğlu Şahverdiyev, Çingiz Binnət oğlu Cəfərov, Qorxmaz Əvəz oğlu İsmayılov, İlqar Nurəddin oğlu Allahyarov, Rüstəm Cora oğlu Mirzəyev, Hafiz Yaqub oğlu Şükürov, Niyazi Əyyub oğlu Məmmədov, Ədalət Həsən oğlu Məmmədov, Sahib Nəriman oğlu Əhmədov, Şərif Müzəffər oğlu Şərifov, Rasim Calal oğlu Bayramov, Elnur Zakir oğlu Cabbarov, Elman Qüdrət oğlu Yusifov, Rəhman Əli oğlu Əliyev, Yusif Əli oğlu Bayramov, Vüqar Qəmbər oğlu Aslanov, Müşviq Bəhram oğlu Kərimov, Bəbir Əvəz oğlu Mərdanov, Şahin Şiraslan oğlu Atakişiyev, Əfqan Xaniş oğlu Qorçuyev, Namiq Yəhya oğlu Əmirəliyev, Salman Əyyub oğlu Zeynalov, Gəray Azad oğlu Məmmədov, Əhməd Məhəmməd oğlu Hümbətov, İlham Hüsü oğlu Orucov, Əşrəf Rəhbər oğlu Məmmədov, Fazil Cəlil oğlu Ağayev, Taleh Cəmil oğlu Cabbarov, Mətləb Müseyib oğlu Muradov, Ənvər Şahverdi oğlu Şahverdiyev, Nadir Şükür oğlu Orucov, Etibar Cabbar oğlu Əliyev, Şərif Tahir oğlu Məmmədov, Vüqar Sədrəddin oğlu Abdullayev, Həmid Xudu oğlu Xəlilov, Həbib Sevindik oğlu Xəlilov, Nəriman Ramiz oğlu Qasımov, Polad Əsgər oğlu Məmmədov, Tahir Məmməd oğlu Məmmədov. Bunlardan biridə Daxili İşlər Nazirliyinin Yanğından Mühafizə İdarəsinin "Vixr-11" gəmisinin mexaniki, baş leytenant Mehdi Həmdəm oğlu Rüstəmovdur. Lakin, Mehdi Laçın polisi ilə deyil, köçgün laçınılılardan təşkil edilmiş və mənimdə iştirak etdiyim üç

polkdan (811, 713, 711) birində batalyon komandirinin müavini vəzifəsində Laçında və Ağdərədə qəhrəmanlıqla döyüşərək həlak olmuşdur. Mehдинin bir neçə məktubu məndədir. Bu məktublardan bəzi parçaları misal göstərməklə Laçın əhlinin hansı hisslərlə yaşadığını əziz Azərbaycan türklərinin təmizqanlılarına çatdırmaq istəyirəm.

"Salam əziz və hörmətli məktubu oxuyanlar! Gülsən (həyat yoldaşı Z.N.) məlumunuz olsun ki, artıq kənddə (Pircanda Z.N.) oturmuşuq. Biz gələndə uşaqlar Şamkənddə idilər. Sonra yavaş-yavaş getdik qabağa. Ayın 7-də Pircana çatdıq. Kəndlər hamısı boşdur. Heç bir təhlükə yoxdur. Gülsən xahiş edirəm məni düzgün başa düşsən. Mən uşaqları burda qoyub qayıda bilmərəm. Çətinliklərimiz çox olsada dözməliyik. Hələki, axırını erməni Laçından, Qarabağdan çıxmayıb Pircanda qalacağıq. Ermənilər çayın körpüsün (Pircan çayındakı Məşədi Mehralının körpüsü nəzərdə tutulur. Z.N.) partladılıb, evlərin çoxu yandırılıb. Çəçəm (ata nənəsi Səkinə xanımı nəzərdə tutur. Z.N.) gilin evi yanıb, bizim ev durur. Qəbristanlığa dəyməyiblər, imkan verməmişik, getdim ziyarət etdim. Allah qoysa özünüz gələndə görəcəksiniz. Gülsən sizin evdə yanmayıb. Kəndə 1-ci 3 nəfərlə mən kəşfiyyətə getmişdim. Bütün evləri gəzdim. Sizin və bizim evdən şəkillər götürmüşdüm. Verdim Köçəriyə ki, baxsın inansın. Bizim hələki gərargah Piçənisdədir. Vağazində də Köçəri (qardaşı Z.N.) gilin vızodu durur. Ümumiyyətlə qüvvələrimiz gündəngünə çoxalır. Erməniləri Mişni dərəsində kalan qırmışıq. 40-a yaxın Mardakerd alınandan sonra ermənilər Vağazinin başının üstündən aşılıb, piyada qaçırlar. Bizdə onları buraxıb dərələrdə qırmalıyıq. Belə getsə bu yaxın günlərdə erməninin kökü kəsiləcək. Bəli, nəhayət ki, o gün gəlib çatdı. Məndən heç nigəran olmayın. İndi bütün rotanı götürüb gedirəm kəndə (Pircana. Z.N.). Gülsən uşaqlardan muğayat olun, özünüze korluq verməyin. Məktubu verən oğlan gəlib qayıdacaq. Mənə

heç nə lazım deyil, kəndlərin bağ-bostanı bizi dolandırır, hər şeyimiz var. Salamət evlərdə hər şey var. Sağ olun öpürəm sizi".

Məncə məktubun mətnindən, Laçında döyüşən laçınlıların əhval-ruhiyyəsi haqqında şərhə ehtiyac yoxdur. Onun bir müddətdən sonra böyük qardaşı Alışa yazdığı məktubdan bir parçasında oxucuma təqdim etməyi vacib sayıram.

"Alış salam!

Qardaş məlumun olsun ki, ümumi vəziyyət yaxşıdır. Mayor Əhmədov bütün ümumi iş barəsində sənə məlumat verəcək. Yeniliklərin hamısını Əhmədovdan öyrənərsən. İndi biz Hoçaz qayasındayıq. Elə bilirəm bu gedişlə 2-3 günə Laçında oturacayıq. Bu məktubu yazdığım vaxt samalyot Laçını möhkəm bombolayır, hələki ermənilər ordadır. Nəisə qardaş, dediyimiz vaxt gəlib çatır. Axır ki, nə qədər çətin olsada qələbə gününü gördük. Mənim bura gəlməyimdə məni qınamayın. Mütləq mən burda olmalıydım. Sağ olun, öpürəm hamınızı.

Hörmətlə qardaşın Mehdi.

05 oktyabr 1992-ci il

Hoçaz qayası."

1992-ci ilin sonuna yaxın Laçın köçkün könüllü laçınlı əsgərlərin vasitəsi ilə azad edilmişdi. Lakin bu uzun sürmədi. Komandir onları yığıb əmr verdiki, yuxarıdan göstəriş var, Laçını boşaltmalıyıq. Bu əmrdən əsgərlər komandirin üstünə silah çəkəndə, o, demişdi - "Siz məni güllələyə bilərsiniz, amma sizdə sağ qalmaqacsınız, mən əsgərəm, əmrə tabeyəm."

Beləliklə, laçınlıları "yuxarıdan göstəriş var" deyərək qapılarına maşın göndərməklə vətənlərindən didərgin salanlar bu dəfədə onları tərakisilah edərək, ermənilərdən azad etdikləri torpaqlarından çıxmağa məcbur etdilər.

Olmadı rəhbərlik, olmadı kömək,
Laləni, nərgizi qoyub gəlmişəm.
Quşqonmaz zirvəli uca dağları,
At çəpmalı düzü qoyub gəlmişəm.

Bircə xəbər yoxdu gedib gələndən,
Qəlbim qan ağlayır ayrı vətəndən.
Yaşın bu çağında incimə məndən
A dağlarım sizi qoyub gəlmişəm.

Dərdim çoxdur, yazım mən hansı birin,
Qonşu tapa bilmir qonşunun yerin.
İgidlərin qoşa-qoşa qəbirin
Baş daşında yazı qoyub gəlmişəm.

Vəzifə uğrunda qoyanlar başı,
Düşməyə satdılar torpağı, daşı.
Məcidə qalibdir bircə göz yaşı,
Hər nəyim var, düzü qoyub gəlmişəm.

Bizim torpaqlarımız bizi gözləyir

Bizim torpaqlarımız deyəndə hər bir Azərbaycan vətəndaşı Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı, Azərbaycan dövlətinin sərhədləri daxilindəki torpaqları fikirləşməlidir. Şah babamızın ruhu bu gün bizlərdən narazı olmağa haqqı var. Onun qurduğu, yaratdığı dövləti və bu dövlətin torpaqlarını saxlaya bilməmişik. Bizim ata-babalarımız da, özümüz də Xətai ruhu qarşısında bu problemləri həll etməyə qədər özümüzü günahkar hiss etməliyik, xüsusən də hakimiyyətə gəlib heç bir iş görə bilmədən onu tərək edənlər.

Əlbətdə 1-ci növbədə Qarabağı azad etməyə borcluyuq. Hətta bir nəfərimiz sağ qalmasaqda bu işi görməliyik. Bununla paralel Zəngəzuru və onun ardınca Qərbi Azərbaycanı düşməndərdən azad edib, sərhədlərimizi türk qardaşlarımızla birləşdirməliyik. İkinci mərhələ rus imperiyası ilə məsələni həll etməklə Dədə-Qorqud məkanı olan Dərbəndi Azərbaycana qaytarmaqla sərhədlərimizi qeyrətli oğulları olan Çeçenistana çatdırmalıyıq. Üçüncü mərhələ Borçalı, Tiflis, Axalkala . . . Kars türk respublikası elan olunmuş ərazilərin yadellilərdən, xristianlıqdan azad edilərək Azərbaycana qaytarılmasıdır. Dördüncüsü Cənubi Azərbaycan ərazilərinin, elə onların özünün yardımı ilə qardaşı-qardaşla uzunmüddətli ayrılıqdan sonra olsada birləşdirməkdir. İndiki İraq dövləti əraziləri səfəvilər dövlətinin tərkibində olmuşsada, onun iddiasının vaxtı deyil, lakin Kərkük türklərini heç zaman unutmamaq, ona biganə olmaqla olmaz. Əfqanıstan və Orta Asiya türklərinə gəldikdə isə onlarla torpaq iddiasında olmağın elə bir mənası yoxdur, amma, çox yüksək səviyyəli qardaşlıq əlaqələri qurmaqla isə Azərbaycan üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. Azərbaycanın özündən razı və rəhbərliyə gəlmək istəyən hər bir oğlu söylənilən məsələləri həyatının hər bir anında fikirləşməlidir.

Bu günün ümdə məsələsi isə ermənilərin beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhəd torpaqlarımızın 20%-nin tutulması və Azərbaycanın burada itirdiklərinin iddiası məsələsidir. Qarabağ müharibəsində Azərbaycana ermənilərin ruslarla birlikdə vurduqları zərəri dəqiq, düzgün hesablamaq heç cürə mümkün deyil. Azərbaycanın Qarabağdakı mədəni, mənəvi, tarixi, dini və s. itirdiyi "mal-materialları" heç bir sayla, heç bir ölçü vahidi ilə, heç bir nizam-tərzi ilə ölçüyə gətirmək həqiqətəndə mümkün olan bir məsələ deyildir. Lakin insan itkisini, şikəst olanları, girov saxlananları, öz ata-baba torpaqlarından didərgin düşənləri, dağıdılmış kənd və şəhərləri, onları bir-biri ilə birləşdirən yolları, təsərrüfatları, onların növünü və sayını, mal-materiallarının miqdarını, təsərrüfat strukturlarını, istifadə olunmuş maşın-mexanizmlərin sayını, məktəblərin, tibbi müəssisələrin, tarixi abidələrin, muzeylərin, istirahət və təbii müalicə ocaqlarının, dəmir yolu, aeroport, su, qaz, telefon və s. və i.a. şəbəkələrinin sayını və qiymətini bilmək, saymaq, mümkündür. Qarabağın erməni-rus işğalı zamanı 200.000-dən artıq cavan oğlanlar, kişilər, Azərbaycanın genofonu əzab-əziyyətlərlə öldürülüb. 50.000 nəfər yaralanaraq şikəst olublar, 7.500 nəfər itikn düşmüş və indidə onların müqəddəratı məlum deyildir. Qərbi Azərbaycandan didərgin düşənlərlə birlikdə Qarabağdan bir milyondan artıq qaçqın-köçkün öz ana yurdlarından qovulmuşlar və Azərbaycan üçün böyük sosial problemlər yaratmışlar. Mətbuatda, ayrı-ayrı hesabatlarda Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycanın 69 milyard ABŞ dolları qədər itirildiyi bildirilir. Bu rəqəm əlbəttə itirilənlərin hamısı deyil və rəqəm ancaq iri təsərrüfatları, hökumət və şəxsi mülklərin dəyərini özündə əks etdirir. Digər itirilənlər və pulla ölçülməsi mümkün olmayan nə varsa onlar bu rəqəmdə öz əksini tapmamışdır. Qərbi Azərbaycanlılarında itirdikləri buraya daxil edilməmişdir. İşğal olunmuş bölgənin güclü

əlaqələndirici xətləri var idi ki, onların ümumi uzunluğu 25.000 km-dən artıq idi. Avtomobil yollarının uzunluğu -5.984 km, elektrik xətlərinin uzunluğu - 14.000 km, su xətləri 2900 km, qaz xətti - 2315 km, çirkab su xətləri (kanalizasiya) xətləri - 270 km, transformatorların sayı - 2800 ədəd, telefon nömrələrinin sayı - 37.000, aeroportların sayı - 4, dəmir yol xətləri - Bakı-Ağdam-Xankəndi və Bakı-Naxçıvan-İrəvan. Əlbətdə sayılanlar dövlətin nəzarətindəki şəbəkələrdir. Kəndlə - kənd arasındakı yol, yaxud insanların özləri - özləri üçün çəkdikləri su xətləri, həyətlərinə gedən yollar və sairələr burada hesaba alınmamışdır. İşğal ərazilərində ermənilər - 790 məktəb, 280 uşaq bağçası, 65 texniki peşə məktəbi, 3 ali məktəb, 750 tibbi müəssisə (poliklinika, doğum evi, uşaq xəstəxanası, təcili tibbi yardım stansiyası, aptek və s.), 1521 mədəniyyət evi və klubu, 8 rayon əhəmiyyətli, 32 şəhər əhəmiyyətli, 10 uşaq və 783 kənd kitabxanası, 9 mədəniyyət parkı və ya istirahət ocağı, 49 uşaq musiqi uçilişi, 4 teatr, 5 qalareya, 564 tarixi abidə, 40.000 tarixi sənəd əşyası, 5,6 milyon kitab və s. sayı müəyyən oluna bilməyən, amma Azərbaycan dövləti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən əşya, abidə, tarixi ziynət əşyaları və s. məhv edilmiş, talan olunmuşdur.

Ermənilər tərəfindən talan olunan ancaq 22 muzeydən 40000 ədəd qiymətli muzey əşya və eksponatları və qiyməti bu günə 20,5 milyard manat təşkil edən dünya əhəmiyyətli əşyaları aparmışlar. İşğalçı ermənilərin dünyada analoqu olmayan Kəlbəcər tarixi-ekspanatlar muzeyini, qızıl və gümüş, qiymətli daşlardan hazırlanmış və analoqu heç yerdə olmayan tarixi-muzey əşyalarını, fərdi əl işlərini, fərdi əldə toxunmuş xalçaları, Şuşa tarix muzeyi eksponatlarını, Ağdam çörək muzeyi əşyalarını, Zəngilan-Laçın daş abidələri muzeyi əşyalarını oğurlamış, binalarını isə məhv etmişlər. Ağdam, Laçın, Füzuli, Şuşa, Qubadlı, Cəbrayıl və digər bölgələrdə 20-

dən artıq müasir tələblərə cavab verən mədəniyyət evləri sökülmüş, avadanlıqları ilə birgə İrana və Gürcüstana satılmışdır. Zəbt olunmuş bölgələrdəki klublardan, mədəniyyət evlərindən, saraylarından 105000 yumşaq və bərk kreslo, 7600 ədəd musiqi alətləri, 581 kinoaparət, 29 kinokamera, 523 video maqnitafon və maqnitafon, 6920 kişi və qadın səhnə geyimləri, 49 səs və səsücləndirici qurğu, 346 səhnə işıqlandırıcıları (procekr) və s. ermənilər tərəfindən götürülmüşdür.

Müxtəlif mədəniyyət ocaqlarından 29 royal, 840 pianino, 886 radio və priemnik, 4950 kondisioner, 228 fotoaparət, 3750 soyuducu, 577 yazı maşını, 5925 ədəd stul, 9450 miz, 12600 kitab rəfi, 5900 kitab vitrini, 2800 kataloq yeşikləri, 2570 kitab şkafi, 60-dan artıq böyük və kiçik formalı attraksion və avtomat oyun qurğuları, 54 xüsusiləşdirilmiş avtomaşın-avtoklub, avtokitabxana və avtomuzey, 2814 telefon aparatı, 1740 xalça və xalça məmulatı, 850 komplekt səhnə qurğu və pərdələri ermənilər tərəfindən götürülmüş, yaxud məhv edilmişdir. İşğal bölgəsindəki ancaq 4 dövlət teatrında məhv edilən (yaxud aparılan) teatr lyusturlarının hər biri 120 şamlıq olmaqla, çəkisi 1,5 ton, qiyməti isə 50 milyon manat olmuşdur. Buradakı səhnə dekorativ elementlərin və səhnə qurğularının dəyəri 12 milyon manatdan çox idi. Zəbt olunmuş bölgələrin mədəniyyət ocaqları üçün yardımçı binaların sayı 1850 ədəddən çox olmuşdur.

Sayılanların hamısı dövlət himayəsində olan, yaxud dövlətə mənsub olan bina, onun avadanlığı, qurğuları və s. olmaqla heç də hamısı deyildir. Heç məqsəd də ermənilərin vurduqları ziyanın hamısını hesablamaq yox, sadəcə bu haqda təsəvvür yaratmaqdır. Ermənilər təbii ki, Azərbaycan torpaqlarını vəhşiliklə işğal etməklə, insanlarına olmazın əzablar verməklə, onların mal və mülkünə sahib çıxmaqla özləri üçün tarixən görmədikləri bir dövləti yaradıblar və məqsəddə qoyublar ki, Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı Azərbaycan torpaqları

hesabına buna nail olsunlar. Ermənilər bu yolda heç bir qayda-qanun, düzlük-təmizlik, insani keyfiyyət, dini adət-ənənə, insani prinsip, hüquqi qayda, beynəlxalq qınaq və s. əməl etmədən arzularına ancaq terrorla, departasiya ilə, müharibə yolu ilə, vəhşiliklər törətmə yolu ilə nail olmağı seçim etmişlər. Onlar dünyanın ən iyrənc, pis, insanlığa yaraşmaya, oğurluq, yalan, hiylə, həyasızlıq, ikiüzlülük, yeyib ayaqlayan, biqeyrət, istədiyinə nail olmaq üçün anasından, bacısından, arvadından istənilən məqamda istifadə edən, sözün həqiqi mənasında qaraçı bir millət olaraq heç bir sivil meyarlara sığmayan yol seçmişlər. Odur ki, ermənilərdən hər dəqiqə hansısa bir hiyləyə əl atacaqlarını biz gözləməliyik və buna hazır olmalıyıq. Düşmən-düşmən olaraq qalır, bizi isə doğma torpaqlarımız - Qarabağ, Zəngəzur, Qərbi Azərbaycan gözləyir...

Laçın müdafiə edilə bilərdi

Araşdırmalarımız göstərir ki, bir milyon beş yüz min il yaşadığımız eradan əvvəl münbit torpağa və əlverişli şəraitə görə hələ daş dövründən burada insanlar məskən salıblar. Azərbaycanın bu regionunda olan Azıx mağarasından tapılmış neandertal insanın çənə sümüyü, digər qədim sümüklər və o dövrdən qalan ocaq qalıqları deyilənləri təsdiq edir.

"Azıx" sözünün özü qədim türk dilində ayı deməkdir. Buda bir sübutdur. Əgər geniş axtarışlar aparılırsa, Azıx mağarası kimi neçə-neçə qədim mağara və ya digər dəlil-sübutlar yenə də tapmaq olar. Elə Laçının özündə kifayət qədər mifoloci mağaralar vardır. Ancaq tədqiqatçısını gözləyir. Əlbətdə tədqiqatdan əvvəl Laçını ermənilərdən azad etmək gərəkdir, Laçını doğurdanda müdafiə etmək olardı.

Laçın-DQMV ilə Ermənistan arasında yerləşən ərazi etibarı ilə ən böyük rayonlardan biridir. Ermənistandan Dağlıq Qarabağa gedən yeganə şosse yol rayonun mərkəzi Laçın şəhərindən keçir. Ermənistan sərhəddindən DQMV-nin mərkəzi Xankəndinə qədər şossenin uzunluğu təqribən 80 km-dir. Həmin yol dərin dərələrdən, Həkəri, Qarqar və bir neçə xırda çayların üzərindən, "Keçəl dağ" aşırımından keçir və tamamilə əyri-üyrü dolamalardan ibarətdir. Dağ döşü ilə çəkilmiş bu yoldan çıxan texnika salamat qala bilməz. Yolboyu onlarla körpü var. Onlardan 3-ü iti axan çaylar, digərləri isə dərin dərələr üzərində qurulmuşdur. Ermənilər quru yolla ancaq həmin yoldan istifadə edib DQMV-nə hər cür yardım edə bilirdilər. 1988-ci ildən sonra Ermənistandan DQMV-nə silah daşındığına görə laçınlılar həmin yolu bağladılar. Ermənilər Qarabağı ələ keçirmək üçün həmin yolu almalı idilər. Laçının müdafiə edilməsi Qarabağın həyati məsələsi idi. 1992-ci ilin mayına qədər bölgə camaatı polis və ordu ilə birlikdə rayonu istər Ermənistan, istərsə də DQMV

istiqlamətində erməni quldurlarının hucumlarından rəşadətə qorudular.

Bəs 1992-ci ilin mayında ermənilər Laçın uğrunda ciddi vuruşdularmı? Xeyr! Laçın ərazisinin genişliyi, təbii şəraitinin, relyefinin mürəkkəbliyi buna imkan vermirdi. Belə bir yerdə ermənilərə hər cür müqavimət göstərmək mümkün idi.

Laçın rayon mərkəzi DQMV sərhəddinin 4 kilometrliyindədir. Rayon ərazisinin 80 faizi Laçın şəhəri ilə Kəlbəcər rayonu arasında, 20 faizi isə cənuba - Qubadlı rayonuna doğrudur. Köhnə bölgü ilə rayonun 26 kənd sovetliyindən 21-i Kəlbəcər istiqamətində yerləşir. 5-i isə Qubadlı istiqamətindədir. Əhalinin təqribən 90 faizi Kəlbəcər istiqamətindəki kəndlərdə yaşayırdı. Laçın şəhərindən Kəlbəcər rayonu sərhədlərinə 70 km-dir. Elə kəndlər var ki, rayon mərkəzindən 60-70 km məsafədədir. Kəlbəcəərə doğru ərazidən 3 çay axır. Qubadlı istiqamətindəki çay Həkəri adlanır. Ermənilər həmin ərazini döyüşlə almaq istəsəydilər, onlar dağlarda, dərələrdə, çay vadilərində və meşələrdə illərlə vuruşmalı idilər. Lakin ermənilər hiyləyə əl atıb Laçının köçürdülüb boş qalmış kəndlərinə və Laçın şəhərinə sahib olmuşlar. Bununla da "Laçın dəhlizi" açılmış, Qarabağın taleyi asanlıqla ermənilərin xeyrinə həll olunmuşdur . . .

Şuşada vəziyyət gərginləşəndə, xalq cəbhəsinin adamlarından olan Arif Hacıyev, Etibar Məmmədov, Tahir Əliyev Zəngilan - Qubadlı yolu ilə Laçın rayon mərkəzinə getmişdilər, gecəni də orada qalmışdılar. Şahmar Novruzovun evində onlar üçün qonaqlıq da təşkil edilmişdir. Bu hadisə təqribən 1992-ci il may ayının 12-də olmuşdur. Cəbhəçilər qayıdan kimi Azərbaycan Nazirlər Soveti Laçının köçürülməsi haqqında qərar verib, kəndlərə mindən artıq maşın göndərildi. Qorxu, vahimə və zor gücünə camaatı evlərindən çıxarıb ətraf rayonlara köçürdülər.

Laçın rayonu köçürülərkən ermənilər heç bir kəndi - Laçın

rayonunun bir qarış torpağını belə tutmamışdılar. Laçın rayon mərkəzi tam boşaldıldıandan 5 gün sonra Dağlıq Qarabağ tərəfdən gələn erməni hərbciləri şəhərə daxil olmuşlar. Ermənistan - DQMV yolu Laçın rayonu tam köçürüləndən bir həftə sonra açılmışdır.

"Laçın dəhlizi"nin açılması üçün ermənilərə yol ətrafında olan Zabux kəndini və Laçın şəhərini tutmaq kifayət idi. Azərbaycan hökuməti həmin yaşayış məntəqələrini Kəlbəcər istiqamətindəki məntəqələrə köçürə bilərdi. Bütün rayonun tələsik köçürülməsinə heç bir ehtiyac yox idi. Kəndlərdən camaat məcburi köçürülmüş, çoxu ev əşyalarını və mal-qaralarını apara bilməmişlər. Beləliklə, Laçın heç bir əsas olmadan tam köçürülmüş və boş qalmış torpaqlarına ermənilər sahib olmuşlar.

Bakıda yaşayan laçınlılar Laçının müdafiə qabiliyyətini artırmaq üçün 10 may 1992-ci ildə toplantı keçirdilər, komissiya yaratdılar. Lakin, Laçın çıxdığından komissiya öz vəzifəsini Laçının saxlanılmasına sərf edə bilmədi. Laçınla bağlı əvvəldən də "Laçın" xeyriyyə cəmiyyəti, Arif Paşayevin özünümüdafiə batalyonu, Laçın polisi fəaliyyətdə idi. Yerdə yaşayan əhalidə qadın - kişili çox aktiv idilər. Laçınlıların özünə qalmış olsaydı Laçın ömründə çıxmazdı, təslim olmazdı və yerli coğrafi durumda buna zəmin yaradırdı. Ermənilər bütünlükdə deyilənləri yaxşı bildiklərindən rus kəşfiyyatının köməyi və öz biveclərimizi ələ almaqla, Rəhim Qaziyevə prezidentlik kürsüsünü, digərlərinə onların şərtini qəbul etdikdən sonra başqa kürsünü, ermənilərin bütün bunlardan sonra DQMV-dən çıxardacaqlarını sözdə bəyan edirdilər. Başqa bir qrupa Ayaz Mütəllibovu yenidən hakimiyyətə qaytarmağı söz verir, digər bir qrupa rusiyanın məsləhət bildiyi şəxsi gətirməyi söyləyir, şantaclar təşkil edir, 4-cü, 5-ci qruplaşmaya isə ara hökuməti yaratmağı münasib hesab edir və bu şərti qəbul edəndə də başqa-başqa, bu şəxsin yuxusuna belə

gəlməyən həyat tərzi, xoş güzəran, sağ-salamat ömür sürəcəyinə zəmanət verilirdi. Bir sözlə ermənilərin dayısı olan ruslar erməni musiqisi ilə Azərbaycanda "gözəl-gözəl" oyunlar oynayırdılar. Oyunlarda axır ki, bəhrəsini verdi, ermənilər təkcə Laçını deyil, əllərinə düşmüş fürsətdən bəhrələnərək Qarabağı bütövlükdə əlinə keçirdi və təbiiki, buda bizim məmurlarımızın bivecliyindən, yaxud əvvəlcədən olan sövdələşmənin bəhrəsi idi. Uduzan isə həmişə olduğu kimi təkcə Laçın yox, bütün Azərbaycan oldu. Laçının çıxarılmaması üçün mən istər laçınlılarla, istərsədə - şəxsən bir çox qurumlara, məmurlara cürbə-cür təşəbbüslərlə çoxlu sayda müraciətlərim olub, bunlar haqqında ayrı-ayrı məqamlarda mətbuatda ildönümlərdə çıxış etdiyimdən onları təkrarən sadalamaq fikrindən uzağam. Amma, onlardan birini deməyi lazım bilirəm. Laçınlıların öz hesablarına köçkünlərdən düzəltdiyi və hökumətin rəhbərlik etməsinə verdikləri hərbi qurumlarda Laçın bölgəsini döyüşlər hesabına qaytarmışdılar. Onda da Laçının saxlanması hökumət dairələri imkan vermədilər və bu haqda Laçından Bakıya gələn döyüşçü məktubunun özü əyani bir sübutdur ki, o haqda qabaqda oxuyacaqsınız. Bütün bu prosesləri hazırda laçınlılar dərk edirlər, düzü-əyrini seçirlər, kimin boşboğaz, kiminsə vətənpərvər olduğunu elə aşağıdakı şerdə deyildiyi kimidə bilirlər.

Bir deyil, beş deyil torpaq satanlar,
Bu günü sabahdan üstün tutanlar.
Tülkü kimi bərələrdə yatanlar,
Bir deyil ki, tutam bağlayam Laçın.

Arxiv sənədlərinə, 1903-1994-cü il mətbuatına və s. mənbələrə nəzər saldıqda ümumi nəticə belə bir fikri qələmə almağa məni məcbur etdi.

Bu illər ərzində - yəni təxminən 100 il müddətində ermənilər Azərbaycan torpaqlarında bizi torpağımızın və insanların başına istədikləri işgəncələri gətirmiş, halal ata-baba torpaqlarımızda bir erməni dövləti yaratmış və vəhşiliklərinə davam etdirirlər, bizləri tam məhv edib torpaqlarımızı da tutacaqlarını demək fikrindən dönməmişlər. Son 100 ildə ermənilərə layiq olduqları cəzanı ancaq bircə dəfə də olsa laçınlılar vermişlər. Biz azərbaycanlılar isə ayrı-ayrı vaxtlarda qısa müddətli hay-küy salsaqda, sonradan gedib hər kəs öz ailə problemləri ilə məşğul olmağa başladığımız zaman ermənilərlə barışıb, düşmənin ürəyimizi çıxarıb ağzımıza soxmağa imkan yaratmışıq, dərdimiz çox və böyükdür, həqiqətən bunları sadalamaqla qurtaran deyil. Laçınlıların çarəsi ən yaxşı halda bayatı və ya bacardığı kimi şer yazmaqdır - elə şair - tarzən Famil Laçınlı kimi... xəyallara dalmış ...

Yan-yana düzölmüş barlı bağları
Axirətə qaldı o uluları.
Görəsən kim yığır hər il o barı,
Yağı tapdağına uyan Laçının.

Böyük Hun - türk dövlətinin başçılarından biri üzünü döyüşçülərə tutaraq deyir: - "İgid qana susayar, igid əldə yaraq yağı qanı ilə dinclik tapar. Haydı yeriyək yağılardan üstünə ! . . . Coşun, kükrəyin igid ərənlər, hunlara yaraşan hünər göstərin! Qoy yağılar hun qılıncının dadını görsünlər! Bu bizim qədim babalarımız, bütün dünyaya meydan oxuyan babalarımız . . . Bəs biz nə deyirik, gəlin barışaq, yenidən "qardaş olub Hayıstan" mahnısını oxuyaq . . . Atalarımız demişkən "donuz darıdan öz xoşuyla çıxar?", əlbətdə yox, donuz sənin dəyəniyənin ağrısını hiss etməsə darını tərki etməyəcək - bilin ay Azərbaycan xalqı !

Elə burada böyük şairimiz, mənimdə çox sevdiyim Zəlimxan Yaqubun "Qarabağ getsə, milləti ayağa qaldıracağam" kəlamı və ona şerlə öz fikrini çatdıran vətənpərvər şairimiz Vahid Əzizin aşağıdakı cavab şeri yadıma düşdü.

Avazın xoş gəldi, gec gəldi, hayıf-
Ağlımnan min xəyal keçdi, Zəlimxan,
Gözəl Qarabağdan heç nə qalmayıf-
Harayın-həşirin gecdi, Zəlimxan!

İndi ha əsəbləş, ha hirslən belə,
Ha yan, ha tüstülən, ha hislən belə,
Aldandıq Nyu-Yorkdan, Parisdən belə-
Dünya xarab oluf, bicdi, Zəlimxan!

Bu dərdə soxdannan ağlamalıydıq,
Susduq, bəlkə-qanmaz, bəlkə-malıydıq?,
Nahaq satdaqları malalayırıdık-
Mülkümüz çat verdi, uçdu, Zəlimxan!

Haqqı danışana- "düşmən!"-dedilər,
"Göylərdən zəbillə düşən"-dedilər,
Məhkəmə qurdular - məhkəməliklər, -
Gör kimlər dünyadan köçdü, Zəlimxan?!

Yaltağık, namərdik, tərif deyənık,
Ziyalı deyilik, yetim döyənık,
Taxtdan yıxılana dönüyük, dönük-
Bizləri kim biçib, ölçüb, Zəlimxan?

Vətənin köynəyi çıxdı əyindən,
Zövq aldıq lüt-üryan görünməyindən,

Parlaman fərqlənmiş "Xor dərnəyindən"-
Bunları millətmi seçdi, Zəlimxan?

Günahın borcunu qaçqın ödəyir,
"Qarabağ" - deyənə dubinka dəyir,
Yalançı dürüstün ağzını əyir -
Zəhmətin hədərdi, heçdi, Zəlimxan!

Maydı, Bakımızın gecəsi gözəl,
Haydı, Xırdalanın cücəsi gözəl,
Paydı, Borçalının cecəsi gözəl-
Xalqın sağlığına içdi Zəlimxan.

Di qaldır, gözünə dönsün bu qağan,
Dedin ki, - milləti qaldıracağam,
Vətən cüşa gəldi haqq aşığından-
Əlini - qolunu ölçdü Zəlimxan. . .

Laçınlıların həqiqətən dərdi çox və böyükdür. Onların düzəltdikləri özünümüdafiə dəstələri Laçının Kəlbəcər tərəfə olan torpaqlarının çoxunu azad edərkən xeyli əhali öz kəndlərinə qayıtmışdı. Belə ailələrdən biridə əslən Bülövlükdən olan Aydın müəllim və onun qızı Səma müəllimə idi. Onlar ata - bala Sultan bəyin yurdlarından biri olan Nağdalıda yaşayırdılar. Ata məktəbin müdürü, qız isə sıravı müəllim idi. Onlar 1992-ci ildə Laçından çıxdıqdan sonra Bərdənin Əyricə kəndində hamılıqla məskunlaşmış və məktəbidə bərpa etmişdilər. Lakin kənd azad olandan sonra Səmada bir çox laçınlılar kimi qayıdır Nağdalıya. Bu xoşbəxtlik uzun çəkmir, Kəlbəcər 1993-cü ildə ermənilər tərəfindən işğal olunur və Səma da bir çox insanlar kimi yaralanır, ermənilərə əsir düşür.

Ermənilər onu xəstəxanaya yerləşdirirlər və Səma özünə

gəlib vəziyyəti dərk edən də hər şey gec idi. Səma isə çıxış yolunu özünü elektrikle öldürməkdə görür. Qardaşı xeyli əziyyət çəkəndən və xeyli pul verdikdən sonra Səmanın meyidini erməni vəhşilərinin əlindən qopara bilir. Səma özünü öldürməklə bütün Azərbaycan kişinin namusunu xilas etmiş oldu. Bəs kişilər, bu 20 ildə nəyi və kimi gözləyirlər. Səmanın qucağındakı körpəsi Nuranəni isə ermənilər gözdən kor edərək Qırmızı Xaç Komitəsinin köməyi ilə Azərbaycana qaytarmışlar. Buda Azərbaycanın böyük faciələrindən biridir.

Nəsl-nəcabət xislətini saxlayan Səmanın qızının gözsüzlər üçün olan uşaq evində yaşaması, onun Vətən üçün məhəbbətini azalmamış, vətən həsrətinə şerdə həsr etmişdir.

İşğal olmuş torpağımı öpəydim,
Gecə-gündüz keşiyini çəkəydim.
Kaş bir dəfə gözlərimlə görəydim,
Sınəsinə lala, nərgiz düzəydim,
Laçınımın dağlarını gəzəydim.

Ermənilər son 100 ildə xalqımızın başına minlərlə beləcə eybəcər oyunlar açmış, millətimizi təhqir etmiş, insanlarımıza olmazın zülmələrini vermişlər.

Görəsən düşməndən intiqamımızı biz nə vaxt alacağıq...

Laçın bölgəsində unudulmuş və ya unudulmaqda olan məşğuliyyətlər - adət-ənənələr

Maldarlığın qısa tarixi

Laçın bölgəsindən danışıarkən onu ətrafındakı bölgələrdən təcrid etmək olmaz və əslində mümkündür deyildir. Laçını Aran Qarabağsız, Şuşasız, Cəbrayılısız, Qubatlısız, Kəlbəcərsiz, bir söznən cənubi Zəngəzursuz, Qərbi Azərbaycanlısız (Ermənistan) tək-tənha təsvir mümkünsüzdür. Tarixən bu torpaqların insanları qarşılıqlı əlaqə, fəaliyyət nəticəsində öz həyat fəaliyyətlərini, yaşayış təminatını qura bilmişlər və birbirlərindən asılı olduqları üçün sız əlaqəli həmişə mövcud olmuşlar. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Aralıq dənizi ətrafı və Şimali Afrika ilə birlikdə bəşəriyyətin ulu əcdadlarının mövcud olduğu torpaqlara dağlı-aranlı Qarabağda daxil edilir. Yaxud Zəngəzura bitişik Naxçıvandakı ulu peyğəmbərimiz, insanların ilkin atası sayılan Nuh peyğəmbərin məzarının mövcudluğu bunu bir daha təsdiq edir.

Bu torpaqlarda sosial varlıq kimi formalaşan insan nəsli ictimai əməyə, ovçuluq və yığıcılıqla başlamış, sonralar topladığı dənli bitkiləri əkməyə, ovladığı heyvanı əhliləşdirərək çoxaltmağa başlamışdır. Getdikcə ixtisaslaşma gedir, ictimai əmək bölgüsü baş verir, maldarlıq əkinçilikdən ayrılır. Maldarlar yaylaq və qışlaq otluqlarından istifadə etməli olurlar. Maldarların empirik üsullarla yaratdığı at və qoyun cinsi bu bölgədə xüsusi şöhrət qazanır.

Bu torpağa təbiət bol sərvət, onun insanlarına məğrurluq, səmimilik, qəlbigenişlik, sədaqət, qüvvət və qudrət bəxş etmişdir.

Buranın əhalisinin məişətində tarixən maldarlıqla əkinçiliyin nisbəti, xüsusən aparıcı sahə olan qoyunçuluq, atçılıq sahəsində qazanılmış nailiyyətlər daha üstünlük təşkil

etmişdir. Bu təsərrüfatla bağlı adət və ənənələr, onun təşkili, quruluşu, bəslənilməsi, inkişaf etdirilməsi daha böyük nailiyyətlərə gətirib çıxarmışdır. Peşəyə uyğun istehsal üsulu, alınan məhsulların saxlanılması qaydaları, həmçinin bir sıra peşə, xörək, çörək növləri, onların hazırlanma üsulları yerli şəraitə uyğun formalaşmışdır.

Bütövlükdə götürdükdə Qarabağ, onun Zəngəzur ərazisi Kiçik Qafqaz dağlarından başlayaraq Kür-Araz çayları arasındakı sahəni əhatə edir, ərazi Kür-Araz çayları qovuşağında okean səviyyəsindən aşağı olsada, qərbə getdikcə tədricən yüksəlir və Gamişdağ zirvəsində 3724 metrə çatır. Bu mənada o, Qarabağ düzü, Qarabağ yaylası, Qarabağ sıra dağları adını alan müxtəlif relyefə, iqlimə malik ərazi məcmusunu təşkil etmiş olur.

Azərbaycanın Qarabağ torpaqları, onun tərkib hissələrindən biri Zəngəzur - Laçın dünyanın əkinçilik, süni suvarma, heyvandarlığın mədəni mərkəzlərindəndir. Elmi, arxeoloci tədqiqatlar bu torpaqlarda ən qədimlərdən əkinçilik, bostançılıq, bağçılıq təsərrüfatları üzrə zəngin mədəniyyətin olduğunu göstərir. Yuxarı Qarabağda əkin sahələri azlıq təşkil etsədə - əkinçilik maldarlıqla paralell inkişaf etdirilmiş, bunların biri-birini tamamlayan təsərrüfat olduğunu tarix təsdiq etmişdir. Suvarmadan istifadə etmək mümkün olmayan ərazilərdə əhali, ancaq dəmyə arpa və buğda əkirdi. Bu insanlar üçün ən əlverişli təsərrüfat qoyunçuluq idi. Dəmyə əkinçiliyi yay aylarında xüsusi qulluq tələb etmədiyindən, əsas işlər başa çatıb asudə vaxt yarandığından, bu insanlara isti yay aylarında düzən, isti sahələrdə bəslənilməsi mümkün olmayan qoyunlarını yaylağa köçürməyə imkan verirdi. Qoyunların yaylağa köçürülməsi zamanı - yəni yazın ikinci yarısı və yay ayları bağçılıq, bostançılıqda əsas becərmə işləri aparıldığından bəzi qrup insanlar yaylağa köçə bilmirdi, bu səbəbdəndə qoyun saxlamırdı. Bu qəbildən olan insanlar, qoyun məhsullarına

ehtiyaclarını qoyunçuluqla məşğul olanlara irəlicədən sifariş edirdilər.

Başqa təsərrüfat sahələrinə nisbətən qoyunçuluğa qoyulan vəsaitdə çox olmadığından, qoyunçuluğa maraq daha üstünlük təşkil edirdi. Böyük təsərrüfat sahibləri maldarlıqda muzdlu əməkdən geniş istifadə edirdi. Beləki sürülərin bəslənməsində çobandan, naxırçıdan başqa, malqaranı sağmaq, yun qırmaq, hazır məhsulları müxtəlif məntəqələrə daşımaq və digər işləri görmək üçün muzdlu əməkdən istifadə geniş vüsət almışdı.

X.Xəlilovun yazdığına görə heyvandarlıq ən qədim təsərrüfat sahəsidir. Təbii - coğrafi şəraitdən asılı olaraq bəzi ölkələrdə əkinçilik, digərlərində isə maldarlıq ilkin və üstün sahə olmuşdur. Maşınlı texnikanın əkinçiliyə daxil olmasına qədər kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin məişətində əkinçiliklə maldarlıq bir-birini tamamlayan, biri gügəri üçün maddi baza olan təsərrüfat sahələri idi. Öküzsüz, kəlsiz, atsız, dəvəsiz əkinçi həyatı mümkün deyidi. Yaylaqdan qayıdan sürülər payızda güzdəkdə gecələməyincə rəncbər, rəiyyət zəmilərin bərəkətli olacağından söhbət açmazdı. Əhalinin hərəkət etməyən (tərpənməz) mülkiyyəti, yəni evi, təsərrüfat binaları, torpağı, əkinçilik təsərrüfatı, hərəkət edən əmlakı, yəni mal-qarası ilə vəhdət təşkil edirdi. Bu da hər bir ailənin təsərrüfatını iş qüvvəsi ilə təmin etməyə imkan verirdi. Əhalinin məişətində maldarlıqla əkinçiliyin nisbəti, mal-qaranı il boyu kəndlərdə və mövsümü olaraq ondan bir neçə saatlıq, hətta bir neçə günlük məsafədəki yaylaq və qışlaq otlaqlarına köçürməklə bəsləmək qaydalarına görə maldarlıq təsərrüfatı müxtəlif formalarda qurulurdu.

Azərbaycanı, türkü istəməyən insanlar, xüsusən haylar (ermənilər) azərbaycanlıları köçəri, yurdsuz-yuvasız bir qrup, bir qəbilə səviyyəsində təqdim etməyə çalışırlar. Təbii ki, bunu qəsdən, bilərəkdən edirlərki, qəsb etdikləri torpaqları "özünüküləşdirmək" üçün hansısa bəhanə, səbəb, "sübüt"

tapsınlar. Həqiqət isə tamam başqa cürdür. Köçəri, yarımköçəri, onlarla bağlı işlədilən elat və tərəkəmə anlayışlarının mahiyyətini, elmi mahiyyətini bilmək gərəkdir. Beləki, köçərilik və köçəri maldarlıq ayrı-ayrı məvhumlardır. Köçərilik cəmiyyətin ibtidai-icma formasıyasının müəyyən mərhələsində sosial birlik, həyat təzi formasıdırsa, köçəri maldarlıq dünyanın səhra və yarımşəhra ölkələrində bir qrup əhaliyə məxsus təsərrüfat formasıdır.

Maldarlıq təsərrüfat formaları heç də həmişə ictimai inkişafın mərhələlərindən asılı olmur. Maldarlığın bu və ya digər formasının əmələ gəlməsi və mövcud olması əsasən ölkələrin təbii coğrafi şəraitindən asılıdır. Hər bir iqlim və relyev şəraiti özünə müvafiq təsərrüfat forması doğurur. İstənilən tarixi dövrdə Azərbaycanın bütün iqlim, relyev ərazilərində maldarlığın eyni formada olması mümkünsüzdür. Əlbətdə bu və ya digər tarixi dövrlərdə Azərbaycanda maldarlığın formaları dəyişə bilərdi. Lakin burada köçərliliyin, yarımköçərliyin mövcudluğu üçün sosial şərait mövcud olmamışdır. N.Y.Vavilov yazırdı - İqlim amilləri ölkələrdə məhsuldarlıq probleminin həllində təyinedici əhəmiyyətə malikdir. Onlar iqtisadiyyatdan da, texnikadan da güclüdür. Bu baxımdan Laçını ayrıca deyil, bütöv Qarabağ çərçivəsində səciyələndirsək - Qarabağın yarımşəhra yerlərində maldarlıq təsərrüfatının əsasını qoyunçuluq təşkil edir, keçidən ancaq qoyun sürülərində qabaqda gedən erkək kimi istifadə edilirdi. Kür-Araz çayları, digər sututarlarda, qamışlıq, bataqlıqlarda, göl sahillərində və s. camışçılıq, dəmyə əkinçiliyin yayılmış olduğu ərazilərdə (Laçında) inəkçilik iribuynuzlu maldarlıq ən çox yayılmışdır. Aşağı dağ-meşə sahələrinin başlanması ilə keçə maldarlıq təsərrüfatına daxil olur, orta dağ-meşə qurşağının başlandığı sahədə keçə qoyunla tarazlıq yaradır, bölgənin ən yüksək nöqtəsində keçə üstünlük əldə etmiş olur.

İribuynuzlu maldarlıq təsərrüfatlarının əsasını inək təşkil

edir, camışa yalnız dərə vadilərində, çay sahillərində saxlanması rast gəlinir.

Maldarlığın məlum təsviri təbii coğrafiyasından məlum olur ki, bölgələrdə təbiət özü təsərrüfat bölgüsü yaradır. XIX əsrin axırlarında Qarabağın Cəbrayıl və Şuşa qəzaları dövlət kəndlərinin məişətini öyrənən A.Q.Dekonski qəzaları tipoloji təsnifat üzrə dağlıq və düzən əraziyə bölüb, dağlıq zonada Şuşa qəzasının 32, Cəbrayıl qəzasının isə 31 kəndini əkinçi adlandırır. Düzən zonada Şuşa qəzasının 24, Cəbrayıl qəzasının isə 11 kəndini oturaq adlandırır. Şuşa qəzasının 12, Cəbrayıl qəzasının isə 20 kəndini köçəri hesab edir. (Dokonski A.Q. - Gkonomiçeskiy bit qosudarstvennix krestğən Şuşinskoqo i Dcabrailğskoqo uezdov Elizavetopolğskoy qubernii. Materialı dlə izuçeniə gkonomiçeskoqo bita qosudarstvennix krestğən Zakavkazskoqo kraə. T. IV, Tiflis, 1886, s. 285). A.Q. Dekonski bütün yaşayış məntəqələrini kənd kimi göstərir və qeyd edir ki, əkinçi əhali say etibarı ilə bütün əhalinin 96%-ni təşkil edir, qalan 4% əhali isə varlı sinfə məxsus bəylər, ağalar, mülüklər, tacirlər, sənayeçilər və ruhanilərdir.

M.A.Skibitski 1899-cu ildə yazdığı, Zəngəzur qəzasından 175 kəndin 9432 tüstüsü Yuxarı Qarabağ yaylaqlarına çıxırdılar. Buda Zəngəzurdə insanların ən çox maldarlıqla məşğul olması göstəricisidir. Əslində bu rəqəm daha böyük idi. Çünki hər bir tüstü dövlətə 3,5 rubl qızıl pul ödəməli idi. O, dövr üçün bu böyük məbləğ sayılırdı. Bu pula XIX əsrin sonlarında elə həmin heyvandarlar bir-birindən yaz aylarında bir buzovlu süd verən inək və üç quzulu qoyun ala bilirdilər. Həmin səbəbdən də bir atanın bir neçə evlənmiş oğlanları bir evdə bir ailə şəklində yaşamaq məcburiyyətində idi.

Maldarlıq təsərrüfatında köçmənin digər forması dağlıq sahə əhalisinin qış ayları mal-qaralarını aran qışlaqlarına köçürməsi hesab edilir (Laçından Murtuza bəy və törəmələri kimi. Təbii ki, onlar özləri köçmürdülər. Bu işləri nöker -

naiblər edirdi).

L.N.Qumilyevə görə elat sözü türk xalqlarında tayfa, tayfa ittifaqı, cammat, xalq, ölkə, məmləkət və s. mənalarda işlədilir. (Drevnie turki, M, 1967). Tərəkəmə sözü isə - müasir Azərbaycan türkcəsində maldar mənasında işlədilir.

Qeyd edək ki, elmi-tarixi araşdırmalar göstərir ki, torpaq üzərində mülkiyyət hüququ yarandığı vaxtdan Azərbaycanda, onun Zəngəzur bölgəsinin Qarabağa, yaxud Gəncəyə, Təbrizə hüquqi təbəçiliyindən asılı olmayaraq burada köçəri və yarımköçəri yox, oturaq və köçmə maldarlıq bütün əsirlərdə mövcud olmuşdur.

Bütövlükdə Zəngəzur, onun Laçın bölgəsi maldarlıqdan çox qoyunçuluqla məşğul olduqlarından istərdik ki, bu yerlərdə qoyun, qoyunçuluqla bağlı bəzi məsələlərin mənşəini, yaranma tarixini, onun növünü, özü, adı və mənası yaddan çıxmış bəzi məqamları əziz oxucuların nəzər diqqətinə çatdıraq. Araşdırmalar göstərir ki, yeni eradan əvvəl VI-IV əsrlərdə (Enolit dövründə) bu yerlərdə üç qoyun cinsi mövcud olmuşdur. Yeni eradan əvvəl IX, eramızın X əsrinə aid Mingəçevir arxeoloji tapıntıları da bunu təsdiq edir. Mənbələrdə XVIII və XIX əsrlərdə Qarabağda (Zəngəzurdə ora aiddir) qoyunun doqquz növü olduğu bildirilir. M.D.Reçulişvili və Y.Y. Kalyuginə görə ən qədim qoyun növü Qarabağ qoyunudur. Azərbaycanda qoyunu iki qrupa bölürdülər. Birincilər Qarabağ, Şirvan, bozax, gödək, herik, ləzgi, caro - ikincilər isə mazex və balbaz cinsləridir. F.Məlikov və M.Sadıxova görə bu qoyun növlərindən Qarabağ, balbaz və mazex müstəqil cins olmaqla - Qarabağ cinsi, digər qoyun cinslərinin formalaşmasında əsas olmuşdur. Qarabağ qoyun ətinin keyfiyyətinə görə "kəsmə qoyun", "ətlik" qoyun adını da almışdır. Qarabağ qoyunu Zəngəzur və Naxçıvanda, İrəvan xanlığı torpaqlarında yaxşı göstəricilərinə görə indidə "herik qoyun", "gödək qoyun", "dımıx qoyun"

adlanır. Qafqaz qoyun növləri arasında Qarabağ qoyunları ən qaba yunludur və onların müdafiəsi də istənilən qoyun növündən əlverişlidir. Həmdə, Qarabağ qoyunu ətlik-südlük-yunluq cins olduğundan Laçında əsasən bu cins qoyunlara tarixən üstünlük verilmişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşamış Qaradolaqlı Hacı Məhəmmədhüseyn Qarabağ qoyununun yeni növünü yetişdirdiyindən həmin növ qoyunlara Qaradolaq qoyunu adı verilmişdir və bu qoyunlar Laçında indi də vardır.

Qoyunların yaşa və rəngə görə seçilməsi və qiymətləndirilməsi

Təcrübəli qoyunçular yaxşı bilirlər ki, qoyunun yaşı onun dişinin vəziyyəti ilə təyin olunur. Təzə doğulmuş bala 6 aylığına kimi quzu, 6 aydan bir yaşına kimi toğlu adlanır. Hər bir qoyun bir yaşından sonra hər il alt çənənin qarşdakı 6 dişin bir cütünü dəyişir. Bir yaşının tamamında ortadakı bir cüt diş dəyişəndə şişək, 2-ci cüt diş dəyişəndə öyəc, 3-cü cüt diş dəyişəndə qaradiş, beş yaşında azman, altı yaşında dızman adlanır. Adətən sürüdə çobanlar qoyunları bu qruplara bölüşdürüb yemləyirlər.

Qoyunları rənginə görə də qruplaşdırırlar. Onlar ağ, boz, sarı, qumral, qızılı, bənəvis, qara, göy, çal, ala, mor rənglərdə olurlar. İrtməyinin quruluşuna görə qoyunlar - ayrıirtmək, dikirtmək; quyruğunun quruluşuna görə, qulağı lap gödək - kərə, bir qədər nazik, ensiz, uzun - kürə; enli, uzunqulaq olanlar isə - şaban qulaq adlanır. Buynuzlu qoyunlar - kəlin; dördbuynuzlu qoçlar isə - qoşabuynuz adlanırlar. Başında ağ tük dairəsi olan tərəl qoyun, irtməyinin ucunda ağ tük olduqda çağal qoyun, ayağında ağ tük olduqda səkil qoyun adlanır. Deyilənlərə görə Zəngəzur sultanı Cəbrayıl bəyin (O, özü at və qoyun həvəskarı olub) çobanları sürüdə qoyunun ümumi

sayından başqa, hər rəngdə, nişanda necə qoyun olduğunda əzbərdən bilirlərmiş.

Yaylaqların bölünməsi

M.A.Skibitskinin yazdığına görə XIX əsrin ortalarında yaylaq yerləri ayrı-ayrı qəzalar üçün bölünmüşdü. Zəngəzur qəzasının 193107 desyatın, Cəbrayıl qəzasının 95 desyatın, Şuşa qəzasının 13008,8 desyatın, Cavanşir qəzasının isə Laçın və Yuxarı Qarabağda 100924,35 desyatın yay otlaq sahələrinə malik idilər.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlinə kimi bu yaylaqlarda torpaq haqqı müxtəlif olmaqla qruplara bölünürdü. M.A.Skibitskinin hesabatına görə Murovdağ, Yuxarı Tərətər, Zəngəzur, Sisyan (Qarakilsə) və Qapan yaylaqlarında 1-ci dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 35 qəpik, Qırxqız, Kirs-Sarıbaba yaylaqlarında 1-ci dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 40 qəpik, Kirs-Ziyarət yaylaqlarında 1-ci dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 50 qəpik otlaq haqqı ödənilirdi.

Yemçiliyin əsası

Bu yuxarıda deyilən dövrlərin özlərində də Azərbaycanda təbii biçənəklərlə yanaşı, yem istehsalı üçün süni yaradılan biçənəklərdə saxlanılırdı və burada yonca, xaşa, çobantoxmağı, çöl noxudu, gülül, çöl lərgisi, arpa, çovdar, vələmir, pərinc, qarğıdalı və s. bitki növləri əkilib becərilir və mal-qaranı qışda yemləyirdilər. Qış yem ehtiyatı başqa təbii bitki və yarpaqlardanda geniş istifadə olunurdu. Çox əlverişli təsərrüfat heyvanı olan qoyun Laçın yaylaqlarında bitən 600 növ müxtəlif ot, gül, çiçək bitkilərinin 540-dan istifadə edirdi. Laçın bölgəsində qoyunları qışda saxlamaq aran bölgələrindən həmişə çətin olub. Bu isə yerin coğrafiyası ilə bağlı məsələdir.

Amma, yerli əhali təbii şəraitə uyğun üsullar fikirləşə bilmiş və qoyunların qış bəslənməsinin öhdəsindən məharətlə gəlmişlər. İri qoyunçuluq təsərrüfatları olan varlı bəylər, mülkədarlar, gəllədarlar öncə qışlaq yerini güney yerlərdə düzəldər, elə edərdilər ki, otlığı əvəz edən sahələr korlanmasın, yem itgisinə yol verilməsin. Bu mənada təkcə Laçında deyil, Azərbaycanın bütün dağlıq bölgələrində yaşayış məntəqələri, qışlaqlar adətən güney yerlərdə, heyvanatın palçığa batmayan nisəbətən "quru" yerlərdə salınardı. Bütün öyrüş hissələrə bölünür, hər sürü üçün xüsusi otlaq sahəsi ayrılardı. Külək tutmayan ərazi dövlük, xəstə, arıq, yaxud quzu üçün nəzərdə tutulurdu. Doğum üçün ayrılmış və təzə doğmuş qoyunların birləşdirildiyi sürü dövlük adlanırdı. İmkanlı adamlar qışlaqda (Aran yerlərdə) quzular üçün müəyyən sahədə arpa əkirdilər ki, həmin göyərmış arpa sahəsi xora, yaxud xəsil adlanırdı. Qarlı, çovğunlu günlər üçün qışlaqlarda hansı bölgədə olmasından asılı olmayaraq ehtiyat yemdə yığılırdı. Sürüləri suvarma və duz vermə qaydaları da mövcud idi. Havalar əlverişli olanda gecələr qoyunları sərdənə çıxarardılar. Sərdən - qoyunların gecə sidiyə çıxarılan sahəyə deyərdilər.

Qoyunların yaz bəslənməsinin də özünəməxsusluğu var. Yaz bəslənməsi qoyun məhsuldarlığının artırılmasının əsas təməlidir. Yazın gəlişi ilə otlar boy atır, öyrüşlər yaşıllaşır və yaz otlarının inkişafının ilk günləri qırtış, tarçix dövrü hesab olunur. Yazın gəlişi ilə qoyunlar sübh çağdan yayılma aparılır.

Aran obaları

Aran yerlərdən yaylağa gedən sürüləri idarə etmək üçün əvvəlcədən oba düzəldirdilər. Oba kənd əhalisinin məhəllə, nəsil, tirə, oymaq kənd adamlarının yaratdığı müvəqqəti birlik idi. Obanın idarə olunmasında sərkardan istifadə edilirdi. Sərkar adətən bəy mülkədar, gəllədar təsərrüfatlarında olurdu

və bu adam təsərrüfatın bütün sahələrindən xəbərdar olmaqla, yaylaqlara çıxan yolları yaxşı bilməl idi.

Qoyunçuluq təsərrüfatında mühüm işlərdən biridə onların ildə iki dəfə - yaz və payız qırxımı işidir ki, onunda özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur.

Zəngəzurun, Laçının, Yuxarı Qarabağın tək-cə yerli əhalisi deyil aran adlanan bölgələrindən də Laçın yaylaqlarına çoxlu miqdarda qoyunçuluq təsərrüfatıları köç edərdilər. Onların keçdikləri köç və karvan yolları belə qurulmuşdu:

I. Murovdağ yaylaq köç yolları:

1. Talış kəndi - Keçəldağ - Murovdağ silisləsi - Səbətkeçməz - Sinar - Kötüklü;

2. Həsənriz - Kötüklü yolu. Kötüklüdə yol iki yerə ayrılır. 1) Bir yol Qara göl (Nəbibəylilər yurdundan biri) yaxınlığından keçib Həmzə (əslən Laçının Araflı bəylərindəndir) - Çəmən - Eşşəkmeşdanı - Yalyurd - Təkyədərəsi - Ayrım kəndindən keçib Murovdağın qərbinə çatırdı.

2) İkinci yol yenidən iki qola ayrılırdı: Davıtlı - Çöplügöl - Qanlıgölü keçib Ayrım ətrafı otlaqlara çatırdı; Digər qol Yanşax - Susuzluq - Maraldamdan keçərək söyütlü yaylağına çatırdı. 3) Murovdağın 3-cü köç yolu Gəncədən başlanan Bənövşəli - Tanqaryoxuş - Ayrım yoludur (Bu yoldan və yaylaqdan əsasən Nəbibəylilərin Ziyadoğulları ilə qohumlaşmasından sonra Ziyadoğulların bəzi bəylərinin təsərrüfatları istifadə etmişlər).

II. Yuxarı Tərtər yaylaq yolları:

1. Xaçnik - Dovşanlı - Taxta yolu;
2. Çardaxlı - Sərsəng - Həsənzir yolu;
3. Çanyataq və ya Uluqarabəy - Həsənriz yolu;

Bu üç yol Tərtər çayının yuxarı axarında birləşib, Başdıbelə çatır, Dəlidağın zirvəsinə qalxıb, Bağırsağ dərəsinə, Alagöllərə enir, İstisuətrafına çatır, bir qolu Qaraarxac yaylasına çatmaqla, cənub - şərq tərəfdən Zəngəzur köç yolları ilə birləşir. Digər yol şimal - qərbdən Yeni Bəyazid - Şərur - Dərələyəz yaylağına çatır, cənub qolu Ayıçınqılı - Qızıltəpə - Mıxtökən yaylaqlarına yönəlir.

4. Talış - Qaranlıq - Düzyurd - Meydançala - Soltanheydər - İstisuyoludur.

III. Zəngəzur yaylaqları köç yolları:

1. Hoçaz - Ağkörpü - Qatırdaşı - Dəliçay dərəsi - Soltanheydər;

2. Ağ körpü - Çöplü göl - Qulalı - Lülpər - Soltanheydər;

3. Minkənd - Kilsəli - Çöplügöl - Bazarçay,

4. Gəyən - Yazılar - Gorus - Üçtəpə - Korbulaq - Şəki - Əngələvid - Bazarçayı,

5. Bəsti çayın sol sahili ilə Xüstun yaylağı yolu,

6. Bu yol üç yoldan ibarətdir:

1) Həkəri - Bərgüşad - Candurçay - Qatar - Qapan dərəsi;

2) Çayzəmi - Bərgüşad köç yolları;

3) Ərövsə - Ərikli - Biçənək yolları

IV. Qırxqız - Kırs - Sarıbaba, Kırs - Ziyarat bölgəsi yolları:

Bu yaylaqlara elat üç yolla gedərdi:

1) Bölgü - Xəlfəli - Şiran - Qırxqız;

2) Meydan - Saxsağan meşəsi - Bədirə - Qırxqız;

3) Kiçik Kırs, Kırs - Ziyarat - Çanaxçı - Elli dağ.

Qarabağın yaylaq yurdlarını M.A.Skibitski belə vermişdir.

Birinci Murov dağ rayonu

Ağ çinqıl	Bədir bəy	Bəzirgan	Qapanlı	Ağ çinqıl
Qonur	Bədir bəy	Qanlı göl	Hinal dağ	Söyüdlü çay
Bədir bəy	Susuzlux	Həmzə çəməni	Qonur	Meydan çay

İkinci Murov dağ rayonu

Kamış	Kötüklü	Palan dağ	Murov	Çəkən yurd
Həmzəçəməni	Kötüklü	Qızıl arxac	Ayqır bulaq	Keçəl dağ
Həmzəçəməni	Turan çay	Qara qaya	Şıppırlı yurd	Keçəl dağ
Kötüklü	Dik daş	Murov	Qaranlıx	Göy tərə
Davıtlı	Subatan	Tövlə talası	Çəkən yurd	Dik daş
Qara göl	Duz yurd	Murov	Sinar	Murov
Palan dağ	Sarımsaxlı	Murov	El yurdu	Sinar
			Çəkən yurd	Keçəl dağ

Birinci bölgü yuxarı Tərtər rayonu

Sarımsaxlı	Köç dağ	Ağ baba	Alagöllər	Əyri çay
Çiçəkli	Qonur yal	Qızıl yoxuş	Mehti bəy yurdu	Şırşır bulaq
Çirikin	Eşşək uçan	Dəmirli yal	Ala göllər	Dəli dağ
Köç daşı	Yurd	Xoca yurdu	Qırmızı tənə	Dəli dağ
				Çilgəz
Yal yurd	Dəli dağ	Ay doğan	Qurbağalı	Cərgə taya
Qonur başı	Mıxtökən	Alagöl	Kəndli	Xırmantəpə
Yuxulu	Mıxtökən	Böyük çinqıl	Qara arxac	Alaqaya
Yelli kədik	Qala boynu	Xaçın	Qara arxac	Ağca qız
Yağlı bulaq	Çilgiz	Ala qaya	Qızıl tərə	Ket
Qara güney	İldırımvuran	Mama yoxuş	Dəvə gözü	Sarımsaxlı
			Dəvə gözü	Ayı çinqılı
Ağ yataq	Kilsəli	Xaxın	Dəvə gözü	
Dibçəkli	Qırmızı qaya	Moz	Dəvə gözü	Qonur

İkinci bölgü yuxarı tərtər rayonu

Yarıtmaz	Bol Bulaq	Dəli dağ	Uzun yol	Mehtabxan
Bol bulaq	Qara arxac	Bağarsıq	Qız kəbir	Bağarsıq
Baş yurd	İsti su	Ağca qızı	Uzun yol	İsti su
Ket dağı	Dəli dağ	Qonur yol	Qara arxac	Ayi çinqılı
Gödək	Bağarsıq	Qoşa daş	Sarımsaxlı	Sultan heydər
			Qara arxac	Ket dağı

Şimali-Qərbi Zəngəzur rayonu

Yeddi böyük	Lülpər	Muxur talayan	Dərə yurd	Üç tərə
Dəli dağ	Lülpər	Şırşır	Baş yurd	Sultan Heydər
Dəli dağ	Lülpər	Şırşır	Sümüklü	Molla Güllü
Dəli dağ	Lülpər	Dərə yurd	Qonaqkərməz	Üç tərə
Lülpər	Alagöllər	Təpəsi dəlik	Kəbirli	Qaranlıq
Dəli dağ	Qara göl	Ocaqlı	Kəbirli	Sultan Heydər
Qatır daş	Həşimli	Qısırdağ	Sümüklü	Əyri su
Lülpər	Dəvəgözü	Südlü bulaq	Dərə yurd	Uzun yal
Sultan Heydər	Dəvə gözü	Qısır	Sümüklü	Qırmızı tərə
Dəli dağ	Arxaşan	Qısır	Qalaxçı	Pəri çinqılı
Lülpər	Dəvə gözü	Qonaqkərməz	Yal yurd	Yağlı güney
Sultan Heydər	Dəvə gözü	Ağ daban	Yal yurd	Uzun yal
Lülpər	Bazarçay	Tövlə Çuxur	Dərə Yurd	Quzqunlu
Dəli dağ	Lülpər	Ağ daban	Qızıl qaya	Molla Güllü
Dərbənd	Lülpər	Çinqıllı yurd	Ax Dənarax	
Dərbənd	Qara göl		Çərə yurd	Uzun yal
Qaranlıx	Qara göl	Ağ daban	Sümüklü	Üç tərə
Qatır daş	Əyri çaq	Ağ daban	Ab daban	Molla Güllü
		Sümüklü		
Dəli dağ	Qızıl boğaz	Ağ daban	Dərə yurd	Muxurtalayan
Dərbənd	Pəri çinqılı	Sümüklü	Ağ daban	Qara göl
			Qəlbi yurd	Qotur istisu
Yeddi böyük	Yağlı güney	Sümüklü	Ağ daban	Qızıl boğaz
Culalı	Alagöllər	Ağ daban	Sümüklü	Bazar çay
Lülpər	Qulalı	Sümüklü	Dərə yurd	Bazar çay

Cənubi-Şərqi Zəngəzur rayonu

Qara göl	Muxurtalayan	Fərməş təpə	Qızıl Boğaz	Çalbayır
Ağ dərə	Balıq çay	Fərməş təpə	Yağlı güney	Çalbayır
Tövlə çuxur	Uzun çala	Əyri çay	Fərməş təpə	Fərməş təpə
Üç təpə	Beşikli yaylaq	Fərməş təpə	Kilsəli	Kilsəli
Qazlı göl	Yağlı güney	Canqurtaran	Oyuxlu	Kilsəli
Qazlı göl	Dəli çay	Kilsəli	Çalbayır	Sarı bulax
Üç təpə	Gümür-Kamran	Güney yurd	Yağlı güney	Güney yurd
			Əyri qar	Çöplü göl
Üç təpə	Üç təpə	Sarı bulaq	Balıx çay	Kilsəli
Üç təpə	Üç təpə	Kilsəli	Çalbayır	Yağlı güney
Üç təpə	Qızıl boğaz	Kilsəli	Çalbayır	Yağlı güney
Üç təpə	Çöplü göl	Yağlı güney	Əyri çay	Balıx çay
Qannıça	İldırım su	Yağlı güney	Çalbayır	Kilsəli
Qızıl boğaz	Çöplü göl	Yağlı güney	Çalbayır	
Muxurtalayan	Çöplü göl	Yağlı güney		
			Güney yurd	
Muxurtalayan	Çöplü göl	Əyri çay		

Sisisyan rayonu

Ərikli yurd	Ərikli kədik	Sisyan çay	Ərikli yurd	Camal qalası
Ərikli yurd	Salvartı	Ərəzin	Salvartı	Daşkəsən
Ərikli yurd	Salvartı	Dəli çay	Quzuçu dağ	Salvartı
Ərikli yurd	Quzuçu dağ	Dağ yurd	Comardı yurdu	Taxtakörpü
Ərikli yurd	Salvartı	Salvartı	Salvartı	Dəli çay
Salvartı	Salvartı	Salvartı	Salvartı	Tat dərəsi
Ağlar yurd	Camal qalası	Qalax yurd	Daşkəsən	Dəmir dağ
Qopazlı	Korcalanlı yurd	Taxta	Murs	Qoşa qaya
Hərtiz yurd	Çiçəkli	Xocamsafılı yurd	Murs	Ağalı dərə
Mollu yurd	Dəli çay	Murs	Qara qala	Gəmbel
Əlişar	Daşbaşı	Küpürsar	Qara qala	Salvartı
Əlişar	Qaş yurd	Əli dərəsi	Təzə qapan	

Qapan rayonu

Miski	El dərə	Əyri çay	Qala qaya	Şahbaz yurd
Aramlı	Qırx bulaq	Qulu vvanası	Arpalı	Çiknovar
Göysü gözəl	Qaraün dərə	Çuxur yataq	ili indi	Şahbaz yurd
Göy yal	Qaraün dərə	Orta Çeşmə	Qızıl baş	Naus
Sarımsaxlı	Əyriməz	Mikayıl	Çuxur yurd	Bartaz
Qara qaya	Gəlbel	Xoşlu yurd	Güney yurd	Bartaz
Aqsaqqal	Çiçəkli	Dibəkli	Qorux yurd	Tutamərik
Aqsaqqal	Cuvarça	Xaçın yurd	Daşkəsən	Tutamərik
Dərə yurd	Şıppırlı	Xatın yurd	Məzrə	Sərkis-Qordu
Qara çınqıl	Pirhəmzə	Səbətkeçməz	Muşlan düzü	Tutamərik
Novruz yurd	Təndirli	Gölcük	Bəybuğan	Sofu dərəsi
Gəlbel	Ulu bulaq	Eşşək meydanı	Çikimovar	İndi yurd
Novruz yurd	Alın	Yağlı dərə	Xan çalması	İndi yurd
Axça-ağıl	Qarıçıq	Yağlı dərə	Mal kədiyi	Çiknovar
Poxlu gədik	Dibəkli	Bəybuğan	Rüstəm yurdu	Ətyeməz
Poxlu gədik	Yağlı dərə	Bəybuğan	Tanrı qulu	Quzu kəndi
				Arpalıx
Təndirli	Sağ qarasu	Çiknovar	Naus	Arpalıx
Vana	Ulu bulaq	Çiknovar	Ətyeməz	İndi yurd
Sarımsaxlı	Gədəçə arxac	Hüstün	Daş-tübən	
Oba dərə	Əyri çay	Göy yal	İşixlı yurd	Sarımsaxlı
Pirhəmzə	Sarı dərə	Qombağ	Gümaran artaz	Karvan dərə
				Bəybuğan
				Əyri çay

Birinci qırx-qız rayonu

Çiçəkli	Ələkçi	Əlipənah	Meydan	Qırxqız
Dəlik daş	Qırx qız	Dəlik daş	Qız qalası	Qırxqız
Meydan	Qaranlıx	Qırxqız	Qırxqız	Meydan
Meydan	Əlipətək	Meydan	Qırxqız	Meydan
Qırxqız	Qaranlıx	Meydan	Dəlik daş	Mamırlı
Meydan	Əlipətək	Meydan	Qırxqız	Urus talası
Qırxqız	Əlipənah	Meydan	Qırxqız	

İkinci qırx qız rayonu

Qırxqız
Şiran - Şırran

Kirs - Sarıbaba

Altun taxta Dəvə boynu Sarıbaba Qızıl daş Gorus

Kirs Ziyarat

Kirs	Bala kirs	Çəmən	Göllüçə	İmirli
Qatırxana	Bala kirs	Yelli gədik	Ziyarat	Kirs
Bala Kirs	Kirs	Səkinə yurdu	Ziyarat	Qatırxana
Hacı bulağı	Kirs	Taqt dərəsi	Ziyarat	Kirs
Bala Kirs	Gorus	Göllüçə	Yellicə	

M.A.Skibitskinin və digər müəlliflərin yazdıqlarından aydın olur ki, bu yaylaqlardan tək-cə Laçın bölgəsinin bəy və mülkədarları deyil, aran Zəngəzurun bütün bölgələrindən, aran Qarabağın hər yerindən heyvandarlıqla məşğul olan insanları Laçın yaylaqlarından, çəmənliklərindən, hər cür dağlarından istifadə etmişlər. Burada da dövlət torpaqları və şəxsi yaylaq yerləri mövcud idi. Dövlət torpaqları (yaylaqları) icarəyə də verilirdi. Xanlıqlar dövründə isə dövlət torpaqları xanlıq torpağı, xanlıq yurdları, xanlıq yaylaqları adını almışdır. Araşdırmalarımızdan və verdiyimiz yurd yerləri adlarından da məlum olur ki, bu yaylaqlarda da heç bir erməni, yaxud kürd mənsubiyyətindən söhbət gedə bilməz.

Amma ədalət naminə deməliyik ki, Zəngəzur, Aran, Qarabağ və Laçın bölgələrinin imkanlı insanların heyvandarlıq və xüsusən qoyunçuluq təsərrüfatlarında əsasən kürdlər (Qurdlar) çalışırdılar. Elə bu mənada da bəzən dağ bölgələri insanlarına, Yuxarı Qarabağ və ya Zəngəzur insanlarına da yarı zarafat, yarı ciddi kürd adı verilmişdir.

Əlbəttə bu da əsl həqiqəti bilməməzlikdən, dövlət səviyyəsində isə biganəliyimizdən yaranmış hallardan biridir. Cədvəldən də görüldüyü kimi Laçında, onun yaylaq yerlərində ermənilər su da içməmişlər. Elə bu və digər səbəblərdəndir ki, Laçın bölgəsində istənilən tarixdə erməni yaşamamışdır, hətta "Qardaş oldu Hayıstan" Qırmızı imperiya dövründə də. Odur ki, Laçın bölgəsinin insanları məxsus olduqları ata-baba qanının daşıyıcılarıdır.

Qoyun üçün bir günlük köç məsafəsi 2-3, ən çoxu 4 örüş məsafəsi hesab olunurdu. Örüş məsafəsi sürünün bir gün ərzində otarıla - otarıla örüşə gedib arxaca qayıtdığı təxmini məsafədir. Köç yolları həmdə el yolu adlanırdı, yəni elatın yaylaqlara getdiyi yol.

Qoyunların yay bəslənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Burada da güney, quzey otarmaları, qoyunların qruplaşdırılması, qırxıma hazırlıq, köçün qışlağa qayıtma qayğıları və onların hər birinin öz qayda-qanunları mövcud olmuşdur.

Qoyunların payız bəslənməsinə gəldikdə isə, maldarlar yay qırxımından sonra tədricən dağların aşağılarına köçər, hər şeyi ölçüb-biçərdilər, boğaz qoyunlara daha diqqətli olardılar. Doğuş zamanı bəzi qoyunlar balasını yaxına buraxmır, əmməyə qoymur, belə qoyunlara almazçıl deyərdilər. Qoyunun balasına və başqa quzuya mehr saldırması ilə məşğul olan adamlara telikçi deyərdilər. Qoyuna edilən heç bir üsul öz bəhrəsini vermədikdə çobanlar 2-3 qarışlıq gözəklə qoyunun qabaq ayaqlarını bağlayıb quzunu əmizdirirlər. Bu cür bağlama badımaq, gözəklər isə badaq bağı adlanırdı. Sava, qoçluq quzulardan başqa, bütün erkək quzular yaylaqda burulurdu. Toğlunu sərin havada bururdular. Əlverişli illərdə qoyunlar iki dəfə bala verə bilirdi ki, bunuda hər bir təsərrüfatçı arzulayırdı.

Çoban itləri. Laçın bölgəsində it saxlamaq həmişə lazımlı hesab olub, hətta atdan daha çox it saxlamağı vacib sayıblar.

Bunu həm də yerli şəraitin tələbi kimi qəbul etmək lazımdır. İnsanlar ovçuluqla məşğul olduqları vaxtlardan itdən istifadə etmiş, onları əhliləşdirmişlər. İnsanların təsərrüfatları çoxaldıqca itə ehtiyacda artmışdır. Qafqaz itləri saxlanılan itlər arasında daha münasib hesab edilir, həm də ən qədim it cinsi sayılır. Laçın maldarları iy duyması, sayıqlığı ilə seçilən, hər gördüyünə hürməyən, möhkəm xarakterli və fiziki cəhətdən qüvvətli itlər daha çox maraq göstərir və belə itlərin artırılmasına həvəs göstəriblər. Maldarlar itlərə qayğı göstərir, onlara lazım olan tərzdə "tərbiyə" verir və öz arzularına uyğun it cinsləri yetişdirməyi həmişə vacib saymışlar. Adətən bu işləri küçüklük vaxtından başlayırdılar. İtləri elə yetişdirirdilər ki, hətta ac olanda belə keşik çəkdikləri yeməli şeylərə toxunmurlar. Çoban itlərinin yemi həmişə diqqətdə olardı və lap qədimlərdən onların yemini sürü sahibi verirdi. Elə edirdilər ki, itlər bir-birləri ilə də ləc düşməsinlər. İtlərin yetişdirilməsində gecə qarovulu, arxac ətrafından aldadılıb uzaqlaşmamaq, öz sahibinin arzusuna uyğun hərəkət etmək və s. əsas məsələlərdən idi. Yepitsov A.D. yazırdı ki, yaxşı çoban itlərini türklər ən şöhrətli ata bərabər tuturlar. Silahlı atlılarla, ayı və canavarla mübarizədə çoban itləri böyük cəsarət və amansızlaqla iştirak edirlər. İt həm də sahibinə ən vəfalı heyvandır. Yaxşı it evə qonaq gələrkən hürsədə o, cedəndə hürmür. Əgər hürdüsə, deməli qonaq xoş niyyətlə gəlməmişdir. İtin ulamasını insanlar həmişə pis qarşılamışlar. İt ulayırsa, hansısa arzuolunmaz hadisələr haqqında xəbərdarlıq edir. İt ev heyvanları arasında zəlzələni birinci duyan heyvandır.

Zəngəzur sultanı Cəbrayıl bəy Nəbibəyli qancıq iti canavarla cütləşdirmək təcrübəsindən istifadə edər və bu küçüklərə lazımı təlim verdirərək, hələ küçüklük dövründə onların qulaq və quyruqlarını kəsdirmiş, müəyyən məsələlərdə atı bağışlar, sevimli iti istəsələrdə verməzmiş.

Onu qonaq getdiyi evin heyətində it zəncirdən qırılaraq tutur, o, isə itə toxunmur. Yanındakı müşayətçi itə bir qamçı vurur. Bəysə iti vurana bir şillə çəkir, deyir iti vurmaq ziyəsini vurmaq deməkdir, birdəfəlik bil. İt ziyəsinin arzusuna uyğun gəldikdə və hər hansı iş - canavarı, ayını, oğurluğa gələnı qovduqda onu mükafat olaraq kəsilən qoyunun quyruğunu başqa yem əvəzinə verərmişlər.

"Çoban Təbabəti". Tarixi mənbələrdən məlum olurki, Azərbaycan xalqı və onun Laçın bölgəsi heyvan xəstəliklərini çox qədimdən əsasən bitki və heyvan məhsulları ilə müalicə etməkdə çox zəngin təcrübə toplamış və bu təcrübə indidə heyvandarların kərinə gəlir. Belə xəstəliklərdən biri heyvanın bədənində hər hansı səbəbdənsə sim əmələ gəlməsidir. Onun üçün yovşan, yaxud yulğun yarpağı kifayətdirki, onları əzib simləyən yerə qoyasan. Əgər, heyvanın bədənində şiş və ya çirk etmiş yara varsa - onu bağayarpağı və ya hov otundan hazırlanmış məlhəm qoymaq kifayət edir. Bunu şıppır və böyürtkən yarpağı ilədə etmək olur. Ən çox yaz və yay aylarında heyvanın bədənindəki yaralarda qurd əmələ gəlir. Qurdu məhv etmək üçün çobanlar qatırquyruğu, qurdotu və yovşandan istifadə etməyə üstünlük verərdilər.

Dərin yaralar olduqda isə duzdan, zəydən - onlar olmayanda isə adi yağ qaynadaraq isti-isti həmin yaraya tökmək çox müsbət nəticə verirdi. Yaxud yun qırımında qoyunun kəsilmiş yerlərinə alça turşusu, onun lavaşını və qazan qarasını yağla qarışdırıb yaranın üstünə çəkirdilər. Qoyunun üzü, başı şişdikdə, onun başını-üzünü ocaqda ütməklə xəstəliyi sağaldırdılar ki, bu səbəbdəndə - xəstəliyi ütməcə adlandırılar. Heyvanat dəmirov deyilən xəstəliyə tutulanda istənilən ağacın kökünü çərtib, alınan şirəni ona sürtəndə bu xəstəlik sağalardı.

Heyvanatda gənə, bit, sirkə, geyişmə, qotur olduqda tənəkədən, ağac külündən məmuniyyətlə istifadə olunmuşdur.

Mal-qara köpəndə, zəhərlənəndə başqa müalicə üsulları ilə yanaşı, heyvanların qulağından və gözünün altından qan alaraq, qatıq, ayran içirərdilər. Dabağa düşən heyvanları isə göy daşın tozunu qatığa qatıb yaraya çəkməklə müalicə edirdilər. Qızdırma tutmuş heyvana qatıq içirdir, alça turşusu məhlulu verir, sərin yerdə saxlamağa üstünlük verirdilər.

Qoyun xəstəliklərindən biridə ləkəntədir (içi yara, ciyəri yara). Bu halda qoyun-quzunu yaxşı yemlədikdən sonra, onları yorulana qədər qovardılar. Bu zaman xəstə heyvanat öskürür və ciyəri təmizlənilir, nəticədə sağalırsa kökəlmə prosesi gedirdi. Quzularda kəpənək qurdu olduqda, onlara su verməmək şərti ilə yaxşı-yaxşı otarar, sonra əmizdirər və yatmağa məcbur etdikdə - səhərisi gün quzular qurddan azad olardılar.

Qoyunlar daşı, torpağı yalayanda - duz yemək istədiyini, çoxlu mələşərək narahatçılıq göstərəndə isə su istədiyini bildirir. Təcrübəli çobanlar isə mal-qaranın nə istədiyini həmişə düzgün müəyyən edə bilərdilər.

Mal-qara saxlanması ilə bağlı tikili növləri.

Zəngəzurda bütövlükdə və onun Laçın bölgəsində tarixən üstünlük təşkil edən maldarlıq və qoyunsuluqa bu təsərrüfatın özünə məxsus tikili növləri mövcud olmuşdur. Yaylaq və qışlaqlarda istifadə olunan müvəqqəti yaşayış evləri, mal-qaranın saxlanma yerləri təbii-coğrafi şəraitdən asılı olaraq müəyyən dərəcədə bir-birlərindən fərqlənmişlər.

Yaylaqlarda əsasən müxtəlif tipli alaçıq növlərindən istifadə etsələr də, bunlar Azərbaycanın hər bir bölgəsi üçün eyni xarakterli olub-alaçıq, qaracadır, dəyə, kümə, daxma, koma, qarakeçə, mağaradəyə, dünnüklü ev, muxuru alaçıq, qara ev və s. adlanmışdır. M.A.Skibitski yazırdı ki, Qarabağ yaylaqlarında qəlibdən və çadırdan tikilmiş alaçıqlardan istifadə olunardı və

əsasən iki formada olurdu. Birini muxuru alaçıq, digərini kümə alaçıq adlandırırdılar. Muxuru alaçığı əsasən imkanlı adamlar tikdirər, içini xalça-palazla döşətdirərdilər. Qəlidən tikilmiş daxmalar da olurdu ki, onlar da dəyə adlanırdı. Alaçıqların böyük - kiçikliyi əsasən ailənin sayından asılı idi. Bu alaçıqların hər biridə özlüyünə görə başqa-başqa quruluşa malik olurdular. Alaçıqlarda keçədən istifadə həm adət idi və həmdə vacib idi. N.Dubrovin yazır ki, alaçıqlarda türklərin çoxlu əmlakı olurdu. Arxa tərəfdə yorğan-döşək, geyim şeyləri yığılır, yanında silah, at ləvazimatı və s. asılırdı. Arakəsmə ilə ayrılmış bir tərəfdə yağ, süd, pendir, digər tərəfdə un, buğda və s. qoyulurdu. Alaçıqda süd və süd məhsulları saxlanan hissə nəmi yeri adlanırdı, varlılar bəzən bir neçə alaçıq tikdirirdilər.

Qışlaqlarda isə bu müvəqqəti tikililər yerli şəraitdə olan materiallardan və yağışa, soyuğa davamlı tikilirdi. Qarabağ və digər qışlaqlarda qoyunçuluq təsərrüfatı tikililəri quruluşuna görə əsasən üç cür olub mağara tipli küfül binalardan, üstü örtülü qazma və yarımqazma tipli binalardan, tavanlı və tavansız yerüstü binalardan ibarət olardı. Laçında və bütövlükdə Zəngəzurda bu məqsədlər üçün tikilən mal-qara təsərrüfatı tikililəri tamam ilə fərqlidir və bu binalar hətta daş hörümlərdən, soyuqdan-çovğundan müdafiə oluna bilən idi. Belə binalar elə tikilirdi ki, ondan hər qış istifadə etmək olurdu və daimi idi, yenidən tikməyə ehtiyac yox idi. Axşamlar, sağım üçün, yun qırımı zamanı, müvəqqəti dincəlmək üçün əsasən soyuq olmayn vaxtlarda çobanların qoyunları saxladıkları və tapa bildikləri materiallarla "hasara" aldıkları yer arxac adlanır. Arxacı yerə payalar çalaraq, ona nazik çubuq hörməklə, çubuq əvəzində tikan kolu, yaxud ağacların qol-budağından istifadə etməklə düzəldirlər. Bəzəndə imkanlı adamlar arxacı daşdan hörürlər. Arxacın divarlarından, çəpərlərindən çox, onun seçildiyi yerdir. O, yeri yalnız həmin sahəni yaxşı bilən qoyunçular seçə bilərlər. Arxac yerinin seçilməsi

qoyunçuluqda bir çox məsələlərlə bağlıdır. Daşdan hörülən arxaclara heyvandarlar Qalaq adı vermişlər. Qalağı elə tikirlər ki, daşların arasından hava keçsin. Həm də, hündürlüyü 120-140 sm olan bu "hörgüdə" heç bir palçıq növündən istifadə edilmir. Əgər mal-qoyunu qışlaq deyilən nisbətən isti yerə və otarma yolu ilə onları saxlamaq mümkün olan sahələrə apararlarsa ora qışlaq adlanır. Yaylaqla müqayisədə qışlaqda üstü örtülü təsərrüfat binaları müvəqqəti xarakterli olsada inşa edilir - əldə olan istənilən materialla. Qışlaqlarda qoyunları, mal-qaranı yaşına, növünə sağmal-subaylığına və s. əlamətlərinə görə bir-birlərindən ayrı saxlayırlar. Quzuları, buzovları ayrı saxlamağa həmişə ehtiyac olduğundan quzular üçün - kora, dəlmə, ağzığöyə, göyəbaxan adlanan yerlər düzəldirlər. Adlar müxtəlif olsada mənası eynidir. Digər və əsas növ quzu saxlanan yer isə küz adlanır və quzuların miqdarından asılı olaraq müxtəlif ölçüdə tikirlərki, buda küz, orta küz, ana küz, böyük küz adını alır. Aran yerlərdə istər küz, istərsədə digər qoyunçuluq təsərrüfat binaları əsasən qarğıdan, qamışdan, digər quru ot qalıqlarından və s. istifadə olunur. Zəngəzur və onun Laçın bölgəsində isə arana köçmədikdə qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif növlü və müxtəlif məqsədlər üçün çox möhkəm, isti binalar tikilirki, bunların hamısı əsasən pəyə adlanır. Mil-Qarabağ düzü qışlarından Ağıl deyilən qoyunçuluq təsərrüfatları üçün eni 2,5-3 m və daha çox, hündürlüyü isə 2-2,5 m olan binalar da inşa olunur. Burada da yerli sərəitə müvafiq inşaat materiallarından, fərqli formalarda inşa edilir. Qarabağda Ağıla Kərəskə də deyirlər. Əvvəllər belə tikililər xalxal, yaxud Çəpərdə adlanmışdır. Bu binaların adından və formasından asılı olmayaraq qapıları cənuba baxmalı idi (Hava axınının təsiri nəzərə alınır).

Digər tikili növlərində varki bunlara Bana, Qarabağa isə kağ adlandırırırlar. Belə binalar dağətəyi yerlərdə tikilməklə, qapının əks tərəfində baca qoyulur ki, buda Laçında inşa edilən pəyəni

xatırladır. Zəngəzurun ən çox dağətəyi sahələrində eni 3-4 m, hündürlüyü isə 2-2,2 m, uzunluğu isə sahibkarın ehtiyacına uyğun seçilməklə Küfül adlı tikili də inşa olunardı. Küfülün damının orta hissəsindən onun havasının təmiz qalması üçün baca qoyurdular. Laçında Küfülü daha möhkəm və birdəfəlik tikirdilər. Küfül ayrı-ayrı mal-qara üçün də tikirdilər, fərq heyvanatın sayı və böyük - kiçikliyi olardı.

Zəngəzur və onun Laçın bölgəsində mal-qaranı saxlamaq üçün qış yem tədarüku məqsədi ilə Mərək adlı tikilidən geniş istifadə edilərdi. Mərəklər adətən taxıl döyülən xırmanların aşağı hissəsində tikilər, onun arxa hissəsi xırmana söykənəkli olardı. Taxıldan alınan saman bu mərəklərə doldurulardı, qışda onu yüngülvari islatmaqla heyvanata verərdilər. Mərəklərə digər ot növlərində yığılırdı. Otlar əsasən xırda heyvanlara, saman isə iribuynuzlu heyvanata və ata üstünə arpa tökməklə verilərdi. Belə tikili böyük, dördkünc, yaxud dairəvi formasında olmaqla ən hündür təsərrüfat binasıdır. Bu tip binalar möhkəm və uzun, palıd ağaclarla ətraf daş hörgü, yaxud torpağı dərin qazmaqla inşa olunardı. Qarabağda isə mərəyin inşasında qarğı, qamış, civir, cil, cəyən, liğ və s.-dən istifadə olunur. Burada mərəyin üstünün örtülməsi küzlə eynidir.

Laçında çox az hallarda ayrıca qoyun damı tikilir. Qoyun damı Azərbaycanın bütün dağlıq və dağətəyi bölgələrində qış ayları üçün nəzərdə tutulan təsərrüfat binasıdır. Qarabağda və Laçında belə binalara qoyun pəyəsi, qoyun tövləsi də deyənlər var. Qoyun damının Laçında kalafası qazıldıqdan sonra, çox vaxt ancaq qarşı tərəfi, yəni qapı qoyulan - qarşı tərəf daşla hörülür. Hörgüdə sarı (gilli) torpaqdan və ya əhəng suyu qarışığından palçıq qarışdıraraq, tikinti daşla aparılır. Üstü isə möhkəm ağaclar, küləşlə örtüldükdən sonra torpaqlanır, yüngül suvaq çəkilir. Qoyun damının ölçüsü də qoyunların cinsi, yaşı və sayı nəzərə alınmaqla inşa olunur.

Sadə elat, yaylaq yaxud, köç xörəkləri

Məlum olduğu kimi elat yaylağa çıxanda bəzən iki həftə, bəzəndə birazda çox yol getməli olurdu. Qədim dövrlərdə buna səbəb elat aparən heyvanatın getmə qabiliyyəti və yük aparən atın, dəvənin, qatırın, öküzün sürətindən asılı olması idi. İstər yol gedəndə, istərsədə yaylaqda oturaq məskənlərdəki şəraiti yaratmaq istənilən halda çətindir və o dövrlərdə bu mümkünsüz idi. Bu və ya digər səbəblərdən maldarlar tez bişən, tez əmələ gələn, əl altında olan məhsullardan xörək, çörək bişirmək məcburiyyətində idilər. Elə-belə şərait də maldarları şəraitə uyğun hərəkət etməyə sövq etmişdir. Söylədiklərimizə baxmayaraq heyvandarlıqla məşğul olan insanlar öz bölgəsinin şəraitinə uyğun özlərini təmin edən xörək və çörək çox zəngin, mükəmməl, öyrənilməsi maraqlı doğuran hazırlama yolları müəyyənləşdirilmişlər. Bunun özünüdə öyrənmək xalqımız üçün böyük tarixdir, düşmənlərimizə sanballı silledir.

Müstəqil Azərbaycan sərhədləri çərçivəsində məlum "Azərbaycan xörəkləri", "Evdarlıq", "Azərbaycan kulinariyası" və s. yazılarda verilmiş Azərbaycan mətbəxi haqqındakı məlumatlar əsasən bugünün mətbəxidir, burada empirik üsullardan söz əslində yox dərəcəsidir. Empirik üsullar isə xalqımızın yaşadığı çox minlikləri əhatə edir, günümüz üçün maraqlı və lazımlıdır. Təbii ki, biz qarşımızda bütövlükdə Laçın, Yuxarı Qarabağ və ya Zəngəzur bölgələrində mövcud olmuş bütün empirik üsullarla hazırlanan xörək-çörək haqqında deyil, bu bölgələrin, xüsusəndə Laçın bölgəsi əhalisinin tarixən ən çox istifadə etmiş olduğu və bu günə məişətimizdən çıxmış, yaxud çıxmaqda olan xörəklərdən, onların hazırlanmasında yaddan çıxmış, unudulmuş üsullardan söz açacağıq. Qeyd edək ki, bu bölgələrdə ənənəvi olaraq həmişə ət xörəklərinə və süd məhsulları ilə başa gələn xörəklərə daha

çox üstünlük veriləndir. Ət xörəklərinin hazırlanmasında istənilən qoyun və malın növündən, yaşından asılılıq nəzərə alınır. Çünki, müxtəlif cinsdən və yaşdan olan qoyun və malın əti bir-birindən keyfiyyətcə fərqlənir. Erkək qoyun əti diş qoyunun ətindən, burulmuş erkək əti döllük qoçun ətindən daha keyfiyyətlidir. Doğar qoyunların əti tamsızlığına, aşağı keyfiyyətinə görə ucuz, erkək əti isə baha satılmışdır. Ət satanlar hətta indinin özündə də bu səbəbdən qoyunun, dananın cinsiyyət üzvünü həmişə cəmdəyin üstündə saxlayırlar. Çox qədimlərdən qara qoyunun əti və südü məhsulları daha yüksək qiymətləndirilmiş və indidə Laçınlılar bunu yaxşı bilirlər. Hələ, zərdüşdükdən də əvvəl bu bölgədə heyvanların kəsilməsi qaydaları mövcud olmuşdur. Heyvanı başından kəsər, bədəndə qanın qalması zərərli olduğundan, ayağının hamısını bağlamaz, iliyini gec vurur, qanın bədəndən tam çıxmasına şərait yaradardılar. Üzü qibləyə kəsilməyən heyvanın əti haram sayıldığından bu qayda günümüzdə də istifadə edilir, xüsusən qurbanlıq kəsdikdə, hətta tarixən qurban duası da oxuyurlar. Qadının heyvan kəsməsi, həddi-buluğa çatmamış oğlan üçündə qadağan idi. Heyvandarlar qoyunun, yaxud dananın hansı bədən üzvlərindən hansı yaxşı xörək alındığını əla bilirdilər və heyvanatı doğrayarkən buna mütləq riayət edirdilər. Məsələn, qoyun bədəninin 7 hissəsi - döş fəqərəsinin ucundakı bir gəmirək, qolların ucundakı iki gəmirək, boyunun başdan kəsilib ayrılmış 1-ci fəqərə (ityeməz), ürəyin qulaqcığı və onun dalağı haram tikə adlanıb və bunlar heç vaxt yeyilməzdi. Həm tamına və həmdə insana faydasına görə qoyun cəmdəyinin ayrı-ayrı yerlərinin əti bir-birlərindən fərqlidir. Bel sümüyü və boyun əti ən yaxşı ət sayılırdı. Yaxud müəyyən etmişdilər ki, qoyunun sağ tərəfinin əti sol tərəfə nisbətən bərkdir və gec bişir. Toğlu və şişək erkək əti daha yaxşı, xüsusən qara rənglisi daha münasibdir. Boyun və bel sümüyü üstündəki ətin kababı daha ləzzətlidir.

Laçın bölgəsində bu gündə həmin qayda yaşamaqdadır. Ətin doğranma qaydası, hansı ağac közündə bişirilməsi, duzunun, ədvasının vurulmasının, duzlanmadan sonra saxlanma müddətinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qədim insanlar daha yaxşı bilir və qaydalara əməl edir, ondan zövq alırdılar. Heyvanatın (qoyunun) qara və ağ ciyərindən, erkəyin ağ ətindən, şirin bağırsağından kabab çəkmə qaydaları, onun qovurma bişirmə üsulları var idi. Qara ciyər təmiz közdə deyil, tüstülənən ocaqda bişirilir və bişdikdən sonra duz səpilərdi. Şirin bağırsağ isə çevrilərək təmiz suya tutular, yenidən çevrilər, duzlanır, sonradan şişə çəkilərdi.

Qovurma - Zəngəzurda, Laçında demək olar ki, gündəlik xörək kimilər və onun çoxlu növü var. Hər ailə özü xoşladığı növü seçir. Ən sadə və tez başa gələn qovurmanı bişirdikdə istənilən növ qoyun ətini orta ölçüdə doğrayırlar. Ondən əvvəl əgər quyruq varsa onu doğrayıb qazana tökür balaca pörtdədirlər, ardınca isə əti oraya əlavə edirlər, hərdən-hərdən taxta qaşıqla qarışdırırlar. Ət bişməyə azca qalmış oraya doğranmış soğan, düz tökürlər, soğan bişdikdə əl altda olan və xoşladıqları ədvalarıda əlavə edib, qazanı oddan götürürlər. Bəzəndə başqa qovrulmuş xörək növünü ayrıca hazırlayıb süfrəyə qoyun qovurması ilə eyni qabda qoyurlar. Bəzən isə (əgər bu mümkünsə) ətlə birlikdə nəyisə qovurub süfrəyə verirlər. Yəni qoyun əti qovurmasına əlavələr etməklə bu bölgədə cürbə-cür qovurmalar hazırlayırlar. Amma, tarixən Laçın bölgəsində qoyun əti qovurmasını ən çox öyəc, azman, dızman kök qısır qoyun ətindən hazırlamağa üstünlük vermişlər. Elə hallarda olur ki, qovurmaya göyərtiləri xırda doğrayıb oddan götürəndən sonra əlavə edirlər.

Qovurmanı qış azuqəsi məqsədi ilə hazırlayanda onu dediyimiz kimi bişirir, lakin ədva kimi azca istiot, darçın, zəncəfil vurmaqla duzda əlavə edib küplərə doldurur, qoyunun öz yağı ət tikələrinn üstünü örtənə kimi doldururlar. Belə

olduqda onu uzun müddətə saxlamaq mümkündür. Qışda isə bu cür qovurmadan cürbə-cür qış xörəkləri hazırlayırlar.

İç qovurması və ya içalat qovurmasını da təxminən qovurmada olduğu kimi hazırlayırlar. Sadəcə burada ağ ciyər, qara ciyər, şirin bağırsağ, böyrək, ağ ət və xırda doğranmış quyruqdan istifadə olunur. İç qovurması adətən xırda doğranır. İç qovurmasının da mal içalatından da hazırlayırlar.

Sacüstü - qoyunun və ya dananın ən çox "qara" ətindən yastı və iri doğramaqla döyəcləyib sacın üstünə döşəyirlər, üstünə düz tökürlər. Sonra çevirib 2-ci tərəfini duzlayıb qızardırlar. Sacüstünü ancaq könül istəyəndə, uşaqlar üçün, yaxud ət var amma başqa xörək hazırlamaq imkanı olmayan hallarda edirlər. Buna baxmayaraq sacüstüdə çox dadlı olur, xüsusən qoyun ətindən.

Qəvli - bişirdikdə ətə doğrayıb, duzlayıb qazana tökər, bişəndən sonra ona qaynamış isti su əlavə edirlər. Soğanı ayrıca qızardır, onu ədvalar, yaxud islağa qoyulmuş noxud, gülül, ərək qurusu əlavə edib bişirirlər. Bişmə prosesi başa gəldikdən sonra isə qazana qara istiot və sarıkök tozu tökməklə oddan götürür və qəvli hazır olur.

Döşəmə - adından göründüyü kimi ətə doğrayıb duzlayır, sarıkök, istiot və s. ədvalar vurulur yağ tökülmüş qazana lay-lay döşənir və layların arasına təmiz yuyulmuş düyüdə döşəyirlər. Çox vaxt bu laylara turşuda əlavə edirlər. Qazan döşəmə ilə dolduqdan sonra isə oraya qaynamış isti su töküüb ağzını kip örtüb vamlə bişirirlər.

İç kababı - ağ ətədən, böyrəkdən, şirin bağırsağdan, ağ ciyər və qara ciyərdən gərmoşo ağacından hazırlanmış şişlərə çəkilməklə köz üzərində qızarma yolu ilə hazırlanır. Bütün kabab növlərində olduğu kimi burada da kabab ədvaları ətə həm əvvəlcədən və həmdə bişdikdən sonra əlavə olunur.

Yaxni - üçün doğranmış ət qazana doldurularaq, üstünə sü tökülür və vəm odda bişirilir. Qazanın ətə birlikdə suyu

qaynayanda oraya noxud, lobyə, yaxud maş, dođranmıř sođan və turşu əlavə olunur. Xörək bişənə yaxın qazana yuxanı dođrayıb tökür, duz əlavə edirlər. Yađlı ətdən bişirilən yaxnı, yuxa onun suyunda həll olunduqdan sonra oddan götürülür.

Saciçi, yaxud sacqovurması - hamının sevdiyi qədim maldar xörəyidir. Saciçini əsasən qoyunun içalatından hazırlayırlar. Beləki, sacın iç üzünü təmiz yuyub tərsinə çevirməklə sacayađın və ya üç daş qoymaqla ocađın üstünə çevirirlər. Əvvəlcə oraya quyuq dođrayıb pörtədirlər. Sonra oraya qoyunun ürəyini, böyrəyini, ađ ətini, qara ciyəri, ađ ciyəri və s. ayrı ayrılıqda sacın içinə düzüb ađzını qarayırlar. Qovurma açıq şabalıdı rəng aldıqda bişmiş hesab olur. Burada da əsas ədvalardan istifadə bol-bol olur. Çox vaxt saciçini qoyunun boyun və bel sümüyü üstündəki ətindən, ürəyindən, miyəntəyindən götürməklə hazırlayırlar.

Bađırbeyin - hazırlamaq üçün quzu başını ayrı, quyuq və qara ciyərini isə birlikdə qaynadaraq bişirirlər. Qaynamış quyuđu və qara ciyəri əzərək bir-birinə qatırlar. Sonra isə bu qarışıđı quzunun bişmiş beyni ilə qarışdırırlar. Bađırbeyin hazır olduqdan sonra ayrıca xörək kimi yeyilir və ya aşın qarası kimi istifadə edilir. Bađırbeyin Laçın bölcəsində çoxda dəbdə deyil. Bəlkədə zəhməti çox olduđundan əlverişli deyil, amma çox dadlı və xeyirlidir.

Lüləkabab - döyülmüş qoyun ətindən daha ləzzətli olur. Onun üçün döyülmüş ətə duz, biraz un, çox narın dođranmış sođan, nanə, keşniş, şüyüd və s. göy-göyerti və ədvalar vurub xırda kündələr hazırlayır, digər kabablar kimi şişə çəkib közdə qızardırırlar. Lüləkabab bişdikdən sonra üzərinə iri dođranmış sođan, sumax, narşərab da yanına qoyulur, yemək olar. Qeyd edək ki, döyülmüş ətdən bəzən tavakababda bişirirlər.

Tikəkabab - Laçın bölgəsində ən çox qoyunun qabırğalarının bel sümüyü üstündə dođranmasından və erkək qoyunun ətindən bişirirlər. Burada dişi qoyundan tikə kabab

hazırlamaq yaxşı qəbul edilmir və əslində də erkəkdən fərqli olaraq dişi qoyunun kababı o, qədərdə dadlı-tamlı alınmır. Lüləkababda olduğu ədvaların çoxu tikəkababda da istifadə edilir. Digər bir məqamda ondan ibarətdirki qoyunun ayrı-ayrı hissələrini elə ayrı-ayrı tikəkabab etməkdə burada dəbdir. Məsələn qabırğa kababı, qol kababı, bud kababı, iç kababı, ağ ət kababı, döş kababı və s.

Cız-bız - quyruğu, ətək ətlerini, içalatı, sirin bağırsağı, azcada qara ətə çox xırda doğrayıb lazımı ədvaları vurmaqla hazırlanır, yağlı olur, dadlı olur, həvəslə yeyilir. Laçın bölgəsində tez-tez müraciət olunandır. Əlbətdə ətədən, xüsusən qoyun ətindən bişirilən xörəklər təkcə saydıqlarımızdan ibarət deyildir və bu işi birizdə mükəmməl öyrənməklə təkcə bölgənin deyil, bütöv qədim Azərbaycan adət-ənənələrinin tarixini ortaya qoymaq daha maraqlı olardı.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ən qədim yaşayış məskəni olduğundan burada əkinçilikdə tarixən ilk vüsət alan torpaqlardandır. Təkcə Bahar bayramını (Novruz bayramını) yadımıza salsaq görürük ki, Azərbaycan qədər heç bir ölkə, heç bir xalq səmənini, yaxud yazın gəlişini bu qədər yüksək səviyyəli bayram əhval-ruhiyyəsi ilə keçirmirlər. Buda onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı qədər ilk taxıl yetişdirən, onun qədrini bilən, çörəyi müqəddəs sayan ikinci bir xalq yoxdur. Elə bu səbəblərdən də Azərbaycanda çörək növləri, ondan hazırlanan cürbə-cür yeməklər ən qədim dövrlərdən ölkəmizdə mövcud olmuşdur. Hətta, eyni un məmulatı şəraitdən asılı olaraq ayrı-ayrı qaydada hazırlanırdı. Onlardan unudulanların bir neçəsini göstərək:

Kömbə - adi sac çörəyi, təndir çörəyi kimi bişirilən hallarında olub, lakin adi çörək deyildir.

Kömbəni üzdü süd, çiyə, yağı una qatmaqla xəmir edir, yuxa kimi iri yayır və içərisinə ovuntu yığıb təzədən xəmiri hər tərəfdən onun üstünə qatlamaqla qalınlığı təndir çörəyindəndə

qalın olmaqla ya təndirin dibində, yada ocağın yerində üstünə əvvəlcə kül, sonra qor və köz yığmaqla vamlı bişirirlər. Kömbəni hazırlayarkən həm onun ununa və həmdə ayrıca hazırlanmış ovuntuya aidiyyəti ədvalar vurulur. Buda onun çox dadlı olmasına əsas yaradır. Bəzəndə kömbənin həm xəmirinə və həmdə içərisinə qoyulan ovuntuya bal, yaxud şəkər tozu vururlar. Laçında belə kömbəyə şirin kömbə deyirlər. Başqa bir halda kömbənin ovuntusunu quymaq hazırladıqları kimi hazırlayıb istifadə edirlər. Bu halda o, quymaq kömbəsi adlanır. Toyuğun ağ ətinə ayrıca döyüb ədvalayır, döyülmüş qoyun quyruğu ilə yaxşı qarışdırıb kömbənin içinə yığıb bişirirlər, buda toyuq, yaxud toyuqlu kömbə adlanır. Beləliklə, kömbənin xəmirinə və içərisinə qoyulan ovuntunun tərkibindən asılı olaraq o, cürbə-cür ad alır, çox dadlı olur, sərbəst yeyilir. Onu nəinənsə yeməyə ehtiyac yoxdur, edilsədə kömbənin əsl dadı-tamı itər. Ona görə də kömbəni heç nəsiz yeyirlər.

Xırt-xırt yuxa - xəmiri südlə yoğrulmuş və ya südü azca bal, yaxud şəkər tozu əlavə olunmaqla yuxa kimi yayılır və ərənmiş yağla tavada, sapılcada hər iki üzünü qızardılır. Onun xəmirinə yumurtada çaldıqda çox möhkəm quruyur və yeyəndə xırtıltılı əmələ gətirdiyinə görə bu adı almışdır. Onu şirni vurmaqda hazırlayırlar. İstənilən halda uşaqların sevimlidir, ən çox bayramlarda bişirilir.

Adi yuxa - keçmişdə, xüsusən Laçında yaylaqlara çıxan kişilər üçün bişirilirdi. Amma, bu məqsədlə bişirilən yuxaya duz nisbətən çox vurular, onu əsasən üzünü alınmış südlə yoğurar və bəzi ədvalar vurmaqla bişirərdilər. Belə yuxa yaylaqda xeyli qalar, kiflənməz, ən başlıcası isə qadınlar gələndə qədər kişilər çörəksiz qalmazdı. Qədim vaxtlarda adi yuxa Laçında çox istifadə olunardı. Laçında əhalinin yaşadığı kəndlə yaylaq arasındakı məsafə demək olarkı, çox yaxındır. Qadınlar isə yaylağa ya getməz və ya az müddət orada qalardılar. Məqsəd

isə ev təsərrüfatının hamısını qışa hazırlamaq idi. Onlar nəyi isə toxuyar, əyirək, çırpır, bişirər və qışa tam hazır olardılar. Yay hazırlığı elə olmalı idiki, 9 ay qışa kifayət etsin. Zəngəzur mahalının sultanı, Qarabağ xanlığının baş sərkərdəsi Cəbrayıl bəy elə bir pərinə növü əkərmiş ki, onun yuxası uzun müddət qurumaq bilməzdi, həmdə bədənə xalistrin yaratmazdı. Bu yuxa ancaq ailə üzvləri və qonaq-qara üçün ayrıca hazırlanırdı.

Laylı yuxa - adi yuxa qaydası ilə hazırlanır, lakin birinci yuxa hazır olduqdan sonra elə ikinci yuxada 1-cinin üstünə qoyulmaqla 2-ci yuxanın 2-ci üzü bişirilir və beləliklə təcrübəli qadınlar böyük ustalqla 10-15 yuxanı bir-birinin üstündə bişirdikdə iki şiş ilə çevirməklə başa vurur, yuxaları bir-birindən ayırmaz, onlar sacın üstündən birlikdə götürülərək kənardakı süfrənin üstünə qoymaqla soyudulardı. Lakin bu növ yuxanı uzun müddətə saxlamaq mümkün olmurdu, isti-isti isə dişsiz qocaların əsl çörəyi idi.

Yağlı kökə - unu südlə yoğrulur, qazanda qaynamış yağda qızardılır, vaxt odda onun hər iki üzü qızardılır. Yağlı kökəyədə ədvalar vurulur, ən çox uzaq yol gedənlərə yol azuqəsi kimi hazırlanır. Amma, adi günlərdə də bişirilirdi. Bayramlarda isə onun xəmirinə bal qarışdırırdılar.

Fəsəli - təkə Laçın bölgəsində deyil bütün Yuxarı Qarabağ, Zəngəzur, Qərbi Azərbaycan, Qazax, Borçalı bölgələrində həmişə sevilə-sevilə hazırlanmış və istifadə olunmuşdur. Fəsəlinin xəmiri əsasən süddə yoğrulur və ona yağda qarışdırılır. Xəmiri çörək məhsullarının hamısında oldub kimi oxlovla dairəvi formada yayır və qalınlığı təxminən 5 mm-dən 1 sm-dək edirlər. Sacın üstünə qoyaraq deşiklənir, yaxud bəzəklənir, yaxşı yağlanır və bundan sonra o çevrilərək ikinci üzü bişirilir. Fəsəlini bişirərkən 2-ci sacda mütəq adi yuxa bişirilirdi və fəsəli yuxanın üstünə qoyulardı. 2-ci yuxa ilə fəsəlinin üstü örtülər, beləliklə bir yuxa - bir fəsəli üst-üstə qoyulmaqla fəsəli hazırlanması başa çatardı. Fəsəli özünü tam

tutandan sonra, o, sərilərək soyudular və yenidən yuxa ilə əvvəlki qayda ilə təstə yığılıb üstü süfrə ilə örtülərdi. Hər hansı xeyir işlərdə və bayramlarda fəsəlini hamılıqla birlikdə bişirərdilər.

Əyirdək - adətən bayram mərasimlərində, səfərə çıxacaq adam üçün və s. hallarda hazırlanırdı. Un südlə xəmir edilir, südə şəkər, yaxud bal qatmaqla həll edilib yoğrulurdu. Xəmiri doğrayaraq üstündə təxminən 1,5-2 sm diametrdə, uzununa yumrulayı, 2,5-3 sm uzunluqda hərsinlə xırdaladıqdan sonra yun darayan daraqda doğranmış xırda xəmirin hər iki üzünü uzunasına darağın dişi üstünə basaraq paralell xətti nişanlar vurub, qaynayan yağda yaxşı-yaxşı qızardırlar. O, bişdikdən sonra qazandan çıxarılır və sərilərək soyudulur. Əyirdək uzun müddətə qalır və xarab olmur, çox dadlı olduğundan onu heç kim etiraz etmir.

Köppəcə - unu əsasən südlə yoğrulur, yağ əlavə olunur, ədvalar vurulur, yağlı kökə kimi təxminən 10 sm-ik diametrdə, bəzəndə birazda böyük yayılır-sacda, küldə, sapılıcda bişirilməklə əsasən üç növdən ibarətdir. Köppəcənin xəmirinə soda və ya digər qıcqırdıcı əlavələr etməklə onu köpürmək olur. Bu həmdə onu yumşaq saxlayır.

Xamralı - unu qıcqırdıcı ilə və adi su ilə yoğurub təstə, yaxud təhnədə üstünü qalın örtməklə, şişəndə (xəmir gəldi deyirlər) iri kündələyib süfrə üstünə düzüb, başqa süfrə ilə üstünü basdırırlar ki, kündə bir azda yaxşı gəlsin. Onun qalınlığı adi sac çörəyindən iki dəfə qalın olmaqla yayıb, sacda bişirirlər. Xamralı çox yumşaq və içərisi məsaməli olur. Xamralı xəmirinə və özünə bəzi adamlar açıtma da deyirlər.

Səkkizlik - un məmulatı ən çox bayram süfrələri üçün şirniyat kimi hazırlanır. Onunda unu südlə, yağla yoğrulur, içərisinə bal və ya şəkər tozu qarışdırılır. Onu köpüzdürmək üçün köpüzdürücü əlavə olunur və əyirdək kimi qaynayan yağda bişirirlər. Əyirdəkdə olduğu kimi xəmir uzun silindirik

hala salınır, ondan səkkiz rəqəmi düzəldilir, yastıladaraq yağda qızarmış hala gələne kimi bişirirlər. Uzunsov xəmiri müxtəlif vidə salmaqla müxtəlif həriflər, rəqəmlər, hətta canlılar vidinə salmaqla ayrı-ayrı formalarda da bişirirlər, sonra onları bir-birlərinə qarışdırmaqla süfrəyə verirlər.

Kətə - Laçın bölgəsində maraqlı yeməklərdən, un məmulatından, çörəklərdən biridir. Burada ən maraqlı kətə qırxbuğum kətəsi sayılır. Xəmirin arasına qırxbuğumu, yaxud digər pəncərləri çox qoyurlar, onu nehrə yağı, qatıqla yeyirlər. Bəzən hər ikisindən birgə istifadə olunur. Laçında kətəni təzə duzsuz şorla, duzlu və duzsuz qoyun pendiri ilə, boranı ilə, balqabaqla, qıymalanmış qoyun əti ilə, cincilimlə, pəncələrin ümumi qarışığı ilə, pəncərlə, duzsuz şorla, yaxud pendir qarışığı ilədə bişirməklə çoxnövçülük əmələ gətirirlər. Bütün kətə növləri maraqla və iştaha ilə yeyilir. Kətənin müəyyən növündən indidə istifadə olunduğundan onun hazırlanma üsulunu verməyi lazım bilmədik.

Laçında süd məhsulları və onların hazırlanma qaydaları

Laçın bölgəsində ən qədim tarixdən maldarlıqla, xüsusən qoyunçuluqla məşğul olma adəti olduğundan süd məhsullarının istehsalı, onun keyfiyyətinə təsir edən amillərin empirik üsullarla çox dəqiqliklə müəyyənləşdirilməsi buranın əhalisinin maldarlıq təsərrüfat məişətində zəngin mədəniyyətə malik olduğunu göstərir. Bu üsul və vasitələrdən müasir dövrdə bəzi ailələrdə hələdə istifadə olunması bu biliklərin əhəmiyyətli və gərəkli olduğunu bir daha sübuta yetirir. Hesab edirik ki, bu üsulların bu günün elmi baxımından tədqiq edilib öyrənilməsi və tətbiqi çox gərəkliyədir. Süd və ondan hazırlanan ərzaqlar insan qidasında çox gərəkli qida olmaqla, ona tələbatda gündən-günə çoxalır. Digər tərəfdən ayrı-ayrı heyvan südündən hazırlanmış eyni adlı məhsullar keyfiyyətə bir-birlərindən fərqlənir. Laçınlılar ən çox inəyin yağına, camışın qatığına, qoyunun pendirinə daha çox üstünlük verirlər.

Ən qədim dövrlərdən bu günümüzdə kimi (may 1992-ci il) Laçın əhalisinin əksəriyyəti inək, camış, qoyun, keçi və bəzəndə dəvə südündən bulama, kətəməz, qatıq, qaymaq, çiyə, süzmə, yağ, pendir, şan-şan, şor, nor, lor, qurud, ayran, kəsmik, atlama, suluq və s. hazırlamağı çox adi bir iş saymışlar. İstərdik ki, saydığımız süd məhsullarının hazırlanma qaydasından qısada olsa söz açaq. Onuda qeyd edək ki, bütün türk dünyasının hər bir güşəsində maldarlıqla məşğul olduqlarından söyləyəcəyimiz üsulların əksəriyyəti Azərbaycanın bütün bölgələrini əhatə etməklə, Laçınlıların özlərinə məxsus üsulları da az deyildir.

Ağuz - heyvanatın ilk bala vermə anından - onlardan sağılan süddür. Lakin ağuz adı süddən sarı rəngi və qatılığı ilə seçilir. Ağuz qatı olduğundan süzmək olmur. Odur ki, əvvəlcə

heyvanatın əmcəklərini (yelinini) yuyub - sonra sağırlar. Ağuz bişirildikdə bərkidir, çox dadlı olduğundan yavanlıq kimi istifadə olunur. Ağuz südündən suluq, qıyma çörəyi, kətəmöz, şan-şan, bulama və s. hazırlayırlar.

Kətəmöz - ağuz südünün bişirilməsindən alınmadır. Kətəmöz adətən qonşulara paylanır, qonşular isə pay aldığı qaba imkan çatan bir pay qoyur. Heç nəyə imkanı olmayanlar həmin qaba duz qoyurlar, adətə görə qabı boş qaytarmaq olmaz. Kətəməzi ağuz südü olmayanda, hər bir litr südə bir yumurta sarısı vurmaqlada alırdılar. Lakin bu süni kətəmöz adlanırdı, onu pay vermək münasib sayılmırdı.

Suluq - doğan heyvanatın ətənəsinə birləşən və içərisində su olan nazik pərdənin içərisinə ağuz südü töküb isti külə basdırmaqla bişirilir. Bunun üçün əvvəlcə nazik pərdədə olan su boşaldılaraq təmiz-təmiz yuyulmalıdır. Suluqda pendir kimi bərkidir və özünə mənsub çox gözəl dadı olur.

Qıyma çörəyi - ağuz südüə ələnmiş un qatmaqla sıyıq xəmir düzəldilir, o yayılaraq qazanda inək yağı ilə bişirilir.

Şan-Şan isə ağuz südüə un qatıb qarışdırılıb sıyıq halına gətirilir və yağlanmış sacın üstündə qızardılır. Bişmə müddətində şişlə deşmə-deşmə edilir - Şan-Şan olur və bu səbəbdəndə çörək Şan-Şan adlanır.

Bulama - heyvanatın bala veriminin 2-3-cü günündən sonra sağılan südüəndən alınır və proses 3-5 gün çəkir. Bulama ağuz südüəndən sonra olan süd məhsuludur və süddən bir qədər qatı olmaqla, açıq sarımtıl rəngdə olur. Bulamanın südünü tökdükləri qabı ocaq üstünə qoyandan oxlovla bulayırlar, ta bişənə kimi. Bunu etməsən süd çürüyər. Elə bu səbəbdən də bu məhsul bulama adını almış və o kətəmöz kimi bərkimdir. Saydığımız süd məhsullarının heç birinə duz atılmır. Uşaqlar üçün hazırladıqda şəkər tozundan istifadə edilir.

Çiyə - sağılan südün böyük sahəli qaba tökərək xeyli saxladıqdan sonra südün üzünə yığılmış hissəsindən alınır və

buna südün sərilməsi də deyirlər. Laçında səhər-səhər çiyəni bala qarışdırmaqla istifadəsi səhər yeməyi olmaqla həmişə dəbdə olmuşdur.

Qaymaq - südü bişirib sərin yerdə xeyli müddət saxlamaqla əldə edilir. Bu zaman südə toxunmaq olmaz. Bu cür alınan qaymağa Laçında süd qaymağında deyirlər.

Qatı qaymaq - almaq üçün bişirilən südü bulaya-bulaya bişirirlər və südün çox hissəsini buxarlandırır, sonra tədricən onu soyutmaqla alırlar. Belə qaymağa bərk qaymaq deyənlər də var (Qarasaqqal kəndi).

Qatıq qaymağı - südü bişirərək, müəyyən qədər soyudurlar, içərisinə müəyyən miqdar qatıq maya kimi tökürlər, süd bərkiyərkən üzündə qaymaq alınması ilə əldə edilir.

Qalın qatıq qaymağı - isə südə tökülən mayanın əksəriyyətini çiyə ilə əvəz etməklə əldə etmək olur. BU məhsulun qatığıda dadlı olur.

Qatıq - əldə etmək üçün südü bişirir, soyudaraq maya (damazlıq) qatırlar. Bu məqsədlə yaxşı qatığın suyunu cunadan keçirir, qalmış bərk qatığa bişmiş südün içinə tökürlər. Qaydalara riayət etməklə qatıq çaldıqda o çox dadlı olub ev xanımının üzünüdə ağ edir. Maya çox olarsa qatıq turş, az olduqda isə süd uyuşmur, yaxud qatıq duru və dadsız olur. Qatığın keyfiyyətli olması üçün onun qatıqçalma texnologiyasına əməl etmək vacibdir. Qatığı kəsməzdən əvvəl - onun qabının ağzı açılmalı və belə vəziyyətdə xeyli yenidən soyudulmalıdır.

Seytan qatığı - süd isti havada çox qaldıqda mayasız uyuşub qatığa çevrilməsindən alınır. Bu qatıq yeməyə yaramır, amma yağını kim istəsə çalxalayıb əldə edə bilər.

Yağ - əldə etmək üçün heyvanatın qatığını, qaymağını, çiyəsini ağac nəhrədə, xüsusi küpədə, tuluxda çalxamaqla alırlar. Çox vaxt ağartı dedikləri bu məhsulları xüsusi

tuluqlarda uzun müddət saxlamaqla onun acı turş suyunu çıxarıb, sonra nəhrəyə töküb çalxalayirlar. Tuluqlarda, yaxud digər qablarda toplanmış - toplantıya yığıntıda deyirlər.

Kərə yağı - ağartıların (qatıq, qaymaq, çiyə) ağac nəhrədə çalxalanaraq ondan yenicə çıxarılanda alınan yağa deyirlər. Ona duz vurmada istifadə olunur.

Motal yağı - kərə yağı yaxşı-yaxşı duzlayıb keçi, yaxud qoyun dərisinin iç üzünə yığaraq bir neçə ay saxlayıb onun dəymiş hesab edildikdən sonra bu adı alır. Yağı uzun müddət saxlamaq üçün bu üsul əlverişli hesab edilir. Yağı motala yığmazdan qabaq onu möhkəm-möhkəm çırpırlar ki, tərkibində su, ayran, qatıq və s. qalmasın. Təcrübəli maldarlar motal yağın duzdan əlavə ədva adlanan bəzi bitkilərin quru ununu da qatırlar. Ədva motal yağına çox gözəl aramat verir və uzun müddət xarab olmasının qarşısını alır. Belə yağ onunla bişirilmiş xörəklərə, xüsusən dəmə qoyulmuş əşə, plova gözəl dad da vermiş olur.

Əridilmiş yağ - xüsusi əritmə (bişirmə) üsulu ilə əldə edilir və bu üsul da onu uzun müddət saxlamağa xidmət edir. Adətən burada da kərə yağdan istifadə olunur. Kərə yağa çox azacıq duz atılmaqla xeyli müddət qaynadılır, üzü (kəfi) yığılır, onun səthinə kəf çıxmadıqdan sonra qaynama dayandırılır, içərisinə balaca ədva atılır, xeyli soyudulur və küpələrə, yaxud şüşə qablara - əsasən küplərə tökülür. Yağ əridilmiş qabın dibində xılt deyilən lazımsız və yağın keyfiyyətinə pis təsir edəcək hissəsi qablara tökülür. O, xeyli vaxt ağzı açıq saxlanılaraq tam bərkiyəne və soyuyana qədər gözləyirlər, sonra işə küpənin ağzını qoyun, keçi qursağından selələyirlər, üstündən başqa əşyalarla 2-ci dəfə bağlayıb, torpağa basdırırlar. Belə qayda ilə hazırlanmış ərinmiş yağ 100 ildə saxlansa öz keyfiyyətini itirmirdi.

Şor - əsasən yağ altında qalan ayranı qaynadıb çürüdərək alırlar, məhsulu torbada süzdükdən sonra duz vurub

qarışdırırlar. Sonra o dadlı - tamlı olsun deyə ona süd, dələmə, bəzəndə müəyyən bitki qurudularaq tozunu qarışdırmaqla əldə edirlər.

Süd çürüyü - təsadüfdən, yaxud bilərəkdən südün çürüməsi nəticəsində alınır. Bu məhsula duz vurmadañ şor kimi istifadə etmək olur. Laçınlılar bu cür şoru kərə yağla bərabər və ya bir-birinə qarışdırmaqla istifadə etməyi xoşlayırlar.

Lor - təzə şora bişmiş süd qatıb duzlamaqla alınır. Onu adətən təzə-təzə istifadə edirlər. Uzun müddət saxlamağa yaramır.

Süzmə - əldə etmək üçün qatığa bir qədər duz qatıb qarışdırır və ağ, təmiz torbaya tökərək hündürdən asırlar. Duzlu qatığın suyu tamam süzüləkdən sonra alınan məhsul süzmə adlanır. Müəyyən qablarda qablaşdırılaraq uzun müddətli istifadə üçündə saxlayırlar. Bəzən də duz vurmadañ edirlər.

Qurud - süzmədən və əsasən şordan hazırlanır. Süzmə yaxud şora duz əlavə edilib, xəmir kimi yoğrulur, kətə kündəsi kimi düzəldilərək taxta lövhələrin üzərinə yığılaraq, kölgədə qurudulur. Onunda içinə bəzən ədvalar qarışdırılır. Qurudulmuş qurudu qışda isti su ilə yuyub, sonra onu kiçik ağac təhnədə ovuşdurmaqla ayranını alırlar. İçərisinə yağda qızardılmış soğan töküb xəngəlin üstünə əlavə etməklə qurudlu xəngəl hazırlayırlar ki, soyuq qış aylarında onu yeməkdən doymaq olmur. Laçın bölgəsində quruddan başqa xörəklərin hazırlanmasında da istifadə olunur. Qurud türk dünyasında çox qədimdən istifadə olunan süd məhsullarından biridir. İnsan üçün çox xeyirlidir.

Pendir - Azərbaycanda tarixən istehsal olan süd məhsulu kimi ən qədim dövrlərdən məlumdur. Ölkələr, xalqlar olub ki, pendirin nə olduğunu bilməyiblər. Azərbaycanda, onun yuxarı Qarabağ, Gəncə, Qazax, Borçalı, Dərbənd, Xoy, Salmas, Ərdəbil, Təbriz, Ordubad, Göyçə və s. mahallarında isə

müxtəlif növlü pendirlər istehsal edilirdi və Azərbaycandan kənarlarda da məşhur idi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində elmi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Azərbaycanda ticarət məqsədilə on növdən artıq pendir istehsal olunurdu. Yuxarı Qarabağ (Laçın, Kəlbəcər, Basarkeçər və s.), Gəncə, Qazax pendirləri isə xüsusi keyfiyyətli, yaxşı texnologiyalı hesab edilirdi. Bu yerlərin bitki örtüyü, təmiz suyu, insanların daha təcrübəli olmalarında az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Bu dağların adamları pendiri əsasən qoyun, bəzəndə keçi südündən hazırlayırdılar və inək, camış pendirini keyfiyyətsiz hesab etdiklərindən bu heyvanatın südündən əsasən yağ əldə etməyə üstünlük verirdilər və elmdə bu el seçimini təsdiqləmişdir. XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş alman diplomatı öz yazılarının birində göstərmişdir ki, burada inək südündən heç vaxt pendir hazırlamırlar, qoyun südündən hazırlanan pendirə üstünlük verirlər. Bu fikri Avropa insanları zaman-zaman söyləmişlər.

Üzlu pendir - südün üzündəki çiyəsi, qaymağı, yağı yığılmayan halda hazırlanır və ən keyfiyyətli, yağlı, dadlı pendir hesab olunur.

Üzsüz pendir - isə südün üzündəki çiyəni, qaymağı, yağı yığılıqdan sonra hazırlanan məhsul hesab edilir və yağlılıq dərəcəsinə görə üzlu pendirdən geri qalır.

Dəymiş pendir - hazırlanarkən o dələmə ilə qarışdırılır, içərisinə kəklikotu, dağ nanəsi, yarpız, ətotu və s. bitkilərdən birisi vurulur, dəriyə (motala) doldurulur, ağız bərk bağlanır, sərini yerdə daşın, yaxud taxtanın üstünə motalı açır, testə, təhnəyə tökür yenidən dələmə və ya bişmiş südlə yoğurlar (həfkərləyirlər), yenidən motala yığıb əvvəlki yerinə qoyurlar və ondan sonra motal pendiri 3-4 ay qalmaqla dəyir. Dəymiş motal pendiri bu müddətdə açıq sarımtıl rəng alır, xoş iyli olur, yağ kimi ələ bulaşır, isti dəydikdə əriyir.

Axtarma pendiri - Laçın bölcəsində sevilən və ən yaxşı

pendir hesab olunandır. Bu pendiri hazırlamaq üçün xüsusi süddən - qoyunun südünün qurtarmasına (qurumasına) az qalmış, arana köç ərəfəsində hazırlayırlar. İlin bu vaxtlarında otlar yetişmiş yağlılığı artıran, hava sərin, gecələr nisbətən uzun olur. Odurki, bu dövrün südünü mayalayır dələmini süzməmiş duzlayır, dərinin yun üzünə yığırlar. Bir həftə, on gündən sonra dələmənin rəngi saralır, bərkiyir və xoş tamlı bir pendir alınır.

Alt pendir - üzsüz süddən hazırlanır, ona şor, yaxud qatıq qarışdırılır. Alt pendirə də bütün pendir növlərində olduğu kimi lazımı ədviyyatlar vurulur. Motalla yanaşı pendiri saxsı qablarda da saxlayırlar. Belə qablaşdırmada daşlanmış pendiri parça-parça vəziyyətində saxsı qablara yığıb üzərinə onu örtənə qədər dələmə, süd, yaxud qatıq tökürlər, bəzən bu növ pendirlərə şorda vururlar.

Maya - pendirin keyfiyyətli olması üçün olan əsas amillərdən biridir. Təzə, təmiz, açıq rəngli, xoş ətirli maya ilə çalınmış süddən alınacaq pendirə əvvəlcədən zəmanət vermək olar. Laçın bölgəsində müxtəlif məhsullardan maya üçün istifadə olunur. Yeni doğulan quzuya ağuz südü əmizdirilir, bir neçə saatdan sonra onu kəsir, qursağında bərkimiş ağuz südünü götürür, kölgədə qurudur, qara parçaya büküb saxlayır və bu prosesdən sonra ondan maya kimi istifadə edirlər. Dələmə otundan da maya düzəltmək olur. Bu zaman dələmə otunun suyunu südə tökmək kifayətdir. Ümumilikdə mayanı kövşəyən heyvanların hamısının qursağından istifadə etmək olur. Ona görə də maldarlar həmişə kəsilən heyvanların qursağını yuyub, qurudub saxlayırlar. Maya hazırlanarkən qursağı saxsı qabın içindəki suya salır, üzərinə dələmə suyu, duz, xəmir, buğda, düyü, qənd, noxud, alça, yaxud zoğal turşusu, gavalı qurusu, turşəng və s. istifadə olunur. Mayanın xoş ətirli olması məqsədi ilə ona bal, darçın, yarpız, alma, ərək, qızıl gül ləçəyi, kişmiş, qərənfil gülü və s. birində atırlar. Bir həftədən sonra maya

dəyir.

Pendir hazırlayanda südü süzülər, mayalayır və süd uyuşub dələmə əmələ gətirir. Dələməni torbaya töküüb, daş, gicitkan, yaşıl ot üzərinə - onunda üstünə ağır daş qoyurlar. Gicitkan üzərində "bəslənən" torbadakı pendir daha tamlı alınır.

Pendir hazırlanmasının istənilən üsulunda deyilənlərə mütləq əməl olunmalıdır.

Nor - ən çox arzu, istəyə əsasən hazırlanır. Laçın bölgəsindən noru yalnız üzlü pendir suyundan hazırlayırlar. Bunun üçün dələmə süyunu qaynadır və qabın dibində əmələ gəlmiş ağ çöküntünü təmiz ağ torbaya töküüb süzülər. Suyu süzüləndən sonra torbada qalan məhsul nor adlanır. Onu duzlayıb təzə halda yeyirlər. Nora birdəfəlik süzmədə deyirlər, çünki, onu uzun müddət saxlamaq olmur, qalan da qıvcırır, keyfiyyətini itirir. Ona görə də yerli əhali noru istəkdən - istəyə, yaxud onun xammalı olduqda edirlər. Ona çox vaxt şəkər və yağ qatmaqlada istifadə edirlər. Şəkərli nor uzaqlar və yaşlılar daha çox istəyirlər.

Kəsmik - düzəltmək üçün təzə südə bir qədər yaxşı qatıq qataraq bişirirlər və süd dələməyə oxşayanda torbaya töküüb süzülər. Süzölmüş məhsulu kəsmik adlandırırlar. Kəsmiyi çox vaxt üzlü südə və çiyəyə qatmaqla, bəzəndə azca şəkər tökməklə süfrəyə qoyurlar. Kəsmiyə duz töküüb işlədənlərdə var. Bəzi xəstələrə kəsmiyi üzü alınmış süddən hazırlayırlar. Laçın bölgəsində hazırlanan süd məhsulları hər hansı məqsəd, yaxud ailə tələbatı, hansısa dost sifarişilədirsə, həmin tələbata uyğun hazırlamaq qaydaları da mövcuddur.

Koramaz - Zəngəzur bölgəsinin hər bir yerində, ilin hər bir fəslində istifadə edilə bilər.

Bişirilmiş və ya çiy südə üzlü qatığın bərkindən əlavə etməklə onu çalırılar - heç nəsiz içirlər. Bəzəndə süfrədə istifadə edirlər.

"Təbii morojna" - təkcə Laçın bölgəsində deyil, yaylaqlara çıxmışların çoxu tarixən istifadə etmişlər, amma ona şəkər qatmırlar. Bunu ən çox çobanlar və ya yayı yaylaqda keçirən ailələr edirlər. Qara qoyunu sağaraq elə həmin an onun südü ilə köhnə, qurd düşməmiş qar tökərək qarışdıraraq alınan məhsulu sərinləşdirici içki kimi istifadə edirlər. Bunu adətən günün isti vaxtlarında edirlər, özünə isə qar koramazı deyirlər. Çobanlar isə bəzən onu örüşdə edir və qabı həmdə qarda basdırırlar - südlə qarın qarışığı xeyli bərkiyir və heç bir yaxşı morojnadan geri qalmır, əksinə, təmizliyinə, ekologiyasına görə bizim tanıdığımız morojnolardan daha üstündür. Qara qoyun südü ilə qarın qarışığı əslində türk dünyasında çox-çox qədimdən istifadə edilən təmiz və sərinləşdirici içkidir.

Ovduq - hazırlamaq üçün ən çox azca turşumuş qatığa az-az soyuq su və duz qatmaqla, qatığın suda həll olmasına qədər çalırar (qarışdırırlar). Alınan məhlul ovduq, avdıq, avdıq, yaxud qatıq ayrınlı adlanır, ən çoxu isə ovduq deyirlər, çox yaxşı qandurulducudur. Ovduqdan da sərinləşdirici və ya yağlı yeməkdən sonra yaxşı həzmedici kimi istifadə edirlər.

Atlama-atılma - elə ovduq kimi hazırlanır. Amma, ona suyu çox az işlədirlər. Birdə atlamaya cürbə-cür göyərtilər, ədvalar, xiyar və s. doğrayırlar - kasaya töküb içirlər, yaxud qaşıqdan istifadə edirlər. Elə vaxt olurki, göyərti ilə yanaşı qatığa sarımsaqda doğrayırlar. Atlamanı çörəklə, çörəksiz və xörəyin üstündən də istifadə edirlər. Zəngəzurun hər yerində, Yuxarı Qarabağda, Qərbi Azərbaycanın hər bir bölgəsində söylədiklərimizdən qat-qat çox süd və süd məhsulları, onların qədim xalq qaydaları ilə hazırlanması mövcud olmuşdur. Çox təəssüflər olsun ki, burada da adət-ənənələrimizə yazılı qayğı çox az olduğundan onların çoxu unudulub, yaddaşlardan silinib. İndi-indi insanlar başa düşürlərki, dədə-baba qaydası əsrlərin süzgecindən keçmədir, həmin qayda ilə yaşamaq uzun ömürlüyün rəhnidir, insanları təmiz məhsullarla təmin etmədir.

Qoyun yunu və keçi tükü məhsulları

Tarixən bütün türk dünyasında, Azərbaycanda, xüsusən Qarabağda və onun Zəngəzur bölgəsində qoyunçuluqla yanaşı onun yunundan və dərisindən də bir çox sahələrdə istifadə edilmişdir. Yeni eradan xeyli əvvəl bu bölgələrdə yun ən qiymətli toxuculuğun xam mal mənbəi hesab olunmuşdur. Laçında çox vaxt maldarlar dağətəyi kəndlərindən çoxda uzaq olmayan yayalaqlara çıxar, amma əhalinin əksəriyyəti xüsusən əkib-biçənlər, yunu əyirib iplik eyləyən nənələr, qızlar, gəlinlər kənddə qalar və birinci növbədə qış hazırlığı görürdilər. Əvvəlcə yunu yazlıq-payızlıq növünə ayırır, sonra onları arıtlayır, yuyur, qurudur, çırpır, darayır, əlcək edirdilər. Yaşlı nənələr isə yunun növündən asılı zərif, qaba növünə də ayırdırlar. Bunların hər birinin öz istifadə yerləri var idi. Zərif yunlar əsasən yun şal-parça toxumağa seçilirdi. Daraqla daranan yun iplik edildikdən sonra istifadəsinə uyğun yerli bitki, yaxud ağac qabıqları ilə rənglənər, hanada toxunar və hətta kişilər üçün çöl, qış paltarlarında hazırlayırdılar. Yunun nisbətən qaba hissəsini xalça, palaz, gəbə, kilim, cecim, qəlib, nəmənd, fərmac (farmac), xurcun, heyvə, örkən, Şötürk, üsül, sırım, çatı, gözək, çarık bağı, corab, şarf, arada işlətmək üçün yüngül toxuma papaq, çuval, şədək, üst köynəyi üçün parça, çuxa parçası, əlcək, sapand toxumaq və tikmək üçün ayırdırlar.

Bütövlükdə Qərbi Azərbaycanda, Zəngəzurda, onun Laçın bölgəsində qoyunçuluqla məşğul olmaqla çörək istisna olmaqla özlərini insana lazım olan bütün məhsul və mal materiallarla təmin etmiş olurdu. Laçında taxılçılıqlada məşğul olduqlarından onların heç nəyə ehtiyacları olmurdu. Parça, şəkər, il "gətirməyəndə" dən, hətta silah qoyun məhsulları verməklə (dəyişməklə) əldə edirdilər. Çox vaxt Laçında tapılmayan mal-materialları Düzən Qarabağ şəhərlərindən,

Gəncədən, Ərdəbildən, Təbrizdən, Naxçıvandan, Ordubaddan və digər sənaye mərkəzlərindən gətirib öz tanışları evində qoyar, müəyyən müddətdən sonra gəlib bunların əvəzində yağ, pendir, yun, dəri, bal və s. aparardılar, əhali heç bir yerə getmədən nə istəsə bu qəbildən olan insanlara sifariş verə bilirdilər.

Evlərdə tarixən formalaşmış peşələr, sənət sahələri ən qədim çağlardan xalqımızın məişətində yer tutmaqla milli mədəniyyətimizin inkişafında çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Söylənilən qədim tarixli və ənənəli mədəniyyətimizə ögey və qərəzli münasibət olduğu dövrlərdə onların bir çoxu tamam unudulmuş, bəziləri xalqımızın məişətində, bir qismi isə yaşlı, yaddaşlı nəslin yaddaşlarında yaşamış və yaşamaqdadır. Müstəqilliyimizi qanımız bahasına əldə etdikdən sonra insanlarımızın milli özünüdərkli milli - mədəni köklərə qayıdışı başlanmışdır.

XX əsrin əvələrində Azərbaycanda, onun Zəngəzur bölgəsində əhalinin istehlak tələbatının ödənilməsində ev peşəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdə idi. Bu peşə ailələrin geyimə, yatacağa, ev əşyalarından xalçaya, palaza, kilimə, şəddəyə, çuvala, məfrəşə, qəlibə, həməndə, yük və nəqliyyat heyvanları üçün palana, çula, sicimə, örkənə, üsülə, çatiya və s. və i. olan ehtiyacı ödəmək şəraiti yaradırdı. Toxuculuqda üstünlük quzu və dəvə yununa verilirdi. Qoyunun yaz yunu yapağ, yay yunu isə güzəm adlanırdı. Ev şəraitində cəhrədə əyrilmiş iplərdən yer hanasında müxtəlif növ parça, şalvar, çuxa, üst köynəyi parçası, corab, əlcək, gözək, sicim, çatı, örkən, üsül və s. toxumuşlar, hər ev bir sənətkarlıq məktəbi olmuşdur.

Laçın maldarlarının, ümumilikdə Qarabağ və onun bir hissəsi olan Zəngəzur maldarlarının məişətində mühüm yer tutan xalçaçılıq və toxuculuğun başqa sahələri elmi ədəbiyyatda ətraflı araşdırıldığından biz ancaq haqqında

məlumat olmayan, yaxud səthi bəhs olunmuş toxuculuq sahələrindən söz açmaq istərdik.

Qəlib bütün maldarların geniş istifadə etdiyi yun məmulatdır. Ondan ən çox alaçıq tikmək üçün istifadə etdikdə o, keçə, yerə döşəmək üçün istifadə nəmənd, yəhərin içi üçün hazırlanırdı isə tərlik adlanardı. Onu adətən güzəm yundan hazırlayırdılar. Qəlibi Laçınlılar yaylaqdan çox həyətlərindəki xırmanlarda hazırlayırdılar. Bəzəndə böyük bir ərazini hamarlayıb alaçıq qururlar ki, belə alaçılara karxana deyərdilər. Qəlib hazırlayan ustaları isə həllac adlandırılırdılar. Qəlib üçün ayrılmış yunu yuyub qurudur və çubuqla çırpırlar. Sonra nəzərdə tutulan qəlib ölçüdə kətan parçadan torba tikib karxanada yerə sərər, didilmiş, çırpılmış yunu bərabər qalınlıqda üstünə yayır, ona isti su çiləyirlər. Onun ardınca torbanı yumurulayıb bükərək, digər tərəfin yunun üstünə aşırırlar. Daha sonra qəlib oxu adlanan hamar ağacı götürərək - yun döşəməsini möhkəm oxa sarıyırlar. Onunda üstünə şəddə, palaz dolayıb örkənlə möhkəm - möhkəm sarıyırlar. Sarınmanı karxanada ayaqla asta təpik vurmaqla yomalayırırlar. Örkən boşaldıqca onu açıb sarığı yenidən bərkidib təpikləyə - təpikləyə karxanada yomalayırırlar ki, bu da qəlibin bişirilməsi adını almışdır. Yun bitişib tam qəlib vəziyyəti alana kimi proses davam edir.

Nəmənd - yerə döşəmək üçün hazırlanan qəlibdir. Nəmənd adətən ağ və boz rəngli yundan hazırlanır və üzərində qoç, at, dəvə rəsmləri və başqa-başqa ornamentlər həkk olunardı. Çobanların yapıncılarında qəlibdən hazırlanır. Yapıncı üçün hazırlanan qəlib nazik olub, üzərinə qaba kətan, yaxud şəddə çəkərdilər. Qəlibdən yəhər içərisinə qoyulan tərlikdə nisbətən nazik olur.

Heybə - yola pal-paltar, azuqə götürmək, minik atının tərkində yüngülvari şeyləri aparmaq üçün istifadə edilməklə müxtəlif ölçülərdə hazırlanırdı. Heybə, adətən yer hanasında

toxunardı. Heybəni tikərkən şalı ortadan iki qatlar, ortadan piyada adam üçün tikiləndə adamın çiyini endə, at üçün hazırlananda atın beli endə açıq saxlardılar. Heybə gözlərinin ağzına ölçüsündən asılı ilgək tikər, onlara rəngli ipdən hörülmüş, uclarına qotaz tikilmiş yumru gözək salardılar - onu bağlamaq üçün. Bəzəndə heybənin şalını xalça kimi toxuyardılar.

Xurcun - hazırlanması eyni ilə heybədə olduğu kimidir. Sadəcə hansı yük heyvanında istifadə üçün hazırlanmasından asılı olaraq ayrı-ayrı ölçülərdə toxunurdu.

Məfrəş - adətən uzunluğu 1,5 m, eni 1,2 m, dərinliyi 50-60 sm ölçüdə toxunurdu. Hanada boyanmış yun ipdən kilimdə olduğu kimi toxunur, yan hissələrin arası küncdən açıq saxlanar, axırda tikilərdi. Məfrəşində ağzına ölçülərindən asılı olaraq müxtəlif sayda ilgək tikilir və onlara uclarına qotaz tikilmiş yumuru gözək salardılar. Məfrəşin yanlarına qoyun, at, dəvə rəsmləri toxunur, ona yorğan - döşək və geyim paltarları yığılardı.

Üşül - 9, 11 və 13 tağdan hörülərdi. Əvvəlcə mərkəzdə üç tağı 1 sm, sonra qalan tağları hörülür. Tağları elə götürürlərki, əvvəlcə hörülməyə başlanan üç tağ mərkəzdə qalsın. Tağların hamısı hörülüb bərabərləşdiriləndən sonra, ardıcılıqla üstdəki tağlarla mərkəzdəki tağların yeri dəyişdirilir. Üşül yumru formada olub, ondan dəvənin yan yüklərinin çatılmasında istifadə edilməklə, bir ucuna doğanaq tikilərdi. Laçında dəvədən və onun üçün olan üşüldən az istifadə olunardı. Bu ən çox qışlaqlara köç edən varlılara lazım olardı.

Şötük - ən çox quzu və dəvə yunundan (zərif yundan) hazırlanmış ipdən hörülər, dəvəni alıqlamaq və çahazlamaqda istifadə olunardı. Hörülmə üsulu çatıda olduğu kimi olub, nisbətən boş hörülərdi və bir ucuna doğanaq tikilərdi.

Örkən - təxminən 8-10 sm enində, 5-10 m uzunluğunda yer hanasında şəddə kimi toxunurdu. Qurtaracaq ucunda təxminən

0,8-1 m ərİş üçün tağ edilib çatı kimi hörülər, digər ucuna bərkidirlər. Örkəndən yük heyvanlarını alıqlamaq, palanlamaq və çullamaq işlərində istifadə üçündür, çox qədim tarixlidir.

Sicim - 7-9 tağdan toxunur, Laçında əsasən keçi qəziilindən (tükündən) toxunmaqla, bir ucuna doğanaq tikilər, uzunluğu 20 m götürülərdi.

Çatı - heyvanları bağlamaq, şələ və sənək götürmək üçün nəzərdə tutulur. Heyvanat üçün üç, şələ və sənək üçün isə 5-7 tağdan toxunur, ucuna qotaz tikilir, əsasən keçi qəzili daha dözümlü olduğundan ondan hazırlanır.

Gözək - alaçıq çubuqlarını bir-birinə bağlamaq və s. işlər üçün toxuyunur. Müəyyən uzunluqdakı ipləri iki qat, üç qat edib bir ucunu bir yerə bağlayır, tağları bir halda sağ tərəf üstə, digər halda isə sol tərəf üstə bir-birinin üstündən keçirib bərkitməklə toxunur, bəzəndə uclarına qotaz tikirlər.

Sapand - əsasən kişilər tərəfindən toxunardı. Sapandın daş qoyulan hissəsini toxuyarkən əvvəlcə bütün ipləri üç tağ edib təxminən 1,5 sm hörür, tağların sayını tədricən 5-7-9-11-13-15-ə çatdırırlar. Sonra əksinə - tağlar əvvəlki nisbətdə azaldıla - azaldıla toxunub hörülür. Sapandın qolları gövdə ipinə qatılaraq toxunur və bir ucuna barmaq yerləşəcək ölçüdə ilgək qoyulur. Daşı sapanda qoyub, fırlayıb ilgəksiz qolunu buraxmaqla uzaq məsafədəki hədəfi vurmaq olur. Qoyunçuluq, maldarlıq təsərrüfatlarında geniş istifadə olunmuş eymə, çılğı, tuluq, dağarcıq, qarın və s. hazırlanması üsullarında olub, bu məişətdə ceniş istifadə olunmuşdur.

Laçın bölgəsinin kənd adları tarixi nə deyir

Ağbulaq - kəndinin salınma tarixi bilinmir. Hazırda ən çox Ağbulaq kimi səsləndirilir. Mənası Ağanın bulağı deməkdir. Ağbulaq çayının adıda Ağbulaq adından götürülmüşdür, sadəcə tələfüzdə "a" səsi işlədilmir.

Alxaslı - Türk dillərindəki Alxas Özbəkçə alkır, qazaxca - uyğurca alhur "bərk tutan", çuvaşca alxas "nadinclik", başqırca alkaz "çox arzulayan" mənasındadır. Yəni Alxaslı türk dillərində qeyd etdiyimiz kimi işlənən Alxas şəxs adından və mənsubluq, aidlik bildirən - li ünsürlərindən ibarətdir.

Arduşlu kəndi - əslində Ardıçlı olmalıdır, yəni Ardıç ağacı olan yer, məkan deməkdir.

Ağcayaz kəndi - Ağca türk tayfalarından biridir. Yazı isə leksik vahid olub "çöl", "düz", "yer" deməkdir. Yəni ağcaların yeri ağcaların düzü kimi mənə kəsb edir.

Bülüldüz kəndi - yerin quruluşuna uyğun addır. Bülülün dilimizdəki mənası "şumal", "hamar" kəb edib "Şumal yer", "Şumal düz" deməkdir.

Aybazar kəndi - Elşad Abışovun yazdığına görə vaxtı ilə burada ayda bir dəfə bazar (alış-veriş) olarmış.

İpək kəndi - ipək sözü tut yarpağını barama qurdu deyilən qurdun barama və insanların isə baramanı çox zərif sapa çevrilməsindən alınan yumşaq, sürüşən, hamının sevdiyi qədim tarixə malik İpək parçanın alınması ilə əlaqələndirirlər. Həm də, bu yaşayış məntəqəsini İpək şəxs adı ilə bağlayanlarda var. Əslində isə bu yerin havasının kənar yerlərə nisbətən mülayim, burada bitən otların, gül - çiçəklərin xoş əhvalruhiyyə yaratması ilə bağlıdır. İpəkdə hansı fəsl olmasından asılı olmayaraq insan həmişə bir mülayimlik, bir yumşaqlıq və xoş əhval - ruhiyyə hiss edir. Bu məkanda bənzətmə kimi İpək parçaya oxşadılmışdır.

Bozlu kəndi - orada ta qədimdən yaşayan türk-oğuz mənşəli

"boz uluslar" tayfasının adındandır, yəni "boz", "bozaq" tayfalarının yaşadığı məkan. Bu haqda "kitabı-Dədə-Qorqud" da, Q.Qeybullayevin, F.Şümerin, F.Rəşidəddinin və s. elmi işlərində də geniş məlumatlar var. Bozi tayfaları şimali və cənubi Azərbaycanın bir çox yerlərində, Türkiyədə, Başqırdstanda və hətta Avropada yaşamışlar, indidə yaşayırlar.

Qalaca kəndi - türk soylu məntəqənin yaxınlığındakı ölçücə kiçik qala ilə bağlıdır. Beləki, qalanın yerləşdiyi yer Topqalaca adlanır. Bu oykonim də həmin qalacanın adı ilə eyni vaxtda dilimizə düşmüşdür.

Vağazın kəndi - E.Abişovun yazdığına görə Vağazın mənbələrdə bəzən şəxs, bəzən isə quş (Vağ) adı kimi izah edilir. Qeyd edək ki, Piçənis kəndi yaxınlığında Ağvag deyilən əkin sahəsi var və Ağvaq oroniminin tərkibindəki Vağ "tez yetişən sünbül" mənasındadır. Yaxud Vağam - taxılın biçin vaxtının ötürmək anlamındadır. Bizə məlumdur ki, Vağazın kəndi bir yaşayış məntəqəsi kimi hələ Qafqaz Albaniyası dövründə məlum idi və orada Muğ tayfaları yaşayırdı. Toponimin ikinci morfemi Zin isə qədim türk dillərində "dağ belı" deməkdir. Yəni "dağ belində yaşayan Muğlar" "Vağlar". Vaxt keçdikcə Muğlar ifadəsi kimi səslənərək bugünkü Vağazın şəklini almışdır.

Bozgüney kəndi - toponim olaraq boz və güney sözlərindən olub "güneydə salınan kənd" mənasındadır, boz rəng bildirdiyi üçün "boz torpaqda, güneydə kənd kimi ilk baxışdan çox məntiqli və cəlb edicidir. Ancaq bizə belə gəlir ki, Bozgüney kəndinin adını qədim türk tayfalarından biri olan Bozoqlarla əlaqələndirmək daha düzgündür.

Kalafalıq kəndi - bu söz bugünkü Azərbaycan türkcəsində ev, bina tikərkən onun bünövrəsi üçün qazılmış yer nəzərdə tutulur. Müəyyən səbəblərdən evlər dağıdıldıqda və onun daşı-ağacı götürüldükdən sonra ancaq onun bünövrəsinin yeri qaldıqda da belə yerə kalafalıq deyirlər. Əgər kalafalıq varsa

mütləq oranın ilk adı ilə adlandırılır. Odur ki, kalafalıq həmin sahənin çoxlu bünövrə yerinə oxşar dərin çala-çuxurun olması ilə belə adlandırılmışdır. Yaxud qədimlərdən bu günümüzə qədər gəlib çıxmış Qaf, Kaf, Qap, Kap, Kal Prometey dövrünün müxtəlif mənalar verən sözlərilə əlaqədar bu adı almışdır. Bizcə bu daha doğrusudur.

Qarabəyli kəndi - bu kəndin çoxda qədim tarixi yoxdur. Zəngəzurun tarixini araşdırarkən məlum olub ki, Qarabəy Böyük Zəngəzura sultanlıq etmiş, sonralar həmdə Qarabağ xanlığının Baş sərkərdəsi olmuş Murtuza bəyin oğul nəvəsidir. Təbrizdə təhsil almışdır, uca boylu, cəld hərəkətli olub bəzi döyüşlərdə iştirak edib, uşaqlığının ilk illəri Arafılda (Alaflı) keçib. Bu nəslin Cənubi Azərbaycanın Qaradağ bölgəsində, Qafanda, Qara göl ətrafında, Həkəri çayının iki böyük qolu şəlvəçay və Mişniçayın Böyük Seyidlərlə Pircaançayın aşağı axarında birləşməsi arasındakı torpaqlar, Xanlıq qəbirsanlığı deyilən yerdən (Pircaan çayının sağ) ta Kəlbəcərə qədər və indiki Kəlbəcərin çox hissəsi onların əlində olub. Çox böyük təsərrüfatları olub. Qarabəylidə Qara bəyin məskənlərindən biridir. Onun Yenqıcada, Hambalda, Qaraçanlıda, Hacısamlıda (Zavod), indiki Qarabəylidə və Kəlbəcərdə xeyli torpaq sahələri olub. Qəbri xan qəbirsanlığında babasının yanında, qəbirüstü daşında yəhərli at heykəli olub. Qarabəyin heç bir digər Qarabəylilərlə, yaxud digər millətlərlə qohumluğu yoxdur. Amma, Qacarlarla, Xoylularla, Ziyadxanovlarla bir neçə dəfə qız alıb-qız veriblər.

Lolabağırılı kəndi - onun əsl adı Lələbağırılı, yaxud Lələbəy Bağırbəylidir müxtəlif vaxtlarda Lələbəyli, Bağırbəyli, Lələnin yurdu və s. adlanmış, nəhayət Lolabağırılı kimi həm yazılı, həmdə şifahi olaraq ifadə olunmaqdadır. Şəxsin adı isə Bağırbəy Bağırbəylidir. O, Pircaan çayının güney tərəfində, çay qırağında Bağırbəylilər kəndində anadan olub əsasəndə orada yaşamışdır. Çayın hər iki sahilində mülki, dəyirmanı at

və heyvanat saxlamaq üçün dam və tövlələri olmuşdur. Həmdə əkinçiliklə məşğul olmuşlar.

Gəncədə dayıları olan Ziyadoğullardan ev təhsili almışdır, humanist adam olmuş, hamıya minnətsiz hər sahədə məsləhətlər verdiyinə görə ona Lələ bəydə deyərmişlər. Lolobağırılıda onun yurdlarından biridir. O, vaxtlar heyvanatı birbaşa dağa aparmazdılar, dağa bir neçə yerdə müəyyən müddət qalmaqla gedərdilər. Bağır bəyin düşdüyü yerlərdən biridə indiki Lolobağırılı yaşayış məskənidir. Bəzəndə köçün bir hissəsi Lolobağırılıda qalar, yaylaqada buradan aparılırdı. Lələ sözü isə tərbiyəçi, başbilən, həyat təcrübəsi olan adam kimi başa düşülməlidir. Bağır isə türk sözü olub, insanın sinəsi mənasındadır. Bağır bəy, Bağırbəyli yaşayış məntəqələrində qədim Dündülün törəmələrindəndir.

Korçabulaq kəndi - onun adı yaxın ərazidə yerləşən Korçabulağın adından götürülmüşdür. Bulaq isti yay aylarında suyunu azaldır, yağmurluq olanda isə çoxaldır. Bu mənada ətrafda yaşayan insanlar belə bulaqlara korça bulaq deyirlər. Korçabulaq bulağı Bülövlük kəndində var.

Qarıqışlaq kəndi - bölgənin qədim və böyük kəndlərindən biridir. Qarı-qoca, qədim deməkdir. Qışlaq isə heyvanatı qış aylarında saxlanan və nisbətən isti yer nəzərdə tutulur. Yəni qədim qışlaq, qoca qışlaq, qarımış qışlaq mənasını verir. Laçın bölgəsində insanların aran, isti bölgələrdə heyvanları otarmaq üçün lazım olan qışlaqlar hamıya qismət olmurdu. Odur ki, insanlar dağətəyi yerlərdə məskən salır yem toplayır, qışda heyvanatı burada - qışlaqda, yaz gələndə isə kəndindən (qışlaqdan) çoxda uzaq olmayan yaylaqlarda saxlayırdılar, yəni yarım köçəri həyat tərzini keçirirdilər.

Soyuqbulaq kəndi - yaşayış yerinin yaxınlığında soyuq sulu bulaq olduğu üçün yaşayış məntəqəsi belə adlandırılmışdır. Soyuqbulaq kəndi Qarıqışlaq kəndinin binələrindən biri olduğu üçün nisbətən cavandır, amma əhalinin kökü Qarıqışlaq

camaatı ilə eynidir.

Qılışlı kəndi - əslində Qılıçlıdır, qədim türk tayfalarından biridir. Tayfanın Qılinc adı qazanmasında, bu tayfanın həm sözündə və həmdə gündəlik fəaliyyətində çox kəskin sözləri və hərəkətləri ilə bağlıdır. Bu tayfa sözü bir dəfə deyər, dediyi söz-fikir çox kəsərli olarmış. Bu mənada onlar Qılınclı - qılinc kimi, kəsərli adını qazanmışlar. Kəndin əhalisi yerli türk tayfasıdır, bütün türk dünyasına səpələniblər. Laçın bölgəsinin Qılışlı kəndinin bir neçə sakinləri XIX əsrin 2-ci yarısında Kəlbəcər bölgəsinə köçərək orada məskunlaşmışlar və eyni adlı kənd yaratmışlar.

Zeyvə kəndi - onun əsl adı Zəylikdir. Bərk kristallik materialdır, kiçik istilikdən belə yumşala bilir, mürəkkəb kimyəvi tərkibi var, müxtəlif sahələrdə digər maddələrlə qarışdırıb müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunanandır. Ən çox tibdə istifadə edilir. Zəy sözü bəzi şivələrdə Zey kimidə tələffüz olunur. Bir sözlə Zeyvə sözünün ilkin tələffüzü Zəy - var, Zəyli yer mənasında işlənsədə tədricən bu yaşayış məntəqəsi Zeyvə adını almışdır. Zeyvə kəndinin tarixi çox qədimlərə gedir və kənd əvvəlcə qalanın içərisində olmuşdur. Qafqaz Albaniyası (Azərbaycan) dövlətindən əvvəl Zərdüştlük dövründə dağıdılmışdır. Onun bir mənası da işıq saçan yer kimi başa düşülür. Zəy özü həqiqətən çox yaxşı işığı əks etdirən maddələr qarışığıdır. O dövrlərdə bizim dədə-babalarımız günəşə, aya, işığa sitayiş edirdilər. Bu mənada bəzi tədqiqatçılar Zeyvə yaşayış məntəqəsini insanların sitayiş etdikləri bir məkan kimi də şərh edirlər.

Fingə kəndi - çox qədim Fin türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Finlandiya dövlətinin insanların kökü də bu tayfalardandır. Finlər indinin özündə də köklərinin türk fin tayfaları ilə bağlılığından qürur duyurlar. Yeri gəlmişkən biz biryolluq dərk etməliyik ki. Türk tayfaları ta qədim dövrlərdən Azərbaycandan Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı ərazilərdən də

xeyli geniş məkanlardan şərqə, qərbə, şimala və digər torpaqlara yayılmışlar. İndiki Avropa ölkələrində olan insanların çoxunun kökü qədim türklərlə bağlıdır. Finqə - yəni fin-qə, fin-qəl, fin-qəldi. Finqə sözünü kürd sözü kimi qəbul etmək olmaz. Birincisi kürd dilində "soyuq yer" sözünün özü Finqə yox - Fingahdır, ikincisi Laçında Fingədən qat-qat soyuq məkanlar var. Üçüncüsü kürdlərin Şimali Azərbaycanda, o cümlədən Kiçik Qafqazda daimi məskunlaşmasının təxminən 180-200 illik tarixi var.

Qozlu kəndi - yaşayış məntəqəsinin də bir çox araşdırmalarda ən qədim dövrlərdə burada yaşamış quz, xaz, qoz etnonimdən alındığı bildirilir. Yəni qoz tayfaları olan məkan, yer, torpaq. Digərləri isə hesab edirlər ki, burada ən çox heyvandarlıqla məşğul olduqlarından bu kəndin adı Qoçludur, yəni çoxlu qoç olan (davarın erkəyi) insan məskəni. Bir qrup tədqiqatçılar isə Qozlu kəndinin adını qədim Oğuz tayfalarından olan məşhur knyaz Qor və Qazan xanla bağlayırlar, hansı ki, bu haqda "Kitabi Dədə-Qorqud"da da var. Əslində təkcə Zəngəzur deyil, Şimalı-Cənublu bütün Qərbi Azərbaycanda türk tayfalarından üstünlük təşkil edən Oğuz tayfalarıdır, bu mənada bir daha haqlı görünürük.

Qorçü kəndi - Qeyd edəkki Laçın bölgəsindəki istər yaşayış məskənlərinin adı, istərsədə digər adların araşdırılmasında Laçına ayrıca deyil, özündə Azərbaycan dövlətçiliyi üçün mühüm "Sirlər" məskəni olan bütöv Zəngəzurun tarixi prizmasından baxılmalıdır. Laçınsa az öyrənilmiş, Zəngəzurun tamam öyrənilməmiş guşələrindəndir. Qədim tarixçi, coğrafiyaşünas Strabonun yazdığına görə albanlar Zevsə, Heliosa, Selenyaya sitayiş edirdilər. Strabonun vətəni Yunanıstanda Zevs - göy allahı, Helios - Günəş allahı, Selenya isə Ay ilahəsidir. Təbiiki, Strabon bu ifadələri Yunanca desədə mənası albanların Göyə, Günəşə və Aya inanmaları kimidə şərh vermişdir. Məlumatın tarixi kökü isə atəşpərəstliyin

yaradıcı peyğəmbəri Zərdüştə gedib çıxır. Yunan və Roma müəlliflərinin fikircə Zərdüşt e.ə. altı min il, bəlkədə dahada əvvəldə yaşamışdır. Müasir tədqiqatçıların çoxu e.ə. 1000-600-cü illər arasında yaşadığını, bəziləri isə Makedoniyalı İsgəndərdən 258 il əvvəl olduğunu hesab edirlər və s. Tarixi mənbələr göstərir ki, Zərdüşt dini (Atəşpərəstlik) Qafqazda - bilavasitə kiçik Qafqazdan başlayaraq təşəkkül tapmışdır. Alban hökmdarı II Vaçaqan (487-510) Zərdüşlüyün dərin kök saldığı Albaniyada bütün atəşgahların tikilməyini və itaət etməyi qadağan etmişdir. Atəşpərəstlər müqəddəs atəşgahdan odu başqa yerə köçürməyə məcbur olmuşlar, həm də atəşpərəstliklə bağlı bir çox inacları bütün Qafqazda, İranda və s. Yerlərdə indidə qalmaqdadır.

Bu mənada Laçın bölgəsindəki yer-yurd və digər adların kökünü ən azı Zərdüşt dövrünə, ondan əvvəlki tarixi dövrlərdəki mənbələrdə axtarmalıyıq. Çünki bu bir tarixi həqiqətdir. Belə həqiqətləri ortaya qoyanda tarixi torpaqlarımızı tutub, özlərini Alban dövlətinin varisi kimi qələmə vermək istəyən Hayların (Ərməniyə adı bizə aiddir) tarixi saxtakarlıqları bütün dünyaya Gün kimi aydın olacaq.

Deməli, Qorçunu od sahibi kimi deyil, od kimi, alov kimi olan türk tayfaları kimi başa düşmək gərəkdir. Qorçulular elə indinin özündə də uzun boylu, sarışın sifətli, sarışın saçlı olmaqla, od kimi qılgıcım saçan insanlardır, kəndin xeyli hissəsinin nənələrində Bülövlük bəylərindənirlər. Qorçulular bir oğuz tayfası olaraq - Qazan və Qor oğuz tayfalarının öz qohumları ilə birlikdə 442-445-ci illərdə Zəngəzura gəlmələrindən çox-çox əvvəl bu torpaqlarda yaşayırdılar.

Zağaltı kəndi - Dağlıq ərazilərdə tarixən insanlar Zağadan, mağaradan, kahadan müdafiə məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Bəzəndə bu təbii müdafiə "qalalarının" ətrafında özlərinə daimi yaşayış məskənləri salmışlar. Zağaltı kəndinin də salındığı yer Zağanın aşağı tərəfində olduğundan

bu adı almışdır. Hətta, sovetlər dövründə bolşeviklərdən gizlənmək üçün bu Zağadan istifadə etmişlər. Məsələn: Alıquluda yaşayan Cümşüdbəylilərin bacısı oğlu seyid Həmid, onunda oğlu kimyaçı alim Miriş indidə Sumqayıt şəhərində yaşayır. Daha sonra əhliyat Qənəhət qardaşlarıda Zağaalı kəndindəki Zağada müəyyən müddət gizlənilər və çox təəssüf ki, bu dəyərlı insanları Şura hökuməti qəddarcasına güllələmişdir. Zağaalı kəndinin tarixi çox qədim olub, burada həmişə oğuz tayfalarının övladları yaşayıblar.

Qoşasu kəndi - burada daimi yaşayış yeri olmayan vaxtlarda da yerin adı Qoşasu olmuşdur. Amma, ən çox qışlaq yeri kimi istifadə olunarmış. Qabaqtəpə deyilən dağ və ətraf dağətəyi yerlərin hamısı geniş qırmızı palıd meşəliyi olmuşdur. Məntəqənin hər iki tərəfindən güclü bulaq suları axıb Ağdərə çayına töküldüyü üçün Qoşasu adını almışdır. Əhalisinin ilk insanları Dündül bəyin törəmələri tərəfindən XVIII əsrin ortalarında təsərrüfatda işləmək üçün Qaradağdan (Cənubi Azərbaycan) buraya gətirib, digərləri isə qonşu Alpoud kəndindən gəlmədirlər. Alpoud çox qədim və türk dünyasının hər yerində yayılmış türk tayfalarındandır, Qaradağdan gəlmişlər isə hun-oğuz nəsilərindəndirlər. Hər iki tayfanın tarixi çox qədimdir.

Ağcakənd kənd - yaşayış yerinin ilk adı - yəni kənd olmayan vaxtı oraya "Ağçayer" deyərmişlər. Buraya kənardan baxdıqda doğurdanda böyük bir sahənin nisbətən ağ olmasını indidə müşahidə etmək olar. Ağçayer Arafılı bəylərindən olan Cəbrayılbəy Vəlibəy oğlu Nəbibəylinin pərinc yeridir. Həmin pərincdən bişirilən yuxa (çörək, lavaş) uzun müddət qurumazmış. Hətta, bu undan bişən yuxanı yaylağada apararmışlar. Çox keyfiyyətli yuxası olarmış. Bu səbəbdəndə Ağçayerin pərincindən olan çörək məhsullarını Cəbrayıl bəy əsasən ailəsi və qonaq-qarası üçün ayırmış. Cəbrayıl bəy Böyük Zəngəzurun axırıncı sultanı və eyni zamanda Qarabağ

xanlığının Baş sərkərdəsi olub. Varlı adam olub, hər növ at və qoyun saxlamağı xoşlarmış. Şeyx Şamilə dostluq edib. Şeyx Şamilə ruslarla vuruşda atla, yəhərlə, pulla və digər silah-sursatla kömək edən yeganə Azərbaycanlıdır. Babası Murtuza bəyin ona İran Şahı tərəfindən Pənahəli xanla eyni vaxtda verilən daş-qaşlı xəncəri Şeyx Şamilə bağışlamışdır. Cəbrayıl bəyə İranlı dostu tərəfindən iki cavan kürd - qurd qardaşları onun təsərrüfatında işləmək üçün vermişdir. Qardaşlar çox qoçaq olurlar, bəyədə sədaqətlə xidmət edirlər. Cəbrayıl bəy bu münasibətlə qardaşları öz oğlu kimi evləndirir, paylarını verir və özünün pərinc yeri olan Ağcayerini də mülk kimi onlara bağışlayır. İki kürd qardaşın törəmələri burada məskən salandan sonra Ağcayer tədricən Ağcakənd adlandırılır. Cəbrayıl bəyin həmin dövrdə əsas qaldığı mülk Alquluda idi. Sovetlər dövründə həmin mülkdə Seyidlər kəndindən gəlmiş Seyid Əskər kişi yaşayırdı. Cəbrayıl bəyin Arafılda, Bülövlükdə, Cabbaraçanda, Zavodda Sultan bəyin evi ilə üzbə-üz çay kənarında, Kəlbəcərdə, Xankəndində (baba mülkü) və s. yerlərdə bir çox mülkləri, torpağı və s. olmuşdur. O, 16 il Bağdadda və beş ildə Odessa tibb Universitetində oxumuşdur, həmdə tarixdə çox yaxşı ad qoyub getmişdir, onunda qəbri Xan qəbirsanlığında olmuşdur. Bu qəbirsanlığın çox hissəsi sovetlər dövründə yerlə-yeksan edilmişdir.

Alpovud kəndi - Əsl adı Alpout olmalıdır. Alpout adlı yaşayış məntəqəsi Səfəvilər Azərbaycan dövləti coğrafiyasının hər yerində olmuşdur. İndi onların miqdarı azalsada, amma bir çox yerdə həm yaşayış məntəqəsi kimi və həmdə tayfa kimi yaşamaqdadır. Alpout sırf türk tayfası adıdır. Alpout tayfasının adı Orxan-Yenisey yazılarında öz əksini tapmışdır. Alpout tayfası Səfəvilər dövləti çərçivəsində Qərbi Azərbaycanda, kiçik Qafqazda, Aranda, əsasən dağətəyi torpaqlarda, Türkmənistanda, Əfqanıstanda, İraqda, Borçalıda, Dərbənddə və s. torpaqlarımızda yarım köçəri həyat tərzini keçirmişlər.

Alpout sözünün qədim türk dilindəki mənası "mülkçü", "mülk sahibi" deməkdir. Digər tərəfdən Alpout sözünün ilk hissəsi Alp - həmdə "igid", "Qəhrəman" mənasında da işlənmişdir, elə indinin özündə də ən çox bu mənada dərk edilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi dilimizin abidəsində Alpout sözü ilə tez-tez rast gəlinir. Laçındakı Alpoud yaşayış yeri bilavasitə Alpoud tayfasının adı ilə bağlıdır, insanları da bu türk tayfasındadır, özləri də XVI əsrdən burada məskunlaşmışlar, ömrü boyu sırf heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Buranın torpaqlarının sahibi olan Dündül övladları ilə yaxşı münasibət saxlaya bildiklərindən XX əsrin 30-cu illərinə qədər digər tayfalarla qarışmamışlar. Dündül övladlarının heyvandarlıq işlərində yaxından iştirak etmişlər və Kəlbəcərə otlaqlara köç edən illərdə (XIX əsrin sonlarında) bir neçə ailə orada qalmış elə köhnə adətləri üzrədə yeni yaşayış yerinin adında Alpoud adlandırmışlar.

Bülövlük kəndi - Bülövlük sözünün əsl mənası bülöv daşı olan yerdir. Bülöv daşı isə xüsusi daş olaraq əsasən dəmir əşyaları - bıçaq, qayçı, dəhrə, kərənti (dəryaz) və hətta üz qırخان ülgücü itiləmək üçün istifadə edilir. Amma, Bülövlük kəndində bülöv daşı yoxdur. Sadəcə əsas kəndin yerləşdiyi uzunsov yal həqiqətəndə bülöv daşına oxşayır. Bülövlük kəndi ilk öncə hələ XVII-ci əsrin ortalarından heyvanat saxlanan yer kimi istifadə olunmuşdur və bu iş üçün çox əlverişlidir. Qeyd etdiyimiz kimi iki çayın arası yaylaqlara kimi Arafli (Alafli) bəylərinin olub, o cümlədən Bülövlükdə bunlardan biridir. Bu nəslin elə XVII-XVIII əsrlərdə bu arada bi-birinə çox yaxın olan 30-dan artıq yaşayış məskənləri olmuşdur. Bunlardan bir çoxunun adı XXI əsrin əvvəllərinə kimi özünü saxlaya bilmişdir. Bunlardan bu günə adları və yerləri məlum olan yaşayış məskənləri aşağıdakılardır (Yaylaq yerləri, Kəlbəcərdəki kəndlər, Aşağı Zəngəzur, indi İranda qalan yaşayış yerləri - torpaqları, Tərtər bölgəsindəki yaşayış yerləri,

Ağcavədidəki yerlər, Şahbulaq mülkü, Xankəndindəki yerlər Şuşanın Qurdlar məhəlləsi və s. buraya daxil deyildir).

Araflı, Çınarlı, Qara bulaq, Düdüllər, Qaragav, Dəyirmanlar (sonasərlə üzbə-üz), Xanlıq, Məmmədbağrılı, Məşədi Həmidbəyli, Bəylik bağı (Bəndalılar), Orta çay, Ağdərə, Gümbəzlər (Həsənbəyli), Yenqıca (Qarabəyli), Yalkənd (Alməmmədbəyli), Alıqulu, Bülövlük, İldırımbəyli, Ağabəyli, Kişpəyə, Qabaqtəpə, Şaverdibəyli, Aşağı Yurd (Seyidlər), Səfibəyli, Hacıhümbətli, Əsədbəyli, Beşbulaq (Pircan), Musabəyli, Zamanyal, Hambal, Səkinə xatun (Seyid Səkinə), Paşabəyli, Hünüslü, Dambulaq (Buxara, İsmayıl, Gəray bəy, Bahadur bəy), Laçındağ, Qaraçənli, Qozluq, Cəbrayılbəyli (Taxta zavodu), Hürxanlı, Cəbbarçan, Beşbulaq (Bülövlükyanı), Qarabəyli, Nəbili, Nəbibəyli, Nağdalı, Vəlibəyli, Lolabağrılı, Altuntaxta, Baharlı (Baharbəyli), Qoturlu, Bəylik, Sultanlar və s.

Burada bir məsələnidə qeyd etmək yerinə düşərdi. Kəlbəcərdə özlərinə ilk yer-yurd qurmuş bu nəslin törəmələrindən biri haqqında, "Qotur" Məmməd və onun övladlarından birinin səcərəsini vermək istərdik.

"Qotur" Məmməd kimdir?

"Qotur" Məmməd çox cavan yaşlarından Kəlbəcər bölgəsinin Turşsu adlanan sahəsində özünə əbədi məskən salmış və əslən Zəngəzur sultanı, Qarabağ xanlığının baş sərkərdəsi Murtuza bəyin törəmələrindəndir.

Kəlbəcər bölgəsindəki Qoturlu kəndinin adı da Qotur Məmmədlə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, Qarabağda Qarabağ xanlığı Pənahəli tərəfindən təşkil edilərkən Murtuza bəy Pənahəliyə yaxından köməklik göstərmiş. Pənahəli ilə Murtuza bu tarixi hadisədən əvvəl də yaxın idilər və dostluq edirdilər. Pənahəli özünü Qarabağın xanı elan edəndən sonra apardığı ilk və böyük savaş Nuxa xanı hacı Çələbi tərəfindən ona qarşı olan döyüş olmuşdür. Qarabağ xanı Pənahəli bu döyüşdə məğlub

olur və bu səbəbdən də yaxın dostu Zəngəzurun sultanı Qara Murtuzanın yanında özünə pənah tapmalı olur. Pənahəli xanı Murtuza bəy onun qoşunu ilə bərabər düz bir il həm saxlamalı və həm də müdafiə etməli olur. Bu işdə Araz çayından başlamış bütün Kiçik Qafqazda, xüsusən Laçın, Basarkeçər, Kəlbəcər bölgələrimizdə mövcud olan çoxlu miqdarda kaha və mağaralar kara gəlirdi. Bölgənin bu cür müdafiə imkanından Murtuza bəy məharətlə istifadə etməyi bacaran öz dövrünün bu bölgədə ən böyük sərkərdəsi idi.

Vaxt keçir, Pənahəli Qarabağ xanı tituluunu şahın fərmanı ilə alır və bu hadisədən sonra o, Meğrini Qaradağ hakimindən, Tatef və Sisyanı Naxçıvan hakimindən, Zəngəzuru Təbriz bəylərbəyisindən, Tərtərçayının Uşacıq günbəzindən yuxarı Göyçə sərhəddinədək İrəvan hakimindən, Xudafərin körpüsündən Kürəkçayadək Gəncə hakimindən xilas edib öz itaətinə gətirir. Bu torpaqların Zəngəzurla sərhəd olanların hamısını birləşdirib Murtuza bəyi öz fərmanı ilə yenidən sahibi sultan edir və Zəngəzur sultanlığının sərhədləri Göyçə gölə qədər uzanır. Beləliklə, Zəngəzur sərhədləri Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının, Cəbrayıl sultanlığının içərilərinə doğru, indiki Laçın bölgəsini keçərək Basarkeçəri, Kəlbəcəri keçərək Göyçə, Lalə, Sarı Babanı, Laləlini aşaraq aşağı və yuxarı Kırsgədiklərinə, Xankəndinin yuxarı meşələrinə, Şuşa ilə Laçın arasındakı Turşsu sərhədlərinə və Tərtərçayın yuxarı hissəsinə qədər gedib çatırdı.

Bütün işlər başa çatandan sonra Murtuza bəy dinc həyata qayıdır və özünə həkəri çayının iki böyük qolu Şəlvəçay və Hoçaz çayın Qılınclı deyilən yerdə kəsişməsi arasındakı çox böyük bir sahədəki Araflı (Alaflı) düzündəki yurduna gəlir. Bütün döyüşlərdən müvəffəqiyyətlə qələbə ilə çıxan Murtuza bəyi xalq ilahiləşdirmiş, ona "Qara Tanrı" adı vermişlər.

İndiki Laçın bölgəsinin Qoturlu yaşayış məntəqəsindən olub, Murtuza bəy nəslinə mənsub olan Məmməd bəy adlı

birisi, hazırki Kəlbəcər bölgəsinin Turşsu adlanan bulaq ətrafında yaylaqda olur. Buralar Məmməd bəyin xoşuna gəlir. Kəlbəcər Turşsuyuna el arasında Qotur suyu da deyərmişlər. Çünki yara-xorası olanlar bu sudan istifadə etdikdə onların yaraları sağalırdı. Bu suyun yaxınlığında məskən salan Məmməd öz nəslinin şərəfinə bu yeri "Bəylik" adlandırır ki, indinin özündə də kənd Bəylik adlanır.

Qarabağ xanı Kəlbəcərdəki Turşsuya hər ürəyi istəyəndən-istəyənə gələrmiş və hər dəfə də adlı-sanlı adamlar onun görüşünə toplaşarmışlar. Belə məqamların birində xan buyurur ki, kim soyunub bu suya girsə buranın böyük bir hissəsinə onu hakim edəcəm və alınan bütün badi-xərəcə ona çatacaqdır. Su çox soyuq olduğundan heç kim ürək etmir. Amma, Məmməd bəy ahıl yaşında olmağına baxmayaraq, sakitcə ayağa durub suya yollanır və soyunub suya girir, səs edir ki, gəlib özləri öz gözləri ilə görsünlər. Xan ətrafındakı adamlarla buraya gələndə Məmməd kişinin suda çox ləzzətlə üzməsinin şahidi olur, "daha sənə sözüm yoxdur"-deyir. Yenidən hamı süfrə başına yığışanda xan buyurur - Məmməd bəy sözümüz sözdür. Bu gündən buraların ağası oldun sən, rəhbərlik edəcəyin bu yerlərin adı da olacaq "Qoturlu dərəsi", ənamınıda özüm göndərəcəm.

Məmməd bəyin oğlanlarından birinin adı Kərbəyalı Tanrıverdi olmuşdur. Kərbəyalı Tanrıverdi həm öz qardaşları arasında və həm də bütün mahalda daha çox hörmət qazanmış, özünün xoş əməlləri ilə şöhrətə yüksəlmişdi. O vaxtlar qayda belə idi ki, hər nəsil öz adını saxlamaq üçün ya öz qohumlarından evlənər, yaxud öz nəslinə bab olan digər nəsillə qohumluq izdivacına girərdilər. Odur ki, Kərbəlayi Tanrıverdi Bülövlük bəylərinin birinin qızı ilə evlənir. Onun da Bəxtiyar adlı oğlu anasının məsləhəti ilə öz qohumlarından qız almaq qərarına gəlir. Bəxtiyarın anası Laçının Bülövlük kəndindəki bəy övladlarından olduğundan öz qohumları olan üçüncü

Alməmməd bəyin qızı Məşədi Pərxanla evlənir. Kərbəlayi Bəxtiyar da, həyat yoldaşı Məşədi Pərxan da çox dindar olurlar. Bu səbəbdən də bəzi adamlar ona müraciət edəndə Kərbəlayi Bəxtiyar bəy əvəzinə - Kərbəlayi Bəxtiyar deməklə kifayətlənirlər. Əhvalat onun xoşuna gəlmədiyindən Bəxtiyar öz adına bəylik almaq qərarına gəlir. Bəxtiyarın Şamo adlı çox varlı qardaşı olur. O, Şamo qardaşından Xana hədiyyə kimi bir ədəd qızıla tutulmuş yəhər, bir ədəd kiçik qızıl məcməyi, bir ədəd də qızıldan düzəldilmiş xoruzu alıb Laçının Alıqulu kəndinə gəlir. Alməmməd bəydən zəmanət götürüb, Sultanlar kəndində olan Əsad Sultanlardan da 2-ci zəmanəti alıb, Şuşaya xanın hüzurunda təşrif buyurur, əhvalatı olduğu kimi, Qarabağ xanına söyləyir. Xan buyurur ki, bəy ikinci dəfə bəylik nəyinə lazımdır, axı sənın atan, anan, baban bəy, arvadın da bəy qızı, ehtiyac nəyədir.

Kərbəlayi Bəxtiyar məsələnin məğzini xana açanda, xan yüngülcə gülərək, "oldu bəy" deyir.

Beləliklə, Bəxtiyarın sənədləri xanlıqda təsdiq olunub, Tiflisə, oradan da Peterburqa göndərilir, Kərbəlayi Bəxtiyar öz adına bəylik alır və həmin vaxtdan da hamı məcbur olub ona Kərbəlayi Bəxtiyar bəy deyə müraciət edirlər. Kərbəlayi Bəxtiyar bəyin beş oğlu olur və təbiidir ki, onun oğlanları da bəy olurlar. Mikayıl bəy, Cəmil bəy, Albəndə bəy, Alı bəy, Rüstəm bəy. Beş qardaşdan humanitar bir insan kimi ad qazanını Mikayıl bəy olur, xeyir - şərdə Mikayıl bəy həmişə məclisin "ağası" olardı. Qoçaqlığına görə isə Albəndə bəy daha şöhrətli idi. Kərbəlayi Bəxtiyar bəyin Rüstəm adlı oğlunun Gəray bəy və Həmid bəy adlı oğlanlarının olması məlumdur. Gəray bəy Kazan Universitetinin hüquq fakültəsini bitiribmiş. Sonralar Gəray bəy Paris Universitetinin geologiya fakültəsini başa vurur və uzun müddət Çar Rusiyasında - Şimali Qafqazda Qubernator işləyir.

Rüstəm bəyin ikinci oğlu Həmid bəy də Kazan

Universitetinin hüquq fakultəsini qurtarıb və 1937-ci ildə bolşeviklər tərəfindən güllələnib. Həmid bəyin həyat yoldaşı Rəbiyə xanım Göyçəli Səməd ağanın bacısı qızıdır. Səməd ağa da adlı-sanlı tarixi şəxsiyyətlərimizdən biridir və onun haqqında xeyli məlumatlar mətbuatda verilmişdir.

Kərbəlayi Bəxtiyar bəyin oğlu Albanda bəyin oğlu Səlim bəy də öz kökünə sadıq qalıb Bülövlük bəylərindən Alməmməd bəyin qızı Mina xanım ilə evlənib. Mina xanımın Nənəxanım adlı bir bacısı olub ki, o da əmisi oğlu Bərxudar bəylə evlənib. Nənəxanım xanım ilə Bərxudar bəyin hazırda yaşayan şair Məcid bəy Bülövlüklü adında bir oğlanları var. Mina xanım ilə, Nənəxanım xanımın çox adlı sanlı üç qardaşları olub. İbrahim bəy 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman (azərbaycan) davasında Şuşanı azad edərkən qəhrəmancasına, qardaşı Səfi bəyin yanında həlak olub. İbrahim bəy o dərəcədə xalq tərəfindən sevilib ki, şuşalılar onu "Gövhər Ağ" məscidinin həyətində çox görkəmli yerdə dəfn ediblər. Qəbir daşının yazısını görkəmli xəttat Molla Məhəmməd ağa Şuşalı ağlaya-ağlaya daşa həkk edib, heç kimə etibar etməyib. Mirzə Həmid bəy və Səfi bəy kommunistlər tərəfindən Laçın şəhəri yaxınlığında heç bir sorğu-sualsız bəy olduqları üçün güllələniblər.

Səlim bəyin dörd oğlu olub - Kərəm bəy, Süleyman bəy, Baxşeyiş bəy, Məhəmməd bəy. Qardaşlar arasında Kərəm bəy daha hörmətli insan imiş. Məhəmməd bəy isə Ağdam Pedaqoci Texnikumunu, sonralar isə Pedaqoci Universitetini bitirərək Bakı şəhərinin Çəmbərkənd deyilən sahəsində məktəb müdiri işləyib, 2-ci dünya müharibəsində Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadə ilə birlikdə "Leytenant Fransua" təşkilatının siyasi rəhbəri olub, 1975-ci ildə Fransanın paytaxtı Paris şəhərində vəfat edib. Məhəmməd bəyin Bakı şəhərində kimya elmləri sahəsində alimlik adı almış Elmira Albəndəyeva adında bir qızı qalmış və 1993-cü ildə Bakıda

vəfat etmişdir. Elmira xanım, Tusi adına ADPU-da riyazi-analiz kafedrasının müdiri işləyən professor Əli Cəfərovla evlənərək onun soy adını qəbul etmişdir.

Səlim bəyin oğlanlarından Süleyman bəy xalq arasında seçilən insanlardan olmuşdur. İndi Süleyman bəyin Nizami, Zülfüqar, Məhərrəm, Səfər, Qasım, Minarə, Dilarə adlı övladları sağdırlar, yaşayırlar, amma qaçqındırlar. Səlim bəyin nəvəsi, Kərəm bəyin oğlu Fikrət bəy çox ad çıxaran, əltutan, qoçaq adam olmaqla, hazırda Bərdə bölgəsinin Ləmbəran kəndində yaşayır. Beş qardaşdırlar. Onların dördü ali təhsillidirlər.

Ümumilikdə Murtuza bəyin Kəlbəcər bölgəsində yaşayan nəsl davamçıları bütövlükdə Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə apardıqları üçün tutulub məhv edilmişlər. Hazırki, Kəlbəcərin Başlıbel kəndi Bülövlük bəylərinin - binə yerləridir. Sonradan (sovetlər vaxtı) veriblər Seyidlərə (Laçının Seyidlər kəndi əhalisinə). Kəlbəcərin Tirkeşəvənd, Qazıxanlı, Ağzıbir, Binələr, Qara Güney, Söyüdlü yaşayış məskənləri, Çilgəz, Buzxana, Ayrıanlı dərə, Həmzə bulağı, Naibgələn və s. Yaylaları Bülövlük bəylərinindir. Qoturlu kəndi, Əsrək, Qoturlu yaylağı, Qotur suyu və Kəlbəcərin Tutqunçay sahəsi, bütövlükdə Qoturlu mahalı adlanıb, Qoturlu bəylərinindir. Sovetlər dövründə Bəylik kəndindən Ədil bəy Sultanov polkovnik olub (Albəndə bəyin nəvəsidir), Kasparda "Ərşad Əsədov" gəmisinin kapitanı olub, xarici ölkələrə işləyib (İsmayıl bəyin oğlu). Səlim bəyin oğlu Süleyman bəy, onun da oğlu Zülfüqar bəy və nəvəsi Zülfüqar Süleyman oğlu hazırda Kəlbəcər qaçqını kimi Zabrat qəsəbəsindəki 84 sayılı Kəlbəcər orta məktəbinin müdürüdür.

Zəngəzur sultanı Murtuza bəyin Kəlbəcərdə yaşayan nəsl davamçılarından ancaq Qotur Məmmədlə bağlı şəcərənin birqolundan söhbət açdıq. Əslində isə indiki Kəlbəcər bölgəsində Murtuza bəyin törəmələrinin sayı qat-qat çoxluq

təşkil edirlər.

Quşçu kəndi - Quşçu adı ilə mövcud olan yaşayış məntəqələrinin adı bu gündə Azərbaycanda kifayət qədərdir və hətta Laçında Quşçu ayrığı oronimində vardır. Quşçu həm yaşayış məntəqəsi kimi, həm də oronim kimi İranda, Gürcüstanda, Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda), Dağıstanda, Əfqanıstanda, Orta Asiya respublikalarında, Başqırdastanda və s. torpaqlarda indidə öz mövcudluğunu saxlamışdır. Quşçuya - Qusanlar da deyilib və türk tayfalarından biri olaraq Azərbaycanda çox qədimdən yaşayıblar. Lakin sonralar təxminən 227-ci illərdə böyük bir dəstə ilə Şimali Qafqaza oradanda kiçik Qafqaza, İrana səpələnirlər. Sonralar isə Quşçular Qıpçaq türkləri olaraq monqolların Şimali Qafqaza hücumu zamanı - yəni XIII əsrin əvvəllərində (1222-ci il) Azərbaycana, Dağıstana, Gürcüstana, İrana, Qara dəniz və Xəzər dənizi sahil ovalıqlarına yayıldıkları üçün, bir çox yerlərdə, o, cümlədən Laçında öz tayfa adlarını bu günə qədər qoruyub saxlaya bilmişlər. Quşçular döyüşkən - vuruşqan türk tayfalarından biridirlər.

Daşlı kəndi - yaşayış məntəqəsi oykonim daş sözünün -lı leksik şəkilçisini qəbul etməsi ilə düzəldilmişdir. Daşla əlaqəli bu və ya digər mənə, ad daşıyan sözlər Azərbaycanda, xüsusən dağ yerlərində çoxluq təşkil edir. Bu kəndin insanların kökü qaraçorlu tayfalarındandır.

Vəlibəyli kəndi - Bu kəndin daimi yaşayış məntəqəsinə çevrilməsi XVIII əsrin əvvəllərində təsadüf edir. Beləki, o vaxtki qaydalara görə iri mülkədarlar - xüsusən qoyunçuluq, maldarlıqla məşğul olanlar, bəylər köçü yaylaqların axırıncı məntəqəsinə tədricən aparardılar. Bununla mənəsi heyvanlar əldən düşməsin, çox arıqlayıb çəkisini itirməsin ki, xəstəliyə də tutulmasınlar. Yük aparan at, öküz, dəfə, qatır, hətta yüklənmiş inək axırıncı məntəqəyə yükləri, adamları apara bilsinlər. Onun üçün də yol boyu müxtəlif dayanacaqlar

varıdiki, köç düşən müddət orada qalar və sonra bu qayda ilə yollarını davam etdirərdilər. Məsələn, Murtuza bəyin Qaradağda dədə - baba torpaqları varıdiki, onun öz sağlığında və özündən əvvəlki səcərəsi bu torpaqlardan həm qışlaq və həmdə əkin, xüsusən taxıl əkini üçün istifadə edilirdi. Yaxud Pənahəli xanın ona verdiyi Ağcavədi bölgəsi yanında hansı ki, taxta körpü, Laçının qışlağı adlanan ərazilərdir. Bu qışlaq Murtuza bəyin qışlağı olub, sahəsi indiki Zərdab bölgəsindən iki dəfə böyük olmuşdur. Bu qışlaqdan Çalbayıra, yaxud digər yaylalara birbaşa gəlmək mümkün deyildi, indiki nəqliyyat yox idi. Odurki, köç özlərinə mənsub köç yerlərində dincələ - dincələ yaylağa gəlib çıxırdı. Vəlibəy də Murtuza bəyin nəvəsidir. Onunda xeyli mal-mülki var idi. Qardaşı Alı bəylə Alquluda, Araflıda, Sarıoxuşda, Bülövlükdə, Kışpəyələrində, Zavodda və s. mülkü, torpağı vardı. Vəlibəyli isə Qoşabulaq adlanırdı və baba yurdu idi. Hələ babasının vaxtında onun adamları qışda Qoşabulaqda iri buynuzlu heyvanlara baxardılar. Yayda isə həmdə müvəqqəti arandan gələn köçün düşmə məntəqələrindən biri idi. Qoşabulaq Vəli bəyə mülk kimi verildikdən sonra tədricən Vəlibəyli adını aldı. Vəli bəyin mülk və torpaqlarının çoxu oğlu - Zəngəzur sultanı Cəbrayıl bəyə qalmışdı. Cəbrayıl bəyin böyük oğlu, çox igid adam olan Cabbar bəy təsadüfdən öldürülmüşdür. Cabbar bəyin nişanlısı Paşa bəyin qızı Qaratel Xatun onun qardaşı Cəlil bəylə evlənmə məcburiyyətində qalmışdır.

Narışlar kəndi - Bu yaşayış məntəqəsinin adı - "Narınc" adı ilə əlaqəlidir, tarixi Vəlibəyli kəndinin tarixi ilə təxminən eynidir. Amma, bu yurd Murtuza bəyin nəvəsi Şavərdibəylilərə mənsubdur. O, dövrlərdə heyvanat dağdan da arana qayıdarkən gəldikləri yol və yurdları təkrar qayıdarmış. Qarabağlılardan, Aranlılardan fərqli olaraq Laçınlılar dağdan gec köçərmişlər. Şavərdibələrində köçü bu yurda sentyabrın ortalarında qayıdarmış. Sentyabr ayı bütövlükdə bu yerlərdəki meşələr

müxtəlif rəngə boyanmış. Şaverdibəylərin düşdüyü bu yerin ətrafındakı meşəliklər əsasən eyni ağac növündən olduğundan - meşə kənardan narınc rənginə boyanmış göründüyündən insanlar bu yerə "Narşlar" - "Narınclar" demişlər.

Hətəmlər kəndi - Sözün özünün kökü Xonamlı - Xotamlı türk tayfaları ilə bağlıdır, Ərəblərlə - Adəmlə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Xonamlılar köçəri yaşayırdılar, daimi yaşayış yerləri yox idi. Onlar Ərdəbil şəhəri ətrafında çoxluq təşkil edirdilər, yaylağa əsasən Zəngəzura gəlirdilər, həmişə eyni yerə köçmürdülər, ilin necə gəlməsindən asılı olaraq qışlaq və yaylaq yurdlarını dəyişirdilər. Bunlardan üç qardaş Araz çayını keçdikdən sonra indiki Zəngilan bölgəsində oturur - özləri və heyvanatları dincəldikdən sonra üç günə Hətəmlərə çatırdılar. O, vaxtlar yurdun - torpağın kimə mənsubluğundan asılı olmayaraq bir köç hara düşərdisə başqa köç o yurda düşməzdirlər. Sonralar qardaşlardan biri yurd yeri kimi indiki Kəlbəcər bölgəsini seçir. Orada da Laçında da hər iki yurd əvvəlcə Xonamlı, vaxt keçdikcə isə Hətəmlər adını almış və daimi yaşayış yerinə çevrilmişdir. Xonamlılar çox qoçaq və təsərrüfatçıl olduqlarından Araflı (Alaflı) bəyləri onları öz himayələrinə götürmüş orada yurd salaraq qalmağa icazə vermişlər, təbii ki, bəyliyin mal-qarasına baxmaq şərti ilə. Bu isə hər iki tərəfə sərf edirdi.

Kaha kəndi - adından bəlli olduğu kimi toponim mənşəli olub "mağara, zağa" sözlərinin sinonimidir. Burada xeyli miqdarda kahalar mövcuddur. Deyimlərə görə burada insanların ilk yaşayış məskənlərindən biridir. Əvvəlcə ovçuluqla və digər üsullarla özünü dolandıran insanlar, tədricən heyvandarlıq və digər təsərrüfat işlərini mənimsəmiş, nəticədə kahaların ətrafında özünə daimi yaşayış məskəni qurmuşlar. Əslən Mıgri türk tayfalarından olan kahalılarda uzun müddət köçəri olaraq maldarlıqla məşğul olmuşlar, qışlaqları Arazdan cənubda Təbriz bəylərbəyliyinə olmuşdur.

Əhmədli kəndi - Bu günkü Əhmədli yaşayış məntəqəsinin adı Molla Əhmədli kimi adlanırdı. Amma, bu kəndin adı müxtəlif yazanlar tərəfindən müxtəlif cür yozulur. Kəndin yaxınlığında Varaqzun adlı kənd olub. Adın kökü Atəşpərəstlik dövrünə gedib çıxır. Atəşpərəstlikdə din xadimlərinə verilən adlardandır. İndiki anlamda "mağ, muğ, muq" tayfasından olan din adamı deməkdir. Bu məlumatlar Avesta, Bisutun yazılarında, Yunan-Roma mənbələrində də mövcuddur. Molla Əhmədli adı isə sonradan yaranıb və Varaqzuna sözüünə aidiyyəti yoxdur. Mollada Qədim türk tayfasının bir qoludur və müəyyən dövr Varaqzunla qoşa yaşayıb əsl adı isə Mollalı olub. Vaxt ötdükcə hər iki nəsl, tayfa qaynayıb qarışıb və atəşpərəstlik qadağan olan dövrlərdə (Alban dövründə) Varaqzunluların bir hissəsi Mollalı ilə bir olub, digərləri isə Cənubi Azərbaycana köçüblər.

Zabux kəndi - yaşayış məntəqəsinin tarixi IV-V əsrdəndə əvvələ yəni Hun türk imperiyasından da əvvələdir. Yəhudi, ərəb və digər mənbələr Zabux tayfasının Xəzərlilərində tərkibində çoxluq təşkil etdiyini göstərir. Zabux türk tayfası bugünkü İraq, İran, Orta Asiya, Şimali Qafqaz, Türkiyə, Ərəb Əmirliyində və Sibirdə də olduğu qeydə alınmışdır. Laçında iki - Xut Zabux və Sus Zabux kəndləri son illərdə qeydə alınmışdır. Amma yer adıda mövcuddur. İndi yaşayış məskəni kimi qalmış Zabux kəndi Xut Zabuxdur.

Sus kəndi - Böyük türkolq Qumilyova görə "so" adlı türk tayfası (Altayda), Q.Qeyğullayevə görə isə Cənubi Qafqazda, Ön Asiyada, kiçik Asiyada, Altayda, Tuva və Dalay-Nor gölü vadisində so, si, sisikan, sus, sov tayfa adı altında yaşayanlar olmuşdur. Sisikanda (Zəngəzurda) Sisyan bölgəsinin adındada qalmışdır. Mənaca sus adı "si, so ulusu", "so qəbiləsi" deməkdir.

Qızılça kəndi - bu oykonim etnonim mənşəli olub qızılça adını bildirir. Qızılı tayfası Peçeniqlərin bir hissəsi olan

kəngərlərdəndirlər. Qızılı, Qızılça, Kızılça eyni mənşəli və eyni mənəlidir. Şərqi Sibirdən Osmanlı Türkiyəsinə, İrana, Qafqaza və s. Yayılmışlar.

Zertli kəndi - məntəqənin birinci sözündəki - zer, ziker, izer, zər - yer, aşırım, ölkə, tı, tu, tü, ti isə dağ mənasındadır. Yəni zər-zibalı dağ: daş-qaşlı dağ, zər-zibaya bənzər dağ deməkdir. Dilçilik baxımından zer kök morfemindən və ti isim düzəldən formantından ibarət olan zerti toponiminin dilimizin qədim şivəsi əsasında yaranıb, semantik baxımdan "dağ yerində məskən", "dağ üstündə ölkə", deməkdir. Bu sözün (Zerti) kürd dilinə heç bir aiddiyatı yoxdur. Birincisi ona görəki kürd tayfaları qədim Çin mənbələrinə görə türk tayfalarına aid olub əsl vətənləri Sibir olsada harada yaşayıblarsada oranın yerli işlək dilinə alışıblar. Odurki, müxtəlif ölkələrdəki kürdlər eyni dilə və dinə mənsub olmayıb bir-birləri ilə danışa bilmirlər. İkincisi Zerti yaşayış məskəni olduqda kürdlər hələ Sibirdə idilər və indi danışmaları dillərin hər birini bilmirdilər. Bu iki səbəb kifayətdir ki, Azərbaycan torpaqlarında yer-yurd adlarını kürdlərin sözləri ilə calaq etməyə. Yeri gəlmişkən onuda qeyd edim ki, Azərbaycanda Kürdlə bağlı yer-yurd adlarındakı Kürd sözü qədimlərdəki Qurd adı ilə əlaqədardır. Vaxt olub ki, türklər (azərbaycanlılar) Qurda sitayiş ediblər. Kürd tayfaları qoçaq, igid olaraq XX əsrin sonlarına kimi türk torpaqları uğrunda həmişə çox mərdənəliklə vuruşublar. Hətta bir çoxları bu xüsusiyyətə görə özünü Kürd adlandırılıb, Kürd sözünü qoçaq, döyüşkən, qorxmaz kimi özü üçün əxz edib. Bu gün türklə vuruşan kürdlər əsl köklərini bilmirlər və Rus, İngilis, Fransız, Erməni eybəcər siyasətindən başqa bir şey deyildir.

Xırmanlar kəndi - Xırmanlar kəndi də qədim yurdlardan biridir. Beləki, xırmanı yəni taxılı döyüb - təmizləmək və qurutmaq üçün əvvəlcədən (illərlə) düzəldilmiş dağ, tap, təpə üstündə dairəvi düz yer - xırman başa düşülür. Xırman küləkli

yerdə olmalıdır ki, taxılı samandan ayırmaq olsun. Bu yurd yeri mal-qaranı qışda saxlamaq üçün nəzərdə tutulurdu. Ətrafda əkməyə yararlı olan torpaqları əkər-yaz, yay ayları burada yaşamazdılar. Taxıl qurudulub yığılandan sonra onun samanı - samanlığa yığılıb qış tədarükü görülürdü. Qışda isə əsasən iribuynuzluları, atı, qatırı bu saman və arpa ilə yaza qədər yemləyər, sonra yaylaqlara köç edərtilər. Orta əsrlərdən Xırmanlarda daimi yaşayış olduğu Səfəvilərin tarixi Zəngəzur tarixi yazılarında və hətta aşıq yaradıcılığında qeydə alınmışdır.

Ağbulaq kəndi - yaşayış məntəqəsi olaraq qədim kəndlərdəndir. Zərdüştlük dövründə oda-alova oxşayan nə var idisə çalışırdılar elə həmin addan - işıq, od, alov, şüa və s. İstifadə etsinlər, bənzətsinlər. Hətta bir insan cəld hərəkətli, qoçaq olduqda - "oğul deyil - od - alovdur" deyərtilər. Məntəqənin adı əlbətdə yaxındakı bulağın suyunun ağ rəngli olması ilə bağlıdır. Belə ki, elə bil su qazlı çıxır və suyun rəngini ağ edir. Suyun bu cür qaynayaraq çıxması həmdə onu alova bənzəmə təəsüratı yaradır. Digər tərəfdən ağ sözü "hündürlüyü, yuxarı qalxma, ucalıq mənalarda tarixən işlənmişdir. Hazırda deyilənlərlə yanaşı ağ sözü həmdə rəng kimi başa düşülür, işlənir. Bütün dörlərdə hansı yozumda, hansı bənzətmədə işlədilmişdirsə də, ağbulaq - təmiz saf su kimidə dərk edilmişdir, bu gündə elədir. Yaşayış məntəqəsinin adıda bu saf su, ağ su ilə əlaqədar yaranmışdır.

Birinci Tıgik kəndi - tarixi mənbələr, dilçilik, coğrafi mənbələr və s. imkan verirki deyək ki, Tıgik kəndinin adı birbaşa qədim türk tayfalarından olan və tuk, tuq, dügər, tökər, düyər kimi səslənən etnonim kimi yaranmışdır. Bu tayfa böyük icma şəklində M.Qaşqarlıya görə hələ XI-XII əsrlərdə səlcuq oğuzları kimi ön Asiyanın və zaqafqaziyanın tutulmasında fəal iştirak etmişlər. Onlar Cənubi Qafqazda xüsusən Kiçik Qafqaz, onun ətəklərində maldarlıqla məşğul olmuşlar. Tıgiklər Səlciklərdə 18-ci tayfa kimi qeydə alınmışlar.

İkinci Tıgik kəndi - Birinci Tıgik yaşayış məntəqəsi kimi bu adda etnos əsasında yaranmışdır. İkinci Tıgik kəndi əhalisinin etnik kökü, yaranma tarixi və s. Birinci Tıgik kəndi ilə eynidir.

İrcan kəndi - Köhnəkənd inzibati ərazi vahidində yerləşən İrcan yaşayış məntəqəsinin adı qaracalı türk tayfasının bir tırəsi olan urcanlılarla bağlıdır və zaman keçdikcə İrcan adını almışdır. Yəni urcanlıların yeri, yaşayış yeri, məskəni, torpağı və nəhayət yaşadıkları oba. Bu yaşayış məntəqəsinin də tarixi Alban dövləti tarixindən əvvələ təsadüf edir və bu Laçının başqa ərazilərində də olmuşdur.

Xumarta kəndi - Bəzi ədəbiyyatlarda yaşayış məntəqəsinin adını ərəblərlə, kürdlərlə bağlamağa cəhd edilmişdir. Lakin tarixin dərin qatlar bunun əksini göstərir. Belə ki, O.T.Molçanovun, V.V.Bartolanın, M.Qaşqarlının, Q.Qeybullayevin, Y.B.Yusifovun, İ.Cəfərsöylünün, Qumilyovun və s. tədqiqatları göstərir ki, kumar, komar, kamar və i. adları ilə məşhur olan qədim türk tayfaları Altayda, Qazaxstanda, Özbəkistanda, Türkmənistanda, Türkiyədə, Yakutiyada, Yaltada, Kırmda, İranda, Kiçik Qafqazda, Böyük Qafqazda, Əcdər-xanda (Astarxan) və s. Yerlərdə xristianlıqdan xeyli əvvəl yaşamışlar, digər türk tayfaları ilə qaynayıb qarışmışlar və indidə yaşayırlar, Azərbaycanın Laçından başqa Zəngilan bölgəsində, Cənubi Azərbaycanda da öz tayfa adlarını saxlamışlar.

Cəmbər-xan kəndi - Yaşayış məntəqəsinin adı dövlət sənədlərində elə Cəmbər-xan yazılıb. Lakin, Azərbaycan toponimləri Ensiklopedik lüğətə (1966-cı il) görə məntəqə Bəysülülər nəslinə mənsub ailələrin Çənbər-xaç adlı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Təbii ki, yerin çənbərə oxşaması ilə yaranan addır. Çənbər yer şumlayan kotanda, cütdə, hazırki maşın mexanizmlərdə də var. Amma, mənası "dairə şəklində olan devrik", "ikibaşlı qırmıq" və indiki

"s" hərfinə oxşayan fiqur kimidir ki, bu dilimizdə çənbər adını almışdır, bu "s" hərfi "z" hərfinə oxşayanda isə bu "fiqura" çəmbərxaç deyirlər. Məntəqənin yerləşdiyi sahə "Z"-ə oxşadığı üçün Çəmbərxaç adını almışdır. Çəmbər "kitabı-Dədə Qorqud"-da "yaxa-sinə" kimi verilmişdir və el arasında indidə işlənir. Bu sözü aşuqlarda işlətmişlər. Bənzətmə ilə "xaçlı-sinə" mənasını verir.

Kamallı kəndi - Yaşayış məntəqəsinin adı müxtəlif mənbələrdə Kapan, Qapan türk tayfaları adlarıyla əlaqələndirilir. Azərbaycanın və qədim türk torpaqlarının bir çoxunda bu tayfaların adları - izləri qalmışdır. Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Qapan, Kafan, Kafal tayfaları Qarabağın qədim və yerli ellərindən biridir. İndi Kamallı adlanan yaşayış məntəqəsi keçmiş yaşayış məskəninin yanındadır və Kafanlı kimidə adlanmışdır. Dərələyöz mahalından ermənilərin hücumundan qaçan bir neçə ailə buraya pənah gətirmişdir. Bu 1903-1907-ci illərə təsadüf edir. İlk gəlmə ailə Kamal adlı birinin ailəsi olmuşdur, və bu ailələr Kafamlılarla, bozlularla qaynayıb-qarışmışlar, yaşayış məntəqəsi böyümüşdür və tədricən bugünkü kamallı adını formalaşdırmışdır.

Çıraqlı kəndi - Mirəli Seidovun yazdığına görə türk mənşəli sak tayfalarında Sıraç, Şıraç şəxs adının məlumluğunu söyləyir və yazılı mənbələrdə yaşadığımız eradan əvvəl Azərbaycan ərazilərində Sıraç, Çıraç türklərinin yaşadığını bildirir. Q.Qeybullayev antik dövr müəlliflərinə istinad edərək Albaniyanın türkdilli tayfalarından birinin hələ Zərdüştlük dövründə Çıraq olduğunu söyləyir. Tədqiqatçıların hamısı bu fikri təsdiqləyirlər. Bir məsəlində qeyd etmək yerinə düşər. Laçında Arafılı bəylərinin Çıraqqışlağı adlı yaylaq yerləridə var. Vaxtilə Bülövlük, Kişpəyələri, Alıqulu və s. bəylik kəndlərinə digər yaylaqlardan daha yaxın olduğundan burada həmişə sıxlıq olardı. Sovetlər dövründə bu yaylaqdan əsasən Pircaan, Qoşasu kolxozları istifadə etmişlər.

Qurdhacı (Qurdgəzi) kəndi - yaşayış məntəqəsi yurd kimi çox qədimlərə gedən tarixə mənsubdur. Belə ki, heyvandarlıqla məşğur olan qədim türk tayfaları həm yaylağa gedəndə və həmdə yaylaqdan qayıdanda burada müvəqqəti yurd salardılar. Yaylaq yolları üstündə çox əlverişli coğrafi məkanda yerləşdiyindən çalışdırlarki Qurdgəziyə 1-ci çatsınlar, heyvanlarını buranın təbii yemi ilə 1-ci yedizdirsinlər, sonra yaylağa çıxsınlar. At yəhərinə oxşar dağlar arasındakı bu alçaq yerin ətəyində məskən salan maldarlar mütləq ocaq çatıb od yandırmalı idilər. Bu yolla onlar qoyun-quzunu özlərindən yuxarıdakı gəzdə məskən salan qurdlardan (canavarlardan) xilas edə bilirdilər. Qaranlıq olsa idi qurdlar heyvanlara hücum edib boğub atardılar. Ocaq yandıрмаğın mənası bu idi. Təpənin, dağın ortası iki tərəfdən açıq, digər iki tərəfi hündür olan yerlərə göz deyirlər, ağacı gözləmək, kotanın boyunduruğunda, onun samısında və digər işlərdə belə gözləmə əməliyyatı aparardılar. Qurdgəzidə isə dediyimiz kimi qurdlar gəzdən işıq olanda aşağı düşüb ov edə bilmədiklərindən orada ulaşırdılar. Bu səbəbdəndə buranı Qurdgəzi deyə çağırmışlar. Burada məskunlaşan ilk ailə əslən indiki Füzuli bölgəsindən olan türk mənşəlidir, XIX əsrin ortalarında daimi yaşayış yerinə çevrilmişdir. Lakin sonralar buraya Ərikli, Bülövlük, Qarasaqqallı, Naxçıvan, Qarakilsə (Sisyan) bölgələrindən gələnlərdə olmuş və hazırda hamısının adı Qurdgəzili (Qurdqacılı) çağrılır.

Ərikli kəndi - Yaşayış məntəqəsinin yaxınlığında çoxda hündür olmayan (ona ehtiyac yox idi) qala olmuşdur. Qalanın Azərbaycan Alban dövründən çox-çox qabaqlara təsadüf edildiyi məlumdur. Dağ başında olan qalanın sahəsi geniş olmuş və burada yaşayan türk tayfaları oğuz tirələrindən biri olan "ərki, ərəkə, əriki, ərki, səkər, əksər" kimi adlanırdı. Tədricən əriki, ərki, daha sonralar isə bugünkü ərikli adını alır. Burada ərik bağları ömründə olmayıb. Ərikilər özlərini

türk tayfası olan qasımuşağı tayfaları ilə əlaqələndirirlər. Qasımuşağı insanları bu kəndə, hətta, Laçının digər kəndlərinə XIX əsrin ortalarında gəlmişlər. Onların bir hissəsi Arafılı bəylərinin təsərrüfatlarında çalışmışlar və həmin yurdlarda məskunlaşmışlar, digərləri isə digər yaşayış məntəqələrində özlərinə sığınacaq tapmışlar, əslən Cənubi Azərbaycandandırlar. Hətta, sovetlər dövründə bu bəyliklərlə qohumluq əlaqələrində yaratmışlar. Paşa bəyin oğlanları Xosro bəyin, Sultan bəyində həm Əriklilərlə və həmdə Arafılı bəyləri ilə qız alıb-qız vermək yolu ilə qohumluqları vardır.

Hacısamlı kəndi - Hacılar türk tayfaları olub boz ulusları və dulqədirli elləri ilə qohumdurlar. Onlarda heyvandarlıqla məşğul olmuş əsasən köçəri həyat sürmüşlər. Bu qolda İranda, Türkiyədə, Orta Asiyada və digər türk məskənlərində yaşamışlar və yaşayırlar. Hacısamlı isə Samlı, Şamlı yer-yurd bildirən sözdür. Samlı, yaxud Şamlı Hacı türk tayfaları köçəri həyat sürdüklərindən Laçındakı yaylaqlara gəl-gət etmişlər və bir qismi indi Hacısamlı adlanan yurdlarda, digərləri Hacıxanlı adlanan yurdlarda Dündül bəyin (Bülövlüyün yaxınında) yurdlarında onun heyvandarlıq təsərrüfatlarında əzmlə çalışmışlar, öz təsərrüfatlarında yaratmışlar, sonralar isə bu yurd yerləri daimi yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Hacılar, Hacısamlılar Laçın bölgəsinin digər yurdlarından olan Qarakeşiş (Qara kişi) deyilən yaşayış yerlərində də məskunlaşa bilməmişlər. Hacısamlıda Dündül bəyin, Arafılı bəylərinin, daha sonra Alıqulu və Bülövlük bəyləri səcərəsindən olan Cəbrayıl bəy Nəbibəylinin (Zəngəzur Sultanı) bir neçə mülkü, dəyirmanı qalıqları son vaxtlara kimi qalmışdı. Bugünkü Hacısamlı yaşayış məntəqəsində onlardan heç kim qalmamışdı. Çünki bu məntəqə məhv edilib və orada yaşayışı bərpa edən insanlar isə kök etibarını ilə Əriklilər, Piçənislilər, Bülövlüklülər, Qurdgəzililər və s-dirlər.

Köhnəkənd kəndi - yaşayış yerinin əvvəlki adı bəzi

yazarlara görə Kirs adlanmışdır, məntəqə Kirs dağına yaxın olduğuna görə Kirs "Yüksək", "hündür" deməkdir. XV əsrdə Teymurun yürüşü zamanı Kirs məhv edilmişdir. Sonralar Xocavənd bölgəsinin Susalıq kəndində olan bir neçə ailə burada köhnə kənd yerində məskunlaşdıqdan sonra yaşayış məntəqəsi Köhnəkənd adını almış əhalisidə tam türksoyludur.

Qışlaq kəndi - yaşayış məntəqəsi Köhnəkənd inzibati ərazi vahidində kənddir. Kiçik Qafqazın bütün dağlıq ərazilərində olduğu kimi bir çox kənd, qəsəbə vaxtilə qışlaq adlanan məskən olmuşdur ki, bura maldarlar həm yaylağa gedəndə, həmdə arana dönəndə müvəqqəti məskən salırdılar. Əgər, məntəqə daimi yaşayış yerinə çevrilirdisə bu və ya digər səbəblərdən qışlaq yerinin adı ona uyğun ad alırdı. Lakin burada Qışlaq öz qədim adını bugünə qədər saxlaya bilmişdir.

Əyrək kəndi - qədim zərdüştlük - dualist fəlsəfəsinə görə ağ Hörmüzün, yəni gündüzün, qara isə Əhrimanın, yəni gecənin rəmzi hesab edilirdi. Bu mənada Əyrək kənd adınında Əhrimən ilə bağlayanlar var. Lakin bizə belə gəlir ki, əyrək sözü daha qədimlərdən xəbər verir. Yəni Əyrək kəndinin adı daha çox Əkərək sözünə uyğundur. Beləki, XIX əsrin bəzi ədəbiyyatlarında kəndin adı Əkərək kimi qeydə alınmışdır. Bu söz çox-çox qədimlərdə əcdadlarımız tərəfindən "Akarak, Aqarak" kimi işlənmişdir ki, buda əslində hər iki mənada "Əkilən yer, əkin yeri, əkilən sahə" deməkdir. Yəni kəndin adı Azərbaycan Şumerlər dövlətindən də qədimdir. "Aqar, Akar, Aqaraq, Akıraq, Əkərək, Əyrək" sözlərinin tarixi Bahar bayramı qədər qədimdir. Bilavasitə insanın əkinçiliklə ilk məşğul olma dövrlərinə aparıb çıxarır.

Güləbird kəndi - Güləbird yaşayış məskəni adından bəlli olduğu kimi çox qədim insan məskənlərindən biridir. Bəzi mənbələrə görə Güləbird sözündəki "bird" yaxud "bet" ifadələri "dağın yamacı, dağın döşü" mənasında olub, Güləbird "Güllü dağın yamacı, güllü dağın döşü" mənasını verir. Laçında

Çarçenbet dağıda vardır ki, buradakı bet - "dağın döşü, dağın yamacı" deməkdir. Digər mənbələrə görə peçeneq türk tayfalarından birinin adı "kol", yaxud "kul" olmuşdur. Orta əsrlərdə Qazax, Ağstafa, Naxçıvan, Laçında və s. bölgələrdə Kolt, Kolayurd, Kolanın yurdu (Laçın), Kolaberd toponimləri olmuş və indidə var (Laçın). Bu misallardan məlum olur ki, Güləbird sözünün (toponiminin) birinci hissəsi Gül peçeneq türk tayfalarından olan "kol, kul" tayfasının adını özündə əks etdirir. Berd sözü qədim türk dilində "Çətin keçilməz yer" kimi başa düşüldüyündən Güləbird toponimi "Kolan, kol, kul" tayfasına aid, yaxud mənsub keçilməz çətin yer kimi başa düşülməlidir.

Qarakeşiş (Leninkənd) kəndi - Bu kəndin adı Sovetlər dövründə Leninkənd adı almışdır. Bu rusların Qafqazı işğal etdikdən sonra türklə, türkcülüklə, bağlı hər nə varsa məhv etməsinin bariz nümunələrindən biridir. Qarakeşiş kəndinin tarixi heç şübhəsiz ən azı Zərdüştlük dövrünə təsadüf edir və mən bu haqda "Zəngəzurun qısa tarixi və coğrafiyası" elmi kitabımda da göstərmişəm. Bolşevik-erməni təbliğatı elə qurulmuşdu ki, "keş, kiş, keşiş" deyən kimi Azərbaycan türkləri elə bilirdilər ki, bu ancaq Xristian dünyasına, erməniyə aiq bir məsələdir. Bundanda mahirliklə istifadə edən ermənilər Alban dövlətini, onun dövlətçiliyini, atributlarını uzun illərdir mənimsəyirlər və indidə əl çəkmək istəmirlər. Zərdüşlüyün tarixi qədim olduğu qədərdə böyükdür, genişdir və əsasən Azərbaycana, Azərbaycan türklərinə, onun dövlətçiliyinə mənsubdur. Zərdüştlük - od, ocaq, işıq, Ay, Günəş inacından sonra Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində Azərbaycan Alban xristian dövləti qurulmuş və dövlətin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin, o cümlədən xristianlıqla bağlı məqamların izləri islam dininə qədər və hətta günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Qarakeşiş, Qarakiş, Qarakeştaz, kiş, keş Qərbi və Şimali Azərbaycanın bir çox yerlərində, o cümlədən Laçın

bölgəsində Bülövlük kəndinin yaxınlığında, Qurdgəzi və Piçənis kəndləri ətrafında rast gəlinir. Bunlar qədimdə Zərdüşd dininə sitayiş edən insanların inac yerlərindəndir. Zərdüşd dindarlar bu məbədlərdə heyvan kəsər, burada ibadət edər və heyvanın ətini buraya gələn insanlara paylayardılar. Bu mənada Qarakeş, Qarakeşiş - "böyük ibadət yeri, geniş ibadət yeri deməkdir".

Katos kəndi - indiki Katos yaşayış məntəqəsi Katos meşəsi adlanan yerin yaxınlığındadır. Əslində isə bu kəndində tarixi qədim və uludur. Belə ki, vaxtikən Kiçik Qafqaz o, cümlədən indiki Laçın bölgəsi sıx meşələrlə örtülü idi. Kadus türk tayfalarından olan insanlar bu meşəliyin ətəyində - talada özlərinə yurd yeri etmiş və yaylağa çıxarkən burada düşər - dincələr, işlərini sahmanlayıb açıqlıq yaylağa çıxardılar. Tədricən bu yurd yeri və meşə Kadis yurdu, Kadis meşəsi adını daşımış və əsrlər keçdikcə yurd yeri yaşayış yerinə, Kadislərin yaşayış yerinə çevrilmişdir. Lakin kənd orada yaşayan insanların yaşayış tərzindən asılı olaraq iki dəfə yerini dəyişdirsədə öz ilk adını saxlamışdır. Bunun bir səbəbidə Kadus meşəsinin özünün qalması ilə əlaqədar həmdə adını saxlaması olmuşdur. Kadus sözü isə illər keçdikcə Katos kimi tələffüz olunmuşdur. Tarixdən məlumdur ki Atropatena (Azərbaycan) dövlətinin sərhədləri əsasən Araz çayından Əyridağ və Qaradağ silsiləsinə, Urmiya gölündən Qızılüzən çayınadək uzanan xeyli ərazini əhatə edirdi və bu dövlətin etnoslarının aparıcılarından biridə Kadislər idilər. Strabonun yazılarında, M.Dyakonovun yazılarında, Dionisi Periyeketin və s. yazılarında bu öz təsdiqini tapmışdır və bu yazılar e.ə. IX-VIII əsrlərinə təsadüf edir - həmdə Kadislər hun tayfalarından biri hesab edilir.

Mığdərə kəndi - yaşayış məntəqəsi qədim olub Mağ, Mığ, Muğ türk tayfalarının adından bəhrələnməmişdir. İndi aşağı Zəngəzurdə erməni əlində qalmış Mığrı bölgəsi ilə eyni

kökəndir. Mıǵıdərə yaxınlıǵında bu adla dərədə bu günə kimi həmin adı daşıyır.

Dəyirmanyanı kəndi - yaşayış məntəqəsi Mıǵıdərə inzibati ərazi vahidindədir. Qədimlərdə insanlar burada taxılçılıqla - xüsusən arpa, buğda, darı, vələmir, pərinc dənli bitkilərini əkib becərmiş və sonra üyüdərək una çevirmişlər. Bunun üçündə dərələrdən axan su üzərində dəyirman inşa etmişlər. Bu dəyirmanın dərəsi taxıla heyvanların ziyan vurmaması üçün əlverişli olduğundan dəyirmanın dərəsində əvvəlcə binə etmiş, sonradan isə binə yeri kəndə çevrilmişdir. Bu səbəbdəndə məntəqə əvvəlcə Dəyirman dərəsi kəndi və tədricən Dəyirmanyanı adını almışdır. Bu kəndində tarixi insanların taxıl əkib-biçmə dövrünə təsadüf edir.

Tərxanlı kəndi - Mıǵıdərə inzibati ərazi vahidində yaşayış yeridir. Əgər sırf Tərxan sözünün tarixindən danışsaq, bu haqda xeyli tarixi məlumatlar bəllidir. Beləki, Z. Berdiyevaya istinadan deyə bilərikki, qədim türklərdə Tərxan yüksək rütbə olmuşdur. Qədim türklərdə bu rütbəni alan şəxs dövlət qarşısında müəyyən xidmətlərinə görə xüsusi fərmanla tərxan rütbəsini ala bilərdi. Digər tərəfdən Tərxan rütbəsini alan şəxslər bütün dövlət vergilərindən azad olurdular. Həmin şəxs ömrünün axırına kimi vergi vermirdi. Qədim türklərdə tərxan sözü bu mənada "azad olunmuş" sözünün əvəzləyicisidir. Tarixi sənədlərdə Tərxan türk dünyasında həmdə adam adı kimi işlənmişdir. Bu barədə də xeyli tarixi materiallar vardır. Laçın bölgəsinin Tərxanlı yaşayış məntəqəsi adı isə, bu adı çox qədimdən almışdır və Tərxan adlı şəxsin yaşayış məskəni yaratması ilə əlaqədar, ona Tərxanlı adı verilmişdir. Yəni Tərxan adlı adamın kəndi, yeri, yurdu kimi başa düşülməlidir. Kəndin, yaxud orada olmuş Tərxan yalı, Tərxan yurdu, Tərxan daǵı, Tərxan düzü sözünün yaranma tarixi təxminən yeni eradan əvvəl 2200-2100-cü illərə təsadüf edir.

Bütün söylənilənlər haqqında Q.Qeybullayevin,

M.Qasqarlıının, Q.İ.Voroşilin və s. araşdırmalarında rast gəlmək mümkündür.

Bütün Azərbaycan torpaqlarının hər qarışının başına minbir bəla gətirildiyi kimi, Tərhanlıda bu əziyyətlərdən kənar qalmayıb. Hazırda Laçın bölgəsinin mövcud Tərhan kəndi yurd yeri kimi mövcud Eyvazuşağı adlı bir kənd mövcud olmuşdur. Bu kəndin insanları Azərbaycanın böyük oğlu Səttarxan Cənubi Azərbaycanda 1905-1911-ci illərdə müstəqil dövlət yaradarkən Eyvazuşağı camaatıda ona köməyə getmişlər. Səttarxan hərəkatı məhv edildikdən sonra Çar Rusiyası Eyvazuşağı kəndinin insanların bir qismini məhv etmiş, bir qismini isə sürgün etmişdir. Eyvazuşağı kəndi isə ruslar tərəfindən bütövlükdə yandırılmışdır. Lakin sonralar - Sovet hakimiyyətinin ilk illərində həmin insanların bir qrupu vətənə dönmüş, Eyvazuşağı kəndinin yaxınlığındakı Tərhan yalı deyilən yerdə məskunlaşmışlar. Elə həmin vaxtda bu yaşayış yerinin adı Tərhanlı adını almışdır. Tərhanlı camaatı ermənilərlə müharibədə də vətənpərvərlik və qeyrətlik göstərmiş, qədim nəsillərinin şərəfli adlarını yüksək tutmuşlar.

Baldırğanlı kəndi - köhnə yurd yeridir. Düzən Qarabağdan, İmişlidən, Beyləqandan gələn maldarlarda burada özləridə, heyvanatlarında müvəqqəti dincələr sonra birazda hündürlüyə çıxardılar. Yuxarı Qarabağın bütövlükdə, o cümlədən Laçın bölgəsində də bir çox yurd yerləri Sovetləşmənin kolxozlaşma illərində bəylərin, mülkədarların yer-yurd yerləri, mal-qaraları alınaraq kolxozlarda cəmlənmiş bu cür yurd yerləri isə həmin bəy və mülkədarların növələri üçün daimi yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Baldırğanlı da bunlardan biridir. Burada tarixən çox gözəl bitgi olan baldırğan çoxluq təşkil etdiyindən el bura da həmin adı vermişdir.

Dəyhan kəndi - Mığıdərə inzibati ərazi vahidində yaşayış məntəqəsidir. Zərdüştlük dövründən burada pır olmuşdur. Kiçik Qafqaz və eləcə də Laçın bölgəsi vulkanik püskürmədən

əmələ gələn dağlardır. Bu dağların bitkisiz, ağacsız yerlərin yağış suları yuduqca dağların hərəsi bir rəng çalır. Dəyhanda belə daşların bir qismi qırmızı rəngli alova oxşadığından insanlar buranı sitayiş yerinə çevirmişlər. Buradan keçən insanlar və yaxında yaşayanlar yol üstündə olan "ocağı" ziyarət etməyi hamıya məsləhət görər və belə ifadə edərdilər ora "dəy ha", yəni "ocağı" mütləq ziyarət et !

Bu göstərişin sayəsində pirin yanında yaşayış məntəqəsi əmələ gəlmiş, adı isə Dəyhan olmuşdur. Alban dövləti dövründə də milliyyətindən asılı olmayaraq hamı bu piri ziyarət edəmişlər.

Malxələf kəndi - Xələf adlı şəxsın yurd salaraq böyük təsərrüfat sahibinə çevrilməsi ilə yaranan addır. İri və xırda buynuzlu mal-heyvan saxladığından Xələfi Malxələf kimi işlətməmişlər. Bu haqda mənbələrdə heç bir mülahizə hələlik yoxdur.

Mazutlu kəndi - qədim yurd yeridir. Yerli əhali dağların başında yay aylarını, qışda isə dağətəyi yerlərdə - haradakı mal-qaranı qışdan çıxarmaq olardı orada məskən salar və qışlaq adlandırırdılar. Bu qışlaq yeridə qədim türk tayfalarından olan "mığ, moğ" tayfalarına aiddir. Kəndin adı isə onun yaxınlığında olan "montomorlinq" gil süxuru ilə əlaqəlidir. Günəşli günlərdə çox bərk, yağmurlu günlərdə isə sabun kimi sürüşkən, tünd göy rəngli olub həmdə elə bil tərkibində yağda var. Mazuta oxşayan bu torpağa insanlar "mazutlu" adını vermişlər. Lakin o, dövrdə indi dərk edilən neft məhsulu mazutu başa düşülmürdü. O, dövrlərdə kotana, cütə qoşulan, kəlin boynu sürtülər, dərisi qalınlaşıb qara və çirkli olan yerini belə adlandırırdılar.

Maliknəyə kəndi - son mənbələrdə bu yaşayış məntəqəsinin adı Məlikpəyə kimi göstərilir. Lakin əslində belə deyildir və dövlət sənətlərində Malikpəyə adı ilə qeydə alınmışdır. Burada bəzi hallarda olduğu kimi Laçın bölgəsinin

cənub hissələrində də "qışlaq" adı ilə çoxlu miqdarda yurd yerlərimiz olmuşdur ki, əslində bu məkanlar mövsümü xarakter daşımışdır. Qışlağın əsl sahibi Zəngəzurda nəsl səcərələri Bolşevik hökuməti dövrünə qədər yaşamış üç Sultanbəyli Sultan bəydən birinə mənsubdur. Yerli nəslidir, oğuz nəsilidir, indiki Miğidərə inzibati ərazi vahidində və Zəngəzurun digər yerlərində mülk-torpaq sahibi olmuşdur. Hər dəfə babanın adı nəvəyə verildiyindən Sultan adlı nəvə indiki Malikpəyə qışlağının və onun ətrafındakı torpaqların sahibi olmuşdur. Sultan bəy qışlaqda yaxşı mülk salır, təsərrüfatla ciddi məşğul olur və öz dövrü üçün böyük, qiymətli sayılan tövlələr inşa etdirir. Bu mal-qara pəyələri digərlərindən seçildiyi üçün "Qışlağı" Malikpəyə kimi adlandırmağa başlayırlar. Yəni pəyəyə malik olmaq, pəyəyə sahib olmaq mənasında başa düşülməlidir.

Mışni kəndi - hazırda Alxaslı inzibati ərazi vahidində olan bu yaşayış məntəqəsinin salınma tarixi Zəngəzurluların atəşpərəst olma dövrlərinə aiddir. Vaxtıikən kəndin adı Qovurqala olmuşdur. Burada "Müşkür" türk tayfaları yaşayırdılar. Əsas məşğuliyyət heyvandarlıq, əkinçilik, arıçılıq idi. Qalanın özündə mal-mülk, ixtiyar sahibləri yaşayırdılar. Qalanın ətrafında isə onların təsərrüfatına baxan insanlar - nökər, naiblər - onların ailələri yaşayırdılar. Hər hansı təcavüz, təhlükə zamanı isə həmi qalaya girərək, Qalada od yandıraraq ətrafa köməklik üçün xəbərdarlıq edərdilər. Alban dövləti dövrlərində bu kənd yaşamış və öz adını saxlamışdır. Addakı "gövr" sözü "kəbir" sözündən formalaşaraq "atəşpərst" qalası mənasını özündə cəmləşdirir. Sonralar qala hansı səbəbdənsə Mışniqala, onun yaxınlığında salınmış kənd isə Sişni adlanmağa başlanmışdır. Bəzi tədqiqatçılar "Mişni" sözünü fars sözü qəbul edib onu "Qoçdağ" kimi tərcümə edirlər.

Bizcə bu düz fikir deyil, ona görəki, kəndin tarixi Zərdüştlük dövrü ilə bilavasitə bağlı olduğundan, Mişni yaşayış

məntəqəsinin mənasını atəşpərəstlikdə, Alban dövləti tarixində və digər dövrlərdə axtarmaq lazım idi. Tədqiqatlar göstərir ki, "Müşkürlər" - yəni bu "maskutlar" yaşayan məkan mənasını verir və zaman-zaman təhrif olunaraq "Mişni" formasına düşmüşdür. Bu haqda XVI əsr ingilis səyyahı Antoni Cenkinsonun Azərbaycanda olması haqda qeydlərində və XVII əsrin ortalarında Azərbaycanda olmuş Hollandiya dənizçisi Yan Streys "müşkür" oronimini "muskar" kimi yazmasına da təsadüf olunur. Lakin "maskut" entonimi özünün ilkin adını bəzi yerlərdə indiyə kimi saxlaya bilmişdir (Quba və Xaçmazda).

Malıbəyli kəndi - yaşayış yeri əvvəllər müvəqqəti yurd yerlərindən biri olub, "yay evi", "yay düşərgəsi" kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu yurd və ətrafdakı torpaqlar, meşələr və s. Bülövlük və Alıqulu kəndləri arasındakı "Uludüz" və "Dündülün yurdu" deyilən yerlərdə yaşayan Dündül bəy, Baharbəyli Dündül bəy, Novruzbəyli tayfalarına mənsubdur. Bu nəsilədən olan Malıbəy isə son dövrlərin tarixidir və Malıbəy XVIII əsrin ortalarında yaşamış, burada təsərrüfatı genişləndirmişdir. İndiki Malıbəyli əhalisi Malıbəyin təsərrüfatlarında işləyən insanların nəslindəndir, lakin onların bir qolunun Malıbəy nəslilə qohumluq əlaqələrində var. Malıbəyin adının kökü isə qırpaq türklərinin bir qolu olan "malıbalka" tayfasındandır, lakin onlarla qohumluğu yoxdur.

Ağoğlan kəndi - yaşayış məntəqəsinin adı indiki anlamda əlaqəsi yoxdur. Yəni oğlanın bənizinin, sifətinin ağılığına görə ad verilməyib. Azərbaycanda Ağoğlan adlı çay (Minkənd), pır (Laçında, Zərdüştlük dövründə), şəhər (Uti vilayətində) və s. Olmuşdur. Laçındakı Ağoğlan kəndinin adı isə oğuz türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi lap qədimlərdən, yəni Zərdüştlükdən də çox-çox əvvəl Azərbaycanda, xüsusən Qərbi Azərbaycanda yaşayan türk tayfaları arasında türk oğuz tayfaları həmişə çoxlülük təşkil etmişlər. Digər tərəfdən hun türk

tayfalarında oğuz türkləridirlər. Şərqdə bir neçə dövlət, imperiya quran hunlar-oğuzlar hətta Azərbaycana gələndə M.İsmayılovun göstərdiyi kimi Muğanın cənubunda Ağhun şəhəri də salmışlar. Bu şəhər hazırki eranın birinci yüzilliyində salınmışdır və Ağhunla Ağoğlan arasında birbaşa bağlılıq var. Oğuz, Oğur tayfalarının adları müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cürənoğuz, hunoğuz, oğxondur, hunoğudur - yəni hun oğuzları, hun oğurları kimi qeydə alınmışdır. Ağoğlan sözündəki oğul sözü əslində oğurdur və qəbilə, tayfa mənasında işlənmişdir. Daha dəqiq - oğuzlar, oğuz qəbilələri mənasını kəsb edir. Azərbaycan dilində r hərfi l ilə ifadə olunma qaydasında olduğundan Ağoğlan sözündəki - oğulun ilk variantı oğur olmuşdur. Ağoğur sözü Ağoğlan kimi tələffüz edilmişdir və bunu sübut edən kifayət qədər dəlillər mövcuddur.

Hüsülü kəndi - yaşayış məntəqəsinin adı həqiqətən əslən şuşalı bolşevik Hüsü Hacıyevin adını əbədiləşdirmək məqsədi ilə Sultanlı kəndinə 1931-ci ildə verilmişdir. Hüsü Hacıyevin qardaşı isə Musavatçı olmuşdur. Bolşeviklər onu öldürmüşlər. Bunun müqabilində isə Hüsü Hacıyevi istəməyənlər (Şuşa bəyləri) onu öldürmüşlər. Bolşeviklər onun adını əbədiləşdirmək üçün İçəri Şəhər qala divarlarının dibində (Sabirin heykəlinin arxasında) dəfn etmişlər və üzbə-üz küçəyə isə adını vermişlər. Bu küçə indidə Hüsü Hacıyevin adını daşıyır. Bolşevik quruluşu beləcə iki qardaşı qarşı-qarşıya qoyaraq hər ikisini məhv etmişdir.

Hüsülünün əsl adı Sultanlıya gəldikdə isə XVIII əsrə aiddir. Sultanlı haqqında əslən Arafli kəndindən olan Beynəlxalq Əlifbanın müəllifi, böyük alim, böyük rəssam və xəttat Əli Məmmədov öz yazılarında müəyyən qədər məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə İrəvanqulu xanın qohumlarından olan Sultan adlı bir şəxs İrəvanda hakimiyyətdə olan öz qohumları ilə mübahisə zəminində İrəvandan uzaqlaşaraq indiki Laçın

bölgəsinin Araflıda yaşayan Nəbibəylilərin yanına gəlmiş (onlar həmdə dost idilər) və vəziyyəti onlara danışır. Alməmməd bəyin babası (Əli müəllim) özünün indiki Hüsülü kəndi torpaqlarını ətrafı ilə birlikdə ona bağışlayır, özünə şərait yaratmağa köməklik göstərir. Sultan İrəvandakı ailəsini də yeni yaranan "Sultanlı" yaşayış yerinə gətirir, ailə böyüyür, məntəqə əsl yaşayış yerinə çevrilir, Nəbibəylilərlə qohumluq əlaqəsində qururlar. Beləliklə, Sultanlar kəndi yaranır. Maraqlı məqamlardan biridə odur ki, həm Nəbibəylilər, həmdə Sultanbəylilər Paşa bəyin (onda hələ bəy deyildi) atası çalvadar, amma varlı olan Almuraqla yaxın olmuşlar. Atasından sonra bu münasibəti saxlayan oğlu Paşa, bəylik almaq üçün dostlara müraciət edir. Müəyyən götür-qoydan sonra hər iki bəy zəmanət vermək qərarına gəlirlər, amma yazılma bəy səlahiyyəti ilə, başqa cürdə ola bilməzdi. Bununda mənası nəslən səcərənin bəy olması ilə sonradan zəmanətlə bəy adı almaq arasında fərq var idi. Müəyyən dövləti məsələlərdə səcərəsi bəy olanlara daha çox üstünlük verilirdi. Paşa bəyin oğlanlarından həkimlik təhsili almış Xosrov bəy "İttihad" partiyasının üzvü, sonradan sədri, Şərqdə ilk Cümhuriyyətin hökumət üzvü (Nazir), Qarabağın general qubernatoru olmuşdur. Qardaşı Sultan bəy və Nəbibəylilərlə birlikdə erməni Andranikə öz yerini göstərmişlər. Ən azı bütün Qarabağı onun vəhşiliklərindən xilas etmişlər.

Ziyrik kəndi - mülahizələrə görə bu kəndin adı Zikrik olub və tədricən Ziyruk adı vəziyyətinə düşmüşdür. Bəziləri isə hesab edirdi Ziyrik kəndi Cənubi Azərbaycandakı Ziyrik kəndi ilə eyni köklüdür. Yəni ki, ya Laçının Ziyrik kəndindən bir qrup gedib Cənubi Azərbaycanda həmin adla məskən salmışlar, yaxud əksinə. Bizə belə gəlir ki, Ziyrik adı həm şimali və həmdə Cənubi Azərbaycanda bir-birlərindən asılı olmayaraq "sıraç, sıraç, çıraç" türk qəbilələrinin yaratdığı yaşayış məntəqələrimizdəndir. Bu fikri T.Əhmədovun

tədqiqatlarında təsdiq edir. Əsas məsələ tayfa adının fonetik variantı, yaxud dialekt paralelidir, bölgənin danışığı şivəsi əsasında uzun əsrlərdən sonra Ziyrik adını almışdır.

Minkənd kəndi - bu adla, yaxud onun şivə forması ilə türk dünyasının hər yerində, həm keçmişində və həmdə bu günündə rast olunur. Bütün türk dil və tarix tədqiqatçıları "minq, minğ, min, münk, mann, mağ, mink sözlərinin hamısının eyni köklü olduğunu tarixi məlumatlarla sübuta yetirirlər. Azərbaycan tədqiqatçılarından T.Hacıyev, Q.Qeybullayev, Y.B.Yusifov, N.Məmmədov, S.K.Kərimov və s. demək olar ki, həmfikir və həmrəydir. Eyni ilə Özbəkistan, Türkmənistan, Tataristan, Qazaxstan, Türkiyə, Cənubi Azərbaycan, Tacikistan, Başqırstan və s. tədqiqatçıları da bir-birlərindən asılı olmadan, xəbərdar olmadan eyni qənaətə gəlmişlər. Azərbaycanın Urmiya gölü ətraflarında olmuş Manna dövlətinin (yeni eradan əvvəl IX əsr) adı bu türk tayfasının adı ilə birbaşa bağlıdır. Manna dövlətinin süqutundan bəhs edən Heradot bu ərazilərdə təşəkkül tapmış Maday dövlətini təşkil edən türk tayfalarının birinin "maq" olduğunu yazır. Elə sonralar mannanın əvəzində ancaq "mag" tayfasının adının çəkilməsi də bununla bağlıdır. Başqa fikir və rəvayətlərin heç bir tarixi kökü yoxdur. Minkənd yaşayış yerinin adı "mink" türk tayfasının adı ilə bağlı olub minklərin torpağı, minklərin yeri, minklərin kəndi mənasını verir. Bu tayfadan olan Minkəndlilər əcdadlarının yaxşı xüsusiyyətlərini indidə özlərində saxlamışlar. Bu kənddə bayandurlular da minklərlə bərabər yaşamış indidə çoxluq təşkil edir. Lakin XX əsrin əvvəllərində erməni təcavüzü nəticəsində Zəngəzurun Naxçıvanla sərhədlərindən də bu kəndə pənah gətirib və minkəndlilərlə qaynayıb-qarışanlarda var. Heç nədən, heç kimdən asılı olmayaraq minklər indidə öz əzəmətli türk soylarını saxlaya bilmişlər. Qeyd edək ki, kəndin yanındakı Mink dağıda öz qədim adını saxlaya bilmişdir.

Mirik kəndi - bu kəndin adıda guya marıq, marığ sözü əsasında formalaşmış. Ovçular ova çıxarkən bir qrup adamlar surayçı adlanır, bir neçə nəfər isə marıqda dayanırlar. Marıqda dayananlar elə təhlükəsiz və əlverişli yerdə dayanırlar ki, surayçıların qovduqları vəhşi heyvanlar ancaq buradan keçə bilirlər. Bu cür məkanlar marıq, marığ adlanır. Kəndin adının əmələ gəlmə tarixi ibtidai quruluş dövrü qədər qədimdir, kənd kimi dəqiq formalaşma tarixi hələki naməlumdur. Kənd kimi əlbəttə zamanlar "marığın" yanında Herik adlı yaşayış məskəni də olub, onunda adını marıqla əlaqələndirirlər. Bəziləri isə Qafan (Mədən) bölgəsində olan Mirikhəsənli insanlarından buraya köçdüklərini mülahizə edirlər. Bu isə Mirik kəndinin bir zamanlar Mirikhəsənli adlanmasından irəli gələn mülahizədir. Amma, əslində bu kəndin adı mığrı tayfasının adı ilə üzvü bağlıdır. Zəngəzur bölgəsində və ondan kənarlarda da mığrılıların yaşayış yerləri çoxdur.

Oğuldərə kəndi - yerin tam yaşayış məntəqəsinə çevrilməsi XVIII əsrin axırlarına təsadüf edir. XVIII - XIX əsrlərdə Qərbi Azərbaycanın bir çox yerlərində, Qarabağda (Ağcavədi), Xankəndində, Kəlbəcərdə, Tərtərdə, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda Qaradağda, Təbriz bəylərbəyliyinə Nəbi bəyin, onun övladlarının torpaqları, mülkləri, kəndləri olmuşdur. Oğuldərə də belə yerlərdən biridir, əsl adı isə Ağul olub bu nəslin Şahverdi tirəsinə mənsubdur. Ağulda bəyin adamları mal-qara saxlayıb onun məhsullarını emal edir, bəyin digər adamları isə bu məhsulları ya şəhərlərə aparıb başqa məhsullarla dəyişər və ya pul əldə edərdilər. Vaxt keçdikcə Ağul sözü Oğul sözü ilə əvəzlənmişdir. Oğuldərəlilərin ilk nəslə bəyin gətirdiyi bir ailə olub. Oğuldərəlilər ətraf yaşayış yerlərinin insanları ilə qohumluq əlaqəsi yaratmış, həmdə öz yaşayış tərzlərini artırmışlar. Bu insanlar həlim, mülayim, "yolayaxındır". Başqa cür də ola bilməzdi, bəy başqa təbiətli insanlara öz təsərrüfatını ümid edə bilməzdi.

Ağalarlı kəndi - Ağalaruşağı, Ağalarlı, Ağabəyli adını da yaşamışdır. Malqara üçün ilk dəfə yurd yeri kimi nəzərdə tutulmuş, daimi yaşayış yeri olmamışdır. XVIII əsrin ortalarında ümumilikdə Laçın bölgəsi insanların miqdarı çoxalmış, torpaq sahiblərinin sayı isə az olmuşdur. Buna baxmayaraq bu dövrdə Laçın bölgəsindəki insanların sayı Zərdüştlük və Alban dövlətləri dövrü əhalisindən az olmuşdur. Bunun müqabilində Qarabağdan, Qaradağdan, Zəngəzurun ərazətrafi yerlərindən dağa gələnlərin miqdarı nisbətən çoxalmışdır. Bununda səbəbi Qarabağ xanlığının tərəqqi dövrü, Zəngəzur Sultanın Gəncəyə yox Şuşaya tabe olması, Sultanlığın Arazın cənub hissəsində də torpaqlarının olması idi. Həmdə, Pənahəli xanla xanlığın baş sərkərdəsi, Zəngəzurun sultanı ilə aralarındakı razılışma idi. Beləki, Xanın Murtuza bəyə Qarabağda (Ağcavədi bölgəsi yanında indi Laçınlıların qışlaq yeri olub, taxta körpü adlanan ərazilər - hansıki, Sovetlər dönəminə qədər Murtuza bəyin şəxsi mülki olub, sahəsi Zərdab bölgəsinin bütövlükdə sahəsindən iki dəfə çox olub). Bu razılışmaya görə xanın təqdimatı ilə ayrı-ayrı mülkədarlar Laçın, Kəlbəcər, Basarkeçər və Göyçə bölgələri ərazilərində yaylağa çıxma bilərdilər. İndi Ağalaruşağı, yaxud Ağalarlı kəndi, onun ətrafi otlaqlar isə Murtuza bəyin özünə məxsus idi. Sonrakı vaxtlarda bu yurd yeri həmin nəsləndən olan birinci Ağabəyə mənsub olub. Ağabəyin Bülövlük kəndinə yaxın Kişpəyələri adlanan yerdə, Taxta Zavodu ilə Bülövlük kəndi arasındakı beşbulaq adlanan yerdə və s. torpaqları olub. Ağabəylərin axırncı nəsillərindən bir neçə ailə öz baba yurdları olan Alıquluda məskunlaşmışdı. İndi onlar hamımlıqla əsasən, Bakı şəhəri və Abşeron bölgəsindədirlər. Yurd yerinin adı uzun müddət Ağabəyli adlanıb. Addakı dəyişiklik əsasən Sovetlər dövrü ilə əlaqəlidir, çürki, bəy adlı kəndlər və ya soykökündə bəy ifadəsi işlənən yurdlar, onların əhalisi məhv edilirdi. Özləri bəy olmayıb bəy adı ilə məhv olmaq

təhlükəsindən xilas xatirinə Ağauşağı, Ağalaruşağı, Ağalarlı adlarını işlətməklə canlarını qurtara biliblər. İndinin özündə də ayrı-ayrı adamlar, kəndi müxtəlif adla dilə gətirirlər, amma, dövlət sənədlərində Ağalarlı formasında qeydə alınmışdır.

Piçənis kəndi - Bu gün Piçənis kimi işlənən sözün başqa cür - Biçənis, peçeneq, peçənə, Strabona görə pançarkan, patanaq kimi tələffüz olunan hallarına tarixi mənbələrdə rast gəlinir. Araşdırmalardan məlum olur ki, Piçənis yaşayış məntəqəsinin adı Strabon yazılarından çox-çox əvvəl var idi. Piçənis adı qədim türk peçeneq tayfalarının yadigarıdır. Kiçik Qafqazda, Qərbi Azərbaycanda deyil Peçeneqlər Azərbaycanın, o, cümlədən türk dünyasının bir çox yerlərinə yayılmış, adları "Dədə-Qorqud" dastanına düşmüş, hətta, Oğuz xanın nəvələrindən birinin adı Peçenə olmuş, bu gün isə daha çox Qarabağda, Qərbi Azərbaycanda, Naxçıvanda, Cənubi Azərbaycanda rast gəlinən türk oğuz tayfalarından biridir. Peçeneqlər haqqında Azərbaycan tədqiqatçılarından M.Qaşqarlı, Q.Qeybullayev, M.İsmayılov, S.Mollazadə və s., eyni ilə Orta Asiya türk dövlətlərində, Rusiyada, İranda fikir söyləyən çoxlu sayda alim və ziyalılar olub və indidə vardır. Odur ki, Piçənis kəndinin adının Peçeneq türk tayfaları zəminində yarandığı sübuta yetirilmişdir. Hətta, Piçənis kəndi yaxınlığında Piçənisin düzü, Piçənis çayı adlarında bu gün yaşamaqdadır və bizim vəzifəmiz tarixi köklərimizin hər bir adını göz-bəbəyimiz kimi qorumaq qədim türk adlarını yaşatmaqdır. Piçənisin peçeneq türk tayfaları bölgənin Qurdgəzi, Bülövlük, Alıqulu və s. yaşayış məntəqələri türk qəbilələri ilə qaynayıb-qarışmış, lakin soy adını saxlamışdır.

Xaçınyalı kəndi - Xaçın, Xaçin, xaçen adları Azərbaycanda, Qazaxstanda, Özbəkistanda, xüsusən Qarabağda, Zəngəzurda, ümumilikdə Qərbi Azərbaycanda daha çox təsadüf olunandır. Xaçınçay, Xaçın meşəsi, Xaçın dərəsi, Xaçen qalası, Xaçın yalı, Xaçen vilayəti, Xaçınbulaq, Xaçınabad, Xaçındərbəndli

kəndi kimi yer-yurd adları çoxdur, Xaçen qədim Qarabağın orta əsr qalalarından biri və eyniadlı vilayətin mərkəzi şəhəri olmuşdur. Beş yüz ildən artıq bir dövrdə mövcud olmuş bu şəhər Həsən Cəlalinin monqollar tərəfindən öldürülməsindən sonra, yəni 1227-ci ildə Şərəf əl-mülk tərəfindən dağıdılmışdır.

Əbu - Duləfin (X əsr tarixçisi) yazdığına görə, Xaçen şəhəri Qapan dağlarının yaxınlığındadır. X əsrdə Qapan vilayəti təqribən indiki Laçın və Qafan bölgələri ilə birlikdə onlar arasındakı sahələri əhatə edirdi. Onun yaxınlığındakı Xaçen indiki Xaçın çayının (Ağdam) axdığı yerlərə uyğun gəlir. Araşdırmalardan məlum olur ki, Xaçen qalası, Xaçen vilayəti və s. Yer-yurd adları Xaçen türk tayfasının adını özündə əks etdirir. Xaçen tayfaları da digər türk tayfaları kimi qoçaq və döyüşkən olmuşlar, onlar vətənimizin hərbi və siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, xüsusən monqollarla mübarizədə fərqlənmişlər. Ona görə də Azərbaycanın bu bölgəsində rast gəlinən xaçenlə bağlı yer-yurd adlarına, xaçın özünə daha diqqətli yanaşmalı və ermənilərə (haylara) imkan vermək lazım deyildir ki, onlar bizi, yer-yurdumuzu xristianlığın xaçı ilə eyniləşdirib mənimsəsinlər. Azərbaycan dövləti, hətta onun ziyalıları uzun müddət hesab etmişlərki xristian etiqadlı Qafqaz Albaniyası dövləti bizə mənsub olmamışdır. Biləndəki, Azərbaycan Alban dövlətinin əhalisini 26 tayfa təmsil edir və bu tayfaların iyirmidördü türk soylu ikisi isə hələdə mübahisəlidir ona maraq güclənmişdir. Bunu geniş oxucu kütləsinə çatdıran böyük ziyalılarımız Ziya Bünyadova və Fəridə xanıma minnətdar olmalıyıq. Ermənilərin bu və digər məsələlərdə yalanlarının üstünü açan Ziya Bünyadov erməni terrorunun qurbanı olmuşdur. Deməli, Laçın bölgəsinin Xaçınyalı yaşayış yerinin mənası da Xaçen türk tayfasının ilə birbaşa bağlı olub "Xaçen tayfasına yalı", yaxud "xaçınların yalı" mənasını özündə bu gündə əks etdirir.

Köhnə Çorman kəndi - Çor qədim oğuz türk tayfalarından birinin adıdır. Man isə yenə qədim türklərdə "mən, insan, adam" mənasında işlənmişdir. Yəni "bu adam çor tayfasındandır", mən çorlardanam və s. Azərbaycanda Çorman Laçınla yanaşı Kəlbəcərdə, Yardımlıda, Balakəndə, Cənubi Azərbaycanda və s. yerlərdə də bu gündə mövcuddur. Türk dünyasının bir çox yerlərində bu ada, bu tayfanın adına rast gəlinir. Yaşadığımız eranın əvvəllərində Azərbaycan Albaniyasında maskud çarlığının əsas şəhəri müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür-çola, çor, çaq kimi qeydə alınmışdır. V.V.Bartold Monqolustanda, Aral dənizi sahillərində, Xəzər sahillərində yaşadığımız eranın dördüncü əsrində çor oğuz tayfasının yaşadığını yazır. "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanında, "Orxon yenisey"də, A. Bakıxanovun yazılarında, Q.Y.Məşədiyevin araşdırmalarında və digər türk tədqiqatçıların əsərlərində çor oğuz türk tayfaları haqqında xeyli dəlil və sübutlar vardır.

Laçının Pircaan kəndindən olan Ağca nənənin danışdığına görə "Çorman", "Köhnə Çorman" vaxtıəkən "Çor yurd" adlanıb - yəni çor tayfasının yurdu və Pircaan kəndinin yuxarı hissəsində olan Xaç gədik dağının ətəyində (Araflıda) bulaq yanında iki mərtəbə evi olan yüzbaşı Süleyman bəyin babasının yeri olub. Bu məlumata onuda əlavə edək ki, Ağcanın ata nəslə Murtuza bəy tərəfindən Cənubi Azərbaycandan gətirilən türk oğuz mənşəli insanlardı və bu tayfanın bir neçəsi bəyin Pircaandakı təsərrüfatında, bir neçəsi isə onun Çormandakı təsərrüfatında çalışıblar. Hadisə XVIII əsrin ortalarına təsadüf edir. Daha sonralar Murtuza bəyin övladları Kəlbəcərdə yurd yeri əldə edəndə Laçının Çorman yurd yerindən təsərrüfatlarının bir hissəsini ona baxanlarla birgə Kəlbəcərə aparıblar. Beləliklə, Kəlbəcər Çormanı Laçından getmədirlər.

Pircaan kəndi - yaşayış yerinin bugünkü adı Pircandır, amma bir çoxları və o, cümlədən dövlət sənədlərində də

Pircaan kimi son illər (sovetlər dövründə) qeydə alınmışdır. Zəngəzurun ən qədim yaşayış yerlərindən biridir. Zərdüştlük dövründə sitayiş edilən məskənlərdən biridir. Bu kənddə yaşayan insanların hamısı indinin özündə də kəndi Pircaan yox - Pircan kimi tələffüz edirlər. Bütövlükdə Kiçik Qafqaz vulkan püskürməsindən əmələ gələn dağ silsilələrindən ibarətdir və ilk püskürtülər zamanı buranın insanları Oda, Günəşə, Aya sitayiş etdiklərindən axan yanar lavalara sitayiş etmiş, müqəddəs yer saymış, ziyarət etmiş, dini ocaq kimi qəbul etmişlər. Pircanda bu vulkanik dağ püskürməsi yeri Pircan çayından qısa-piyada yolla kəndin özünə gedəndə qırmızı rəngli sərt dağ dirkdiri vardır. XX əsrin 50-60-cı illərində bu dağ yoxuşunu çıxan yaşlı insanlar dağın başına çatan kimi salavat çevirərdilər. Onlar bu sərt, qırmızı dağın yuxarı hissəsinə çıxanda üzünü dağ aşağı (şərqə) tutub nəsə deyərdilər. Daha sonra, bir rahat düzənlik Pircanın özünə qədər uzanır. Dağın başından başlanan bu düzənliyin əvvəlində "daş armudu" deyilən bir ağac var idi. Kimin niyyəti var idisə ağacın budaqlarına nəzir qoyar, rəngli parça hissələri bağlar, şirniyyat qoyar və hətta Pircançaydan yığıldığı gilaslardan asardılar. Zərdüşt dininə mənsub sitayiş qaydaları edirdilər. Amma, Zərdüşt dinindən - Zərdüştlükdən xəbərsiz, köhnə dini - ayın olduğunu söyləyərdilər. Həmdə, bu dik dağda - onun özündən orağa, ayparaya oxşayan daha tünd qırmızı rəngli bir görünüş var idi. Yəni Zərdüştlükdə lazım olan sitayiş işarələrinin bir neçəsi bir yerdə cəm olmuşdu. Pircanda Zərdüştlüklə bağlı ikinci bir yer beşbulaq deyilən yerdə, sonralar orada kilsədə olmuş, yəni Alban dövrünün müəyyən müddəti bu kilsədə Zərdüştlük adət-ənənələri ilə yaşamışdır. İndiki beşbulaq adlanan yer kişbulaq adlanmış və Dündüloğullarının nəzarəti altında olmuşdur. Belə ziyarət yerlərindən biridə Bülövlük kəndindən Ağcakəndə gedən yolun sağındakı kişpəyədir. Buraya keşpəyədə deyirlər və oda Dündüllərin himayəsi ilə fəaliyyət göstərirdi. Məlum olduğu

kimi, kiş sözünün keşişlə heç bir əlaqəsi yoxdur. "Kiş" - "od", "atəş" Ziyarət yeri deməkdir. İndinin özüəndədə Zəngəzurda, onun Laçın bölgəsində "Bari İlahi, Sən özün saxla!", "Bari İlahi, Sən özün şahidsən!", "Bari İlahi, Sən özün köməyə çat!" ifadələri işlənməkdədir və Zərdüştlikdən, Atəşpərəstlikdən qalma ifadədir. İfadədəki, "Bar", "Bər" sözü isə türk dillərində Allah deməkdir. Pircanın öz adı isə qədim türk peçeneq tayfasının adından alınmadır. Hətta, bu yerlər Musa Kalankaytuklunun "Alban tarixində" (VII-X əsr) Albaniyada "pazkank" adlı əyalətin mövcud olduğunu və onun indiki Artsaxda (Yuxarı Qarabağda) olduğunu qeyd edir. Z.Bunyadov, Y.Yusifovun araşdırmalarına görə isə bu əyalətin indiki Pircanətrafi torpaqların olması kimi göstərilir. Pazkank əyalətinin burada yerləşməsini Araflı, Qara bulaq, Yenqıca, Çınarlı, Qaragav, Xanlıq, Məmmədbağırılı, Bəndalılar, Ağdərə, Gümbəzlər, Yalkənd, Alıqulu, Dündül, Bülövlük, İldırımbəyli, Ağabəyli, Kişpəyəsi, Şavərdibəyli, Səfərbəyli, Qabaqtəpə, Kəlbəlayı Əsədli, Hacıhümbətli, Musabəyli, Paşabəyli, Hünüslü, Dambulaq, Cəbrayılbəyli (Seyid Səkinə), Lələbağırılı, Qarabəyli, Vəlibəyli, Malibəyli, Hacılarda, Hacıxanlıda, Qovuşuqda, Çormanda, Dambulaqda və Kəlbəcər bölgəsinin xeyli hissəsində yaşamış, sonralar bir çox yerlərə, ölkələrə səpələnmiş Dündülbyəli, Dündülüşağı, XIX-XX əsrlərdə isə Araflı bəyləri, Alıqulu bəyləri, Bülövlük bəyləri kimi bu ərazilərdə iz qoymuş nəsl səcərə araşdırmasında (Z.N.) bunu təsdiq edir. Qeyd edək ki, Xristianlıq burada tam üçtünlük əldə etdikdən sonra Peçeneqlərin əksəriyyəti buranı tərk etmişlər. Pircanda böyük canlanma Araflıda heyvandarlığın mərkəzi üçün yurd salmış, Dündülüşağı törəmələrindən olan Murtuza bəylə (Qara Murtuza, Böyük Murtuza) bağlıdır. O, XVIII əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərinə gedərkən Xoy bəylərinin (Xoyskilərin) birindən (Murtuzanın Xoyskilərə qız alıb-vermə qohumluqları var) cavan, işgüzar bir

İmamverdi adlı mehtər alıb gətirir. Həmin vaxtlarda Murtuza bəy Zəngəzurun bəyi idi (indi 17 bölgədir) və Pircanda at ilxısı saxlatdırırdı. İmamverdi əvvəl-əvvəl Araflıda qalırdı, lakin evlənəndən sonra Murtuza bəy onu Pircana köçürmüşdür. İmamverdinin oğlanları Mərdənalı, Hüseynalı, Həsənalı, Məmmədali, İmamverdi indiki Pircanlıların törəmələridir. Lakin XIX əsrin sonlarında Laçın bölgəsinin Ağanus kəndindən gəlmiş Hüseyin adlı bir cavanda İmamverdinin Mərdənalı adlı oğlunun övladlarından olan Nəcəfin qızı Ağca ilə evlənərək burada qalmış və törəmələri Mütəllim, Camal, Calal, Səkinə, Qəbil adlı övladları buradakı və ətraf kəndlərdəki insanlarla qohumlaşmış, Pircanı özlərinə vətən seçmişlər. Kənd sakinlərindən birinin adı Bedi olmuş, kəndin kənarında ailə qurduqdan sonra dam tikmiş - onun övladları Bedilər adlanmışdır. Pircanın adı heç vaxt Bedi adını daşımamışdır. Pircanın adı "Pazkank" adından qalmadır.

Seyidlər kəndi - Seyidlər kəndinin yaşayış yeri kimi buraya seyidin gətirildiyi vaxtdan əvvələ təsadüf edir. Bura qışda mal-qaranı saxlamaq üçün hər bir şəraiti olan gözəl bir məkan olub, Həkəri çayının iki qolunun arasındadır. Dünyüldə yaşayan oğuz türk tayfaları nəslən bəy idilər, bir çox yerlərdə yurd salmışdılar, əkinçilik, bağçılıq, arıçılıq, heyvandarlıqla məşğul idilər. Ətraf ölkələrlə, bölgələrlə əlaqəli idilər, onların bəziləri vəzifə sahibləri idilər. Araflıda (Hoçazla üzbəüz) onlardan yaşayanlar az deyildi. Ən yaxındakı təsərrüfatları Pircanda, Beşbulaqda (Pircanla üzbə-üz), Qaraçənlidə, Yenqıcada və indi Seyidlər adlanan "bəyin yatağı" adlı yer idi. Burada qəbirsanlıqda var idi, iri buynuzlu heyvanları əsasən bu "qış yatağında" saxlayırdılar. Emal isə əsasən Araflının özündə süd dəyirmanında aparılırdı. Qarabağ xanlığı yaranmasından əvvəl Murtuza bəy Zəngəzurun Sultanı idi, Gorusda otururdu və Araflıda çox olurdu, bura onun üçün bir növ mərkəz idi. Zəngəzurun cənub hissəsinə nəzərən burada savadlı din

xadimləri az idi, camaat zərdüştlükdən qalma ocaqlara daha çox üstünlük verirdilər, bu xristianlıq dövründə də belə idi. Mövcud çatışmamazlığı aradan qaldırmaq üçün Murtuza bəy Ərdəbildə dostluq etdiyi bir bəyin yardımı ilə Hacı Sevdimalı ağa adlı din xadimini ona şərait yaratmaq şərti ilə buraya gətirmiş, "bəyin yatağını" yaşayış məskəni kimi ona vermiş, ölümlərini bu qəbirsanlıqda dəfn etmək üçün icazə vermişdir. Onun yaşayışında bəyin hesabına olmuşdur. Bütün məsələlərdə, hətta taxıl səpinində bu şəxs xeyirdua verməli idi. Bu din xadimi ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl bilməklə yanaşı, çox ədalətli, halal bir insan olmaqla Səfəvilərlə qohumluğu olmuşdur. Murtuza bəyin baba nənəsi Səfəvilərdən ata nənəsi isə Səlciklərlə əlaqəlidi, ola bilsinki bu amilində əhəmiyyəti olmuşdur. Vaxt keçdikcə mollaının törəmələri çoxalmış, el arasında seyid adı qazanmış, yaşayış yeri isə "bəyin yatağı" adını Seyidlər adı ilə əvəzləmişdir. Qeyd edək ki, qədimlərdə nəinki Zəngəzurda, başqa yerlərdə də (Ərəblərə qədər) seyid sözü işlənməmişdir, bizim inacımız ocağa, oda olduğundan indidə "ocağa and olsun, ocaq haqqı" ifadəsini işlədirik. Murtuza bəyin gətirdiyi bu din xadiminin ata-babası həqiqətən ocaq sahibi olduqlarından çox nəfəsli olmuşlar, Laçında da bunlara inam böyük olduğundan Seyidlər kəndi Böyük Seyidlər adını qazanmışdır. Bu ocaqdan çıxan seyidlər təkcə Zəngəzurda, Yuxarı Qarabağda deyil, Aran Qarabağda da ad-san qazanan insanlardır. Seyid sözünə gəldikdə isə bu ifadə ərəblərə mənsubdur, tayfa ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Beləki, ərəb istilaları zamanı çoxlu kişilər məhv olur, orduda və ölkədə insanlara, xüsusən kişilərə ehtiyac çox olurdu. Ərəb qoşunlarının istila etdikləri torpaqlarda hərbiçilərin ailə qurmaq, siğə etmək hüquqları var idi. Hərbiçi döyüşdə öldürüldükdə onun ailə və uşağının təminatını ödəmək üçün bu ailələrə "Seyid" adı verilir və onların dolanması o yerli insanların üzərinə qoyulmaqla, hakimiyyət dairələri onlara

qayğı göstərir, məcburi vergidən azad edilirdilər.

Alıqulu kəndi - yaşayış yeri deyildi. Onunla üzbə-üz, güneydə Yalkənd adlı bir kənd var idi, kiçik kənd idi, ancaq ikinci Alməmməd bəyin ailəsi idi. Düzdür onun başqa yerlərdə də torpağı, mülkü çox idi, varlı adamlardandı. O, Arafli (Alafli) Murtuza bəyin nəvəsi idi. Həmdə ona ikinci Alməmməd bəy deyirdilər. İkinci Alməmməd bəy savadlı, təhsilli idi, əvvəl Zəngəzurda minbaşıda olmuşdu. Alıqulu kəndini yaşayış məntəqəsinə çevirmək istəyəndə Zəngəzurun sultanı, Qarabağ xanlığının baş sərkərdəsi idi. Şəxsi təsərrüfatı çox şaxəli idi, bəzi sənət adamlarına ehtiyacı var idi. Sultanlığın mərkəzi Gorus, Qarabağ xanlığının mərkəzi isə Şuşa şəhəri idi. Müharibələrdə xanla yanaşı baş sərkərdə də müəyyən məsələlərdə köməklik etməli idi - xüsusən - at, yəhər, pul və s. Dəmirçi, at nalı, at mıxı və başqa yerli ehtiyacı həyata keçirə biləcək bir yaxşı ustaya bəyin ehtiyacı vardı. Bu məqsədlə Alməmməd bəy Gorusdan özündə tanıdığı Stepan adlı cavan bir erməni dığasını Yalkəndə gətirir. Yalkəndin quzey tərəfində nökrü Stepan, onun işləməsi üçün hər cür şərait yaradır, Corusdan ona bir erməni qızı alıb toy edir, özünün torpağından meşənin içində bir tala payda verir. Stepan qısa müddətdə onun ətrafda yaşayan qohumlarının da işinə canla-başla yarayırdı, hamının hörmətini qazanmışdı, hətta silahda təmir edə bilirdi. Stepan artıq burada özünə əl-qol açmışdı və qohumlarından kömək üçün buraya işə cəlb etmişdi. Yaşadığı yerdə ermənilərin sayı çoxalmışdı, amma hər yerdə bu erməniləri Alının qulu deyə çağırırdılar. Bu səbəbdən də Yalkəndlə üzbə-üz Alıqulu yaşayış yeri əmələ gəlmişdi. Alıquluda ermənilərin sayı artıqca, çörəkləri çoxaldıqca, onların azgınlığı çoxalmış, ağalarının üzünə ağ olmuşlar və nəticədə yerli əhalinin üstünə silah qaldırmışlar. Bu səbəbdən də Yalkənddə yaşayan Alməmmədbəylərlə qohumları, qardaşları, qonşu kəndlərdə - Arafli, Bülövlükdə, Bağırbəylidə, Beşbulaqda, Kişpəyədə,

Yenqiçada, Cabbaraçanda, Çayqırağında, Seyidsəkinədə və s. yaxın yaşayış yerlərində olan qohumlar qarşı-qarşıya qalırlar. Artıq Alməmməd bəy vəfat etmişdi, hakimiyyət isə qardaşı oğlu Cəbrayıl bəyə keçmişdi. Cəbrayıl bəy isə əsasən Gorusda, yaxud Şuşada olurdu. Qohumlar qərara gəlirlər ki, bu məsələni-erməniləri cəzalandırmağı Cəbrayıl bəysiz etmək olmaz. Ermənilər tam silahlanmış və Gorusdada özlərinə silahlı qüvvələr hazırlamışdılar. Cəbrayıl bəy qırğına icazə vermir. Amma, insanların gərginliyini azaltmaq üçün bir silahlı dəstə düzəltdirir. Ermənilərdən birini - sözü keçən erməniyi gizli girov götürtdürür. Əkin-biçin başa çatdıqdan sonra onun göstərişi ilə Alıqulu kəndi mühasirəyə alınır, erməni həyətlərindəki ot tayalarına eyni vaxtda od vurulur, bütün kənd gündüz kimi işıqlı olur. Evidən bayıra çıxan erməni əli silahlı olsada haraya atəş açacağını bilmir. Elə bu məqamda da Cəbrayıl bəy əli arxadan sarınmış girov erməniyə tapşırırkı silahlı ermənilər silahlarını dəmirçixananın qabağına yığmaqla təslim olsalar bütün ermənilər sağ-salamat buraxılacaqlar, əks təqdirdə hamısı öldürüləcəklər. Ermənilər əvvəl-əvvəl şərtə əməl etmək istəməzlər. Kəndi mühasirəyə almış silahlılara əmir verilirki həyətlərdəki itlər güllələnsinlər. Ermənilər işin nə yerdə olduğunu başa düşdükdə silah-sursatlarını təhvil verib tərki silah olurlar. Sonra buradakı bütün ermənilər ayrı-ayrı, əlləri bir-birlərinə iplə bağlanmaqla bir neçə qrup şəklində Alıquludan atlı-silahlıların müşayətilə Gorusa yola salınır. Cəbrayıl bəyin tapşırığına uyğun olaraq hər bir erməni öz qohumlarına təhvil verilməklə sənədləşdirilir. Bir müddətdən sonra ermənilər öz katalikoslarına o, işə Xana Cəbrayıl bəydən şikayət verirlərki, Cəbrayıl bəy özü Sultan olduğu halda bir erməni kəndinin əhalisini məhv edib. Onlar hətta, İran Şahına da şikayət edirlər. Cəbrayıl bəy hər bir erməni haqqında sənədləri xanın qarşısına qoyanda xan katalikosa bərk qəzəblənir və xana yalan danışdığı üçün onu sarayından qovur.

Alıqlulu kəndinin belə bir tarixi var. Cəbrayıl bəy bütün sayılan qohumlarını Alıqluluya topalayıb onlara yaxşı bir süfrə açır və məsləhət görürki, heç kim bir daha erməni qulu (nökəri) götürməsin, "kirvəlik" etməsin. Birdə əmiuşaqlarından bir neçəsinə tapşırıq verir ki, Alıqluluda özlərinə yaşamasalarda bir mülk tiksinslərki, bu yerə görə gələcəkdə əmiuşaqları arasında narazılıq yaranmasın. Özü isə elə həmin vaxtdan ağ əhəng daşından böyük bir dam (ev) tikdirir. Cəbrayıl bəyin xanımı, Şavedi bəyin qızı Qızıyetər Xatun evə baxır ondan xoşu gəlir və belə bir beyt söyləyir:

Əziziyəm nər hanı,
Dəvə hanı, nər hanı.
Vaxt gələrki, deyərlər,
Damı tikən nər hanı.

O, məhəllə sonra oğlu Cəlil bəyə qalır. Sovetləşmə zamanında bəylər bir sinif kimi məhv edilir, Alıqlulu kəndi kimsəsiz qalır. Cəbrayıl bəyin buradakı mülkünə Seyidlər kəndindən Seyid Əsgər kişi yığışır. Axır vaxtlar Alməmməd bəyin saldığı bu kəndə Seyidlərlə yanaşı Alpoud, Qaraçanlı kəndlərindən gələnlərdə var idi. Amma, kəndin Laçının erməni işğalına qədər yenidən doğma ocağa qayıdan Şahverdibəylər, Əsədbəylər, Alıbəylilər, Vəlibəylilər, Ağabəylilər və s. əmiuşaqları təşkil edirdi.

Qaraçanlı kəndi - Laçın bölgəsində Qaraçanlı adı ilə bir neçə kənd və dağ vardır. Bunlardan Pircan inzibati vahidində Aşağı Qaraçanlı, Yuxarı Qaraçanlı və Zeynallı Qaraçanlısı, Güləbird Qaraçanlısı adı ilə fəaliyyət göstərən yaşayış məntəqələri son dövrlərə qədər fəaliyyətini saxlamışdır. Təbii ki, bu adla mövcud olan bütün yer-yurd adları qədim türk tayfalarından olan çənni ilə birbaşa əlaqəlidir. Çənni türk tayfaları əsasən heyvandarlıqla məşğul olmuş, Azərbaycanın

Şimallı - Cənublu hər yerində iz qoymuşlar. Səfəvilər dövlətinin formalaşmasında fəal iştirak etmişlər. Qara sözünün müxtəlif mənaları vardır, onlardan biridə "qorxmaz, cəsur" mənasıdır. Belə olan halda Qaraçanlı - cəsur, qorxmaz çənnilər mənasını verir. Pircan inzibati vahidindəki Qaraçənnilər XVIII əsrdə çox olmasalarda yaxşı yaşamışlar. Onlar Dündülbəylərdən olan Zəngəzur Sultanı Murtuza bəyin rəyətləri olmuş, heyvandarlıqla məşğul olmuş, sağdıqları südü Murtuza bəyin çəkdiyi saxsı tünqlə Arafıdakı süd dəyirmanına axıdaraq emala göndərmişlər. Yay vaxtlarında Murtuza bəyin yaylıqlarına saxladıqları malı, qoyunu onun bugünkü Kəlbəcərdəki torpaqlarına qədər aparmışlar və hətta bir neçəsi həmin yurd yerini sonralar yaşayış məntəqəsinə çevirmişlər. Odurki, Kəlbəcər Qaraçənnisi Laçından gətmədir, torpaqları isə Murtuza bəyə, onun övladlarına mənsubdur (Sovetləşməyə qədər).

Səfiyan kəndi - Aşağı Fərəcan inzibati ərazi vahidində olan bu kəndin adı Səfianlı olmuşdur. Səfi adlı şəxs XI əsrin sonunda özü üçün yurd yeri kimi seçmişdir. Əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq olmuş, Ala göllərə, Basarkeçərə yaylağa çıxmış, qışı isə bu Səfi qışlağında keçirmişdir. Onun ailəsi böymüş, təsərrüfat çoxtərəfli olmuş, yurd yeri daimi yaşayış yerinə çevrilmiş və Səfianlı adını almışdır. Səfi türk mənşəli tayfa olmaqla M.Baharlının yazdığına görə Şəlcuq türklərindəndir. Bəzi mənbələrdə bu tayfaları həm də sofi kimi qeydə almışlar. Z.Xasiyev, S.Mirmahmudova araşdırmaları göstərir ki "səfi, sofi" şəlcuq türk tayfaları yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur, Qazax, Ağdam, Cəbrayıl, Cənubi Azərbaycanın Xoy-Səlmas bölgələrində Səfi türk tayfaları daha sıx yaşamışlar.

Araşdırmalar göstərir ki, həm Səfi şəxs adı və həm də yaşayış yeri Səfianlı, indiki deyimdə Səfiyanlı qədim Şəlcuq türk elinin Səfi qoluna mənsubdur.

Suarası kəndi - bu yaşayış məntəqəsində Aşağı Fərəcən inzibati ərazi vahidində daxildir. Kənddə yaşayanlar təsərrüfata görə, yəni Səfiyanlı darısqallıq etdiyindən buraya köçərək mal-qaralarını nisbətən ot-alafla təmin etmişlər. Onlarında əsilləri Səlcuq türklərindən törəmədir. Kəndin öz yerinə gəldikdə isə deməliyik ki, iki çoxda böyük olmayan Noxudlu və Vəlilər çayı arasındadır. Bununla əsasında kəndə suarası adını vermişlər, yəni şəraitin özündən törəyən addır. Həmdə, Suarası əvvəllər Səfiyan kəndinin binə yeri olmuşdur.

Xanlıqlar kəndi - yaşayış məntəqəsi Aşağı Fərəcən inzibati vahidindədir. Buda qədim yurd yerlərindən biridir. Kiçik Qafqazda yaşayan türk tayfalarından saklar həmişə üstünlük təşkil etmişdir. Bu xüsusən Zəngəzura aiddir. Sak tayfalarını qeyri türk yazarları bəzən Xak kimidə işlətmişlər. Xanalının birinci Xan Komponenti "sak, xak" ifadəsinin təhrifidir. Xan sözü həmdə türk xalqlarına mənsub olub, çox-çox qədimlərdən ad-san, şan-şöhrət, hökmdar, sərkərdə səviyyələrinə yüksəlmiş insanlara verilən rütbələrdən biridir (Goy Xan, Qara Xan, Moğol xan, Kır xan, Oğuz xan, Gün xan, Ay xan, Çingiz xan). Ümumilikdə insanlara rütbə vermək bütün dünyada ilk öncə türk tayfa və xalqları tərəfindən tətbiq edilmişdir. Alı sözündə ləyaqətli insan mənasında işlənmişdir. Yəni, "Sakalı, Xakalı" - "ləyaqətli saklar", "ləyaqətli xaklar" mənasında işlənmiş ifadə formaları tədricən "Xanalı", "Xanalılar" ifadəsinə çevrilmişdir. Lakin bugünkü xanalıların - sakların səlcuqlarlada qohumluğu vardır.

Türklər kəndi - bu kənddə Aşağı Fərəcən inzibati ərazi vahidindədir. Burada yaşayan insanların bəziləri hesab edirlər ki, kəndin tarixi Zəngilan bölgəsinin Babayalı kəndindən köçüb gəlmiş ailələrin özlərinə məxsus qışlaq yerində məskunlaşması sayəsində bu kənd əmələ gəlmişdir və hadisə XIX əsrə aiddir. Babayalılar elə öz yeni yurdlarını da Babayalı adlandırmışlar. Amma Zəngilanlıların buraya gəlməsinə qədər

onların saldıqları yurdun yaxınlığında Türklər kəndi mövcud idi. Kənd varsa digər əlamətlərdə olmalıdır, məsələn qəbirsanlıq. Yaxud qəbirsanlıq varsa kənddə var, yaxud olmuşdur. Tarixi araşdırmalar Türklər kəndinin çox qədim tarixə malik olduğuna dəlalət edir. Türklər adı ilə Azərbaycanın digər bölgələrində də yer-yurd adları olmuş və bugündə mövcuddur. Hələ, Sovetlər birliyi dövründə Macarıstan türklərinin bilavasitə Azərbaycandan köçüb getdiklərini sübut edən "Türkçülüyn məkkəsi Azərbaycandır" adlı yazım xeyli qalmaqala səbəb oldu və hörmətlə yanaşdığım "Qlavlitin" sədri İldırımzadə məqalənin "Azərbaycan gəncləri" qəzetində çıxmasına icazə vermədi. Düz etdi, onu partiyadan çıxarmasalarda ən azı işdən mütləq çıxardacaqdırlar. Məqalədə olan məqamlardan biridə Şərqə, Qərbə, Asiyaya, Avropaya, Çinə, Hindistana, Monqolustana, Şimali Afrikaya, bütün Qafqaza, Orta Asiyaya, Ərəb ölkələrinə və digər torpaqlara sahib çıxmış, yayılmış türklərin, sonradan ayrı-ayrı türk tayfalarına bölünməsindən asılı olmayaraq onların hamısının ilk Ana yurdlarının Azərbaycan olduğu göstərilirdi. O, vaxtlar ağılasığmaz görünən bu fikir indi tədricən özünə təşəkkül tapır. Bunun bariz nümunələrindən biridə adını çəkdiyimiz Türklər kəndidir. Bununda səbəbi var. Əgər Yer üzünü su basdıqda indiki insanların valideyinləri Adəm ilə Həvva sayılarsa və məzarlıqlarıda Azərbaycanın qədim torpaqlarından olan Naxçıvandırsa, bu təkamül dövründə Yer səthinin suyu çəkildikcə dünyaya yayılan insanlar həmin torpaqlardan pərvazlanmışlar. O, dövrdə millət, onun adı yox idi, hamının adı Adəm övladları idi. Vaxt keçir dünya dəyişir maraqlar toqquşur, hər mühütdə məskunlaşan Adəm övladları yeni-yeni keyfiyyətlərə xas olur, bir növ yaşadığı mühitin "məhsuluna" çevrilirdi. Elə bu vaxtlarda da hər bir yeni yurdlarda, torpaqlarda məskunlaşan insanlar digərindən fəqlərinə görə bir ad alırdı. Bütün dünyada ilk milli adda Azərbaycana aid olub

"turuk", "turuklar", "turukkilər", adlanmışlar. Son vaxtlar ümumi türk araşdırmaları ilə məşğul olan bu şərəfli insanlar xeyli nailiyyətlər əldə etmişlər. Bunlardan M.İsmayılovu, Ş.Sədiyevi və digərlərini nümunə göstərmək yerinə düşər. Onların araşdırmaları göstərirki, miladdan qabaq IV yüzilliyə aid qədim Assur mənbələrində haqqında məlumat verilən Vrartu mixi yazılarında turukkilər adlandırılan türklərin Urmiya gölü yaxınlığında, bu gölün uzaq və yaxın hövzələrində və digər Azərbaycan torpaqlarında məskun olduqları göstərilir. Bu heçdə fikrimizi təsdiqləyən yeganə məlumat deyildir. Abşeronda su altında qalmış qədim Səbail şəhərinin qalıqlarından götürülmüş bəzi daşlardakı mixi yazının yeganə oxucusu Alməmməd bəy Nəbibəyli (Əli Məmmədov) olmaqla belə mülahizələr yürütdüyü üçün ona cəza vermək qərarına gəlmişdirlər. Bir sözlə Laçın bölgəsinin Türklər kəndi dəfələri dağlanmış, yenidən bərpa olunmuş, onun ətrafında müxtəlif adlar yaranmış, lakin bunlar tarix baxımından çoxda uzun çəkməmiş, yaşayış məntəqəsi öz qədim adı ilə yaşayaraq bugünümüzə kimi qalmışdır, yurd yeri insanlığın ilk milli adını-türk adını saxlamışdır. Digər türk tayfalarının adı, ona uyğun yer-yurd adlarının hamısı türk sözünün törəmələridir.

Sonasər kəndi - Hoçaz inzibati ərazi vahidininə mənsub olan bu yaşayış məntəqəsinin adı sanasər, yaxud sonasar kimi qeyd edilir. Orada yaşayanlar onu sonasər kimi tələffüz edirlər. Sar və Sər sözləri ilə digər sözlərin birləşməsindən alınmış yer-yurd adları Azərbaycanda yetərincədir. Sona sözü Azərbaycanda əsasən "zərif, incə" mənasında başa düşüldüyü halda, "sar, sər" sözləridə ona yaxın olan "nazik, uzun, hündür, hətta incə" kimi dərk edilir. Lakin Sonasər, yaxud Sonasar adı ilə ifadə olunan bu yaşayış yerinin adı bir çox tədqiqatçıların fikrincə ad burada Zərdüştlik dövründən mövcud olub. Həmin vaxtlarda burada yaşayan türk tayfalarından "sart", "sarar", "saral", "sarik", "sarmat" ilə bağlıdır. Azərbaycan dünyasında

sona sözü həm də ən çox zəriflik əlaməti kimi qadınlara verilmiş adlardandır. Belə olan halda kəndin adı "Zərif sarın kəndi, yeri, yurdu" kimi başa düşülməlidir.

Mayis kəndi - Hoçaz inzibati ərazi vahidində yerləşir. Bəzi tədqiqatçılar Mayis kəndinin adını coğrafi ad kimi qeydə almışlar. Bu düzgün olmayan bir fikirdir, çünki, tarixin qalın və dərin qatları başqa söz deyir. Azərbaycanın antik və orta əsr etnonimləri haqqında məlumatlara, əsas etibarilə antik müəlliflərin əsərlərində, qədim ərəb, gürcü, yunan, farsdilli əsərlərdə rast gəlinir. Məşhur yunan coğrafiyaşünası birinci əsrdə yaşamış Strabon Azərbaycan türk tayfalarının birinin də hələ atəşpərəstlik vaxtından məlum olan "maskut" türk tayfaları olduğunu qeyd edir. Bu gün Mayis adı ilə yaşayan həmin kənd maskutlardan qalma bir yadigarıdır. Hətta, bu kəndin insanları, onların danışığı dili, məişət tərzini, özünə məxsus qayda-qanunları və s. ilə tanış olanlar ətraf kəndlərlə fərqi mütləq hiss edəcəklər. Bütün ideyası xəyalpərəstlik üzərində qurulan sovet hakimiyyəti illərində bu kəndin adından may sözünü əsas götürərək ona "pervomaysk" adı "yapışdırılmışlar", ancaq buda uzun sürməmiş - kənd öz etnotoponim maskutun uzun illər ərzində təhrif olunaraq Mayis adlandırılan adını özünə qaytarmışdır. Mayis və onun ətrafındakı torpaqlar Azərbaycanda xanlıqlar dövründən əvvəl, yəni Səfəvi şahlığı illərindən Gəncənin Ziyadoğulları ilə qohumluğu olan, Qafan mis-qızıl mədəninin şəriki, Dündüloğulları nəslinin törəmələrindən olan Nəbibəylilərin əlinə keçir. Orada heyvandarlıqla yanaşı bir çox təsərrüfat sahələri o, cümlədən bağçılıq, arıçılıq, taxılçılıq, atçılıq- ilxıçılıq təşəkkül tapır və daha çox iribuynuzlu mal-qaranın qışda saxlanması üçün şərait yaratmaqla insanların bu torpaqlardan getməsinin qarşısını qismən alınır.

Sadınlar kəndi - Hacılar inzibati ərazi vahidində qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Sadınlar kəndinin adı və

əhalisi haqqında müxtəlif mülahizələr var. Bunlardan biri Sadınlar sözünün "saltax", yəni "hamar qaya" sözünün təhrif olunmuş ifadəsidir. Belə baxanda Laçın bölgəsində demək olarki, kəndlərin əksəriyyəti dağ, daş, hamar daş üzərindədir və bununla əsas mənası əkin-səpinə yararlı torpağa qənaət etmək məqsədi güdülməsindədir. Digər fikri isə "Azərbaycan toponimləri Ensiklopedik lüğət. 1966. 595 ş." və Q.Qeybullayev tarixi mənbələrə istinadan ibarətdir. Yəni yuxarı Zəngəzurda bu gün Basarkeçər bölgəsində daxil olmaqla onun yaxın ətrafında Sodok yaxud Sotok adlı bir mahal olmuşdur. Moisey Xorenatsinin yazısında Sode, "Alban tarixi"ndə Sovdey kimi adı çəkilən bu yerin birinci əsrdə Alban tayfalarından olduğunu bildirir. İkinci əsrdə yaşamış Ptolomey bu əyalətin adını Sodikene kimi qeydə alıb. Musa Kalankatlı da Albaniyada Sodenk mahalının olduğunu qeyd edir. E.Q.Mehrəliyevin tədqiqatlarına görə isə əsl adı Sodok olan bu türk tayfasının orta əsrlərdə yuxarı Qarabağın əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət Sodoktor kəndinin adında, XVI əsrə aid mənbədə Şəmkir şəhərinin Qurd Sadaqban toponimində qalmışdır. Bu tayfa adına Orta Asiyada, Altayda da Sodok, Sat, Çatak adlı türk tayfaları adı kimi təsadüf olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, sodok etnonimi bu və ya digər Sadak, sodenk, sodl, sovdey, satadları kimi göstərilmişdir. Bu isə bir daha sübut edir ki, Sadınlar kəndinin adı Sodok türk tayfasının adından götürülmüşdür. Həmdə, yaşayış məntəqəsi Alban dövrünə qədər mövcud olmuş və Sodoklar oda sityayış etmişlər.

Təzəkənd kəndi - Təzəkənd inzibati ərazi vahidindədir. "Azərbaycan toponimləri Ensiklopedik lüğəti" (1999-cu il) yazdığına görə yaşayış məntəqəsi ətraf kəndlərdən sonra salındığına görə Təzəkənd adı verilmişdir. E.Abışovun yazdığına görə isə XIX əsrin sonlarında Talış xanlığından Allahverdi adlı bir şəxs burda məskunlaşmasından sonra ətraf kəndlərdən də gəlmiş insanlar tərəfindən kənd

salınmışdır. Burada yanlışlıq var. Əvvəla, Allahverdi Talış xanlığından yox Bülövlüklə Alıqulu kəndləri arasındakı Talışın yurdu deyilən kiçik yaşayış yerindən (əslində oda yurd yeridir) gəlmiş adamdır, Talış adlı bəyin təsərrüfatına baxan qoçaq və təsərrüfatçı bir adam olmuşdur. Təzəkənd özü Təzəyurd adını daşımışdır. İnsanların bu yurdu daimi yaşayış məskəninə çevirdikdən sonra kənd tədricən Təzəkənd adlanmışdır. Təzəyurd adı isə XVIII əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Qarabağ xanlığı öz təşəkkülünün ilk illərində Pənahəli xanla çox yaxın olan Murtuza bəyin bol olan torpaqları birazda çoxalmışdı, Təzəyurdda bu adı o dövrlərdə almış, orada mal-qoyun saxlanmış, bəy həmdə taxıl əkdirmişdir. Taxıl məhsulları burada yaşayanlar üçün çörək mənbəi, iri buynuzlu heyvanlar üçün isə qış yemi-əsasən də saman idi. Bu isə şərait yaradırdı ki, qışda heyvanatı başqa bölgələrə sürməsinlər. Murtuza bəy üçün bu təzə yurd olduğundan yurd yeri Təzəyurd adı almışdı. Sonralar bu yurd Murtuza bəyin törəmələrindən olan Talış bəyə çatır. O, isə dədə-baba qaydası ilə həmin yurddan istifadə edir. Allahverdinə də sonradan ora göndərməklə etibarlı adamı kimi buradakı təsərrüfatını birazda dirçəltmək olmuşdur.

Haqnəzər kəndi - Təzəkənd inzibati ərazi vahidindəndir. Haqnəzərlilər hər bir dövrdə öz igidlikləri, qoçaqlıqları ilə ad çıxarmış cəngavər insanlar olmuşlar. Onlar Ərdəşəvi və Təzəkənddən də əvvəl mövcud olmuşlar, amma köçəri yaşamışlar, dağa-arana köç edəndə bu yurdda - dərəkəyurdda, sonralar dərəkəndə bir az qaldıqdan sora dağlara köç eyləmişlər. Amma, məntəqənin Haqnəzər adını daşımamasını həqiqətən Azərbaycan toponimləri Ensiklopedik lüğətin göstərdiyi kimi Dərəkəndə Haqnəzər adlı şəxsin biryolluq burada yaşamasından sonra onun adı ilə adlanmışdır. Onuda qeyd edək ki, Haqnəzərə qədər Dərəkənddə yaşayış mövcud idi. Lakin Haqnəzər burada yaşayandan sonra məntəqənin ən

tanınmış və hörmətli şəxsinə çevrildikdən sonra kəndi əsasən onunla tanınışlar, hörmət etmişlər. Vaxt ötdükcə Haqnəzərin övladları çoxalmış, yerli insanlarla qohumlaşmış və onların hamısını öz daxilində "əritmişdir". İndiki Haqnəzərlilərin hamısında Haqnəzər qanı vardır. Onlar o dərəcədə el arasında hörmət qazanmışdılar ki, hətta Arafli bəylərinə qız verib qızda almışlar.

Ərdəşəvi kəndi - Təzəkənd inzibati ərazi vahidində yaşayış məskənidir. Laçın bölgəsinin böyük kəndlərindən biri sayılırdı. Kənddə insana lazım olan hər bir şərait var idi. Ərdəşəvinin mənasının açıqlanması - Ər dərənənin başı mənası verir. Türk dillərində ər, ar, ir, ır - igid, yüksək, hündür mənasında işlənir. Dərə iki dağ arasındakı dərinlikdir. Bu dərinlik çox olduqca - ona yüksək, hündür adı da əlavə olunur. Buda təbiidir. Çünki dərinlə dayazı biri-birindən fərqləndirməyə həmişə ehtiyac var. Ər dərənənin başı isə böyük qara torpaqlı düzənlikdir. Qabaqlar buranın torpağı əkin üçün yararlı olduğundan dağ döşündə yaşayan insanlar Ərdəşəvidə əsasən taxıl, dənli bitkilər əkib-becərmişlər. Ərdərəbaşı adlanan bu yerdə əhali oturaq yaşayış həyat tərzinə keçdikdən sonra Vağazın çaydan su arxıda çəkmiş, heyvandarlıqla yanaşı həyətlərdə bağ və bostançılıqla da məşğul olmağa başlamışlar. Ərdərəbaşıda yaşayış səviyyəsi yüksəldikcə qonşu kəndlərdəndə buraya köçüb özünə daha yaxşı həyat şəraiti düzəldənlərdə olmuşdur. Bu isə ən çox N.S.Xruşçovun SSRİ-yə rəhbərliyi dövründə xırda kəndlərin birləşdirilməsi siyasəti nəticəsində olmuşdur. Ərdərəbaşıda Arafli bəylərini XVII - XIX əsrlərdə yaz-payız ayları üçün yürd yerlərindən biri olmuşdur. Bu yurd Murtuza bəyin bacısı Səlcik xanımın Vağazinə ərə getdikdən sonra "üzəçixdı" payıdır. Burada məskunlaşan əhalinin kökü isə əsasən Vağazin, Nürəddin, Təzəkənd və digər kəndlərin insanların qohumluğundan indi Ərdəşəvililər adlanan insanlardır. Yəni onların tarixi kökləri qonşu kəndlərlə eynidir.

Fətəlipəyə kəndi - Fətəlipəyə inzibati ərazi vahidində yaşayış məntəqəsidir. Fətəlipəyə adı ilə adlanan Laçın bölgəsinin bu yaşayış yeridə qədimlərdə yurd yeri - qışlaq kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bütövlükdə Qafqazda o, cümlədən Zəngəzurda yurd yerləri müxtəlif səbəblərdən bir müddət insan üzünə həsrət qalsada (indiki kimi), müəyyən vaxtdan sonra ya özünün əvvəlki adı ilə və ya hansı səbəbdənsə yeni adla yenidən canlanmağa başlayır. Bununla əsas səbəbi həmin məntəqənin hər hansı bir istiqamətdə insan fəaliyyətinə, məşğulluğuna şəraitin olması ilə əlaqədardır. Fətəlipəyədə bu cür yurdlarımızdan biridir. Axırncı dəfə yenidən Fətəli adlı şəxsin bu yurdda əvvəlcə pəyə tikərək heyvandarlıqla məşğul olması və burada məskunlaşması yurd yerinin kəndə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Ağanus kəndi - Fətəlipəyə inzibati ərazi vahidində yaşayış məntəqəsidir. Ağanus yaşayış məntəqəsi də Laçın bölgəsinin digər əksər yaşayış yerləri kimi qədim tarixlidir. Bu adı təşkil edən sözləri müxtəlif cür izah edənlər var. Əgər sözün əvvəlinə fikir verilərsə - Ağ Azərbaycan türkcəsinə bütün sahələrdə istifadə olunmaqla rəngdə bildirir (Ağyer, Ağbulaq, Ağgöl, Ağnohur, Ağsu, Ağçay, Ağ adam, Ağ paltar, Ağbəniz, Ağgül, Ağgün və s.). Ə.Dəmirçizadəyə görə Ağ sözü yüksəl, ucal, qalx mənalarını bildirir, fel köklüdür, müxtəlif şəkildə qəbul edilərək dilimizdə çox-çox qədimlərdən işlənir. XI əsrdə yaşamış görkəmli dilçi alim M.Qaşqarlıda Ağ sözü ilə düzələn ağıtdı, ağıtdan sözlərinin - dağa çıxarır, dağa çıxartdı mənasını verdiyini söyləmişdir. İbn Mühənnada öz lügət kitabında ağıd sözünün ucaldı, yuxarı qalxdı kimi başa düşüldüyünü qeyd edir. Bu fikir eynilə "Kitabi Dədə Qorqud"da da həmin mənada işlənmişdir. Yəni Ağanus sözünü təşkil edən sözün birinci - Ağ hissəsi heç bir araşdırıcılar tərəfindən başqa yozumu yoxdur. Bizə belə gəlir ki, sözün ikinci anı, yaxud a-sız, nus isə bilavasitə burada məskunlaşmış tayfanın adı ilə əlaqəlidir.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Azərbaycanda gorus adlı türk tayfası olmuşdur. Onlarda əsasən maldarlıqla məşğul olmuşlar və Azərbaycanın həm Şimalında və həm də cənubunda yaşamışlar. Gorus türk tayfaları Səfəvilər dövründə xeyli fəallıq göstərmiş, qızılbaşlılarla bir yerdə olmuşlar, qızılbaşların hakimiyyətə gəlməsi üçün onların ordularına qoşulmuşlar. Tarixi mənbələrdə gorus türk tayfalarının adları bir çox yer-yurd adlarında və ya bu adların bir hissəsində indinin özündə də qalmaqdadır. Elmi mənbələrdə Gorus təpəsi Ağcabədi bölgəsinin Hindarx kəndi yaxınlığında, Gorustum oronimlərində olmaqla Qazax, Sədərək bölgələrində, Zəngəzurda Gorus şəhəri, Gorusun dağı, Gorus bulağı, Corus təpəsi və Şirvanın bəzi yerlərində qeydə alınmışdır. Gorus türk tayfaları əsasən maldarlıqla məşğul olduqlarından onlar Azərbaycanın əsasən yaylaq və qışlaq hesab olunan bölgələrinə daha çox səpələnmişlər. Elə Ağanusun ilk adı da Ağgorus olmuşdur. Bu insanlar hündürboylu, ağdərili, tünd sarı saçlı olmaqla gözəl, ağbəniz hesab olunmuşlar. Digər tərəfdən Ağanus Fətəlipəyə inzibati ərazi vahidində də nisbətən dağ üstündə, hündürdə, yuxarıda, ucada yerləşmişdir. Bu mənada Gorus sözünün əvvəlinə ağ sözü qoşulmuşdur. Vaxt keçdikcə Ağgorus sözü Ağanus sözü ilə əvəzlənmişdir. İndi Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda) qalan Gorus şəhəri tarixən Zəngəzur qəzasının (soltanlığının, mahalının və s.) mərkəzi olmuşdur. Buraya qonaq adı ilə toplaşan haylar (ermənilər) getdikcə çoxalmış, türk tayfalarını sıxışdırmağa nail olmuş və şəhərin adını da erməni sözü olduğunu idda etmişlər. Bu tarixin hələki 100 illik tarixi yoxdur, Qarabağın bir parçası olan Zəngəzurunda mükəmməl tarixini araşdıran yoxdur. Bu cür səbəblərdən də ermənilərin əllərinə düşən nə varsa "özəlləşdirməklə" məşğul olurlar. Ağanus kəndinin əhalisindən sovetlər birliyi dövründə xeyli ziyalılar yetişmiş, Laçın bölgəsi çevrəsində xeyli nüfuz sahibi olmuşlar. Onlardan

Laçın şəhər məktəbində müdür işləmiş Əli müəllim, meşə təsərrüfatı idarəsinin müdürü Həsənخان, Hamının Pircanlı kimi tanıdığı və bölgə partiya katibliyində işləmiş Camal, uzun illər Ərdəşəvi kolxozunun sədri olmuş Calal, bölgənin hər bir kəndində tanınan Kamal, qardaşları Qəbil müəllim, böyük qardaşları Mütəllim və s. əslən Ağanus kəndindəndirlər və qatı kommunist olmuşlar.

Unannovu kəndi - Fətəlipəyə inzibati ərazi vahidində yaşayış məskəni olub tarixini Hun türk tayfası ilə bağlayırlar. Hunlar, Hun dövləti, Hunların yayıldığı, yaşadığı ölkələr yer-yurd adları tarixi mənbələrdə çox yerlərdə qeydə alınmışdır. Bu məsələlərə toxunmadan E.Abişovun bu kənd haqqındakı mülahizəni oxucumun diqqətinə çatdırım. Unannovu sözünün (oykoniminin) Əsas hissəsini unan sözündəki un mənşəcə hun tayfası adı ilə bağlıdır. Bu coğrafi adın ilkin vaxtlarda Hunannovu olmuşdur. "Hunannovu oykonimindəki səsdüşümü Azərbaycan ərazilərində məskun olmuş türk etnosunun və dilimizin təşəkkül prosesi zamanı baş vermiş dillə əlaqəli bir haldır. Sözün birinci hissəsinin sonunda işlənən -an cəmlilik, novu sözünün tərkibindəki -u isə mənsubluq bildirən olub, "Hunun novu" mənasını verir".

Fərraş kəndi - Vağazin inzibati ərazi vahidində yaşayış yeri olub, ətraf sahələrə nisbətən burada bağ-bostan məhsullarının daha tez erkən yetişməsi, dəyməsi ilə əmələ gəlmiş bir ifadədir. Beləki fərraş sözünün dilimizdəki dialekti "erkən yetişən", "tez yetişən" meyvə və tərəvəzin digər yerlərdə gec yetişənlərlə müqayisəsi üçün əmələ gəlmiş ifadədir. Yazılanlara görə Fərraşlıların kökü sarallı adlanan türk tayfalarındandır.

Nürəddin kəndi - Vağazin inzibati ərazi vahidində yaşayış yeridir. Nürəddində ilk vaxtlar müvəqqəti - ilin fəsli ilə bağlı yurd yeri olub. Tədricən qonşu kəndlərdən - əsasən Piçənis kəndindən olan insanlar daimi yaşayış yerinə çevirmişlər.

Kəndin adıda Azərbaycanda İslam dini bərqərar olduğu illərə təsadüf edir. Yaşayış yerinin bu adla adlandırılmasında xalq yaradıcılığı əsasında yaranan adlarımızdandır. Nürəddin adlı şəxsin bu yerdə daimi məskunlaşmasından sonra onun adı ilə çağrılmışdır. Ərəb mənşəli olan bu şəxs adının mənası "dinin işığı, dinin nuru" mənasını kəsb etməklə Osman Mirzənin dediyi kimi ərəb adları Azərbaycanda çoxdan bərqərar olub, yəni təxminən min ildən artıq müddətli tarixi var.

Aşağı Fərəcli kəndi - Aşağı Fərəcli inzibati ərazi vahidində daimi yaşayış məskənidir. Fərəc Azərbaycanda isimdir, adam adıdır, ərəb sözüdür. Fərəc sözünün mənası "təskin, təsəlli", yaxud "sevinc, şadlıq" mənalarında işlənə bilər. Fərəcli "Fərəcin yeri, Fərəcin yurdu" mənasını verdiyindən "Fərəcə məxsus yer, Fərəcə məxsus kənd" deməkdir. Aşağı Fərəcli isə sadəcə Fərəcin "Aşağıdakı məskəni, kəndi, yeri, yurdu" mənasında dərk edilməlidir. Yerli əhalinin söylədiklərinə görə Fərəcli insanları Laçın bölgəsinin Səfiyə kəndindən gələnlərdir. Aşağı Fərəclinin insanları isə Fərəcliyə gəlmişlər. Aşağı Fərəclinin insanları eyni kökdəndirlər. Fərəcli və Aşağı Fərəcli kəndi insanların qədim babaları tarixən Azərbaycanda yaşamış səfi türk kimi tayfalarındandır. Tarixdə adları həm də sofi kimi qeyd olunan bu türk tayfaları Şimali Cənublu Azərbaycanın bir çox yerlərində yaşamış, tarixdə yer-yurd izi qoymuş türk tayfalarındandır.

Yuxarı Fərəcli kəndi - Aşağı Fərəcli inzibati ərazi vahidində yaşayış yeridir - kənddir. Bu kəndə sadəcə Fərəclidə deyirlər. Yuxarıda deyildiyi kimi kəndin əhalisi qədim sofi türk tayfalarındandır.

Hacılar kəndi - Hacılar inzibati ərazi vahidinin mərkəzi kəndidir. F. Sümərin "Oğuzlar" - 1992-il" kitabında göstərilir ki, Hacılar boz ulusların təşəkkülündə iştirak etmiş dulqədirlili elini meydana gətirən, uzun müddət köçəri həyat sürmüş türk tayfalarından biridir. Dulqədirlili tayfalarından Türkiyənin

Diyarbəkir bölgəsində yaşayanlarda var. Hacılar türk tayfası R.Yuzbaşova görə indiki İranda, Azərbaycanda, Gürcüstanda, Dağıstanda və s. bölgələrdə baharlı, alpout, ağacəti, dühazlı və s. türk tayfaları ilə birlikdə Qarayoyunlu dövlətinin meydana gəlməsində fəal iştirak etmiş tayfalardandır. Bəzən Hacılar türk tayfasını İslamda olan dindki hacılarla səhv salırlar. Göründüyü kimi Hacılar türk tayfası İslam dinindən çox-çox qabaqlar mövcud olmuş və dinlə heç bir ortaqlığı yoxdur. F.Sümər Hacılar türk tayfasının qızılbaşarlada eyni cəbhədə vuruşduqlarını yazır. S.Mirmahmudova isə Şimali Azərbaycanın Laçın, Ağdam, Ağcabədi, Xaçmaz, Tovuz, Goranboy, Bərdə və s. bölgələrindəki Hacılar yaşayış məntəqələrinin və digər Hacılar adı ilə tanınan yer-yurd adlarının bu böyük Hacılar türk tayfasının adı ilə sıx bağlı olduğunu yazır. Hacılar türk tayfası həm döyüşlərdə və həm də məşğul olduğu təsərrüfat işlərində həmişə özlərini cürətli göstərmişlər.

Hacıxanlı kəndi - Şəlvə inzibati ərazi vahidində yaşayış məntəqəsi olub qədim türk yurdlarından biridir. Azərbaycan türk xalqının ulu tayfalarından olan qaraçorlu türklərinin bir çox qolları - qəbilələri olmuşdurki, bunlardan da əsasən qədim Qarabağda - Arsaxda yaşayan qarabayramlı türkləri və onların törəmələri olan hacıxanlılar, hacısamlılar Qarabağın dilbər guşələrindən olan Laçın bölgəsində də yaşamışlar. Bu tayfaların Laçında gəlmə yox, yerli əhali olması bir daha sübut edirki, bölgədə insan təşəkkülünün bütün mərhələlərində həmişə türk tayfaları yaşamış və bu torpaqlarda türk torpaqlarıdır. Ona görə də kəndin adı qədimdən burada yaşayan türk tayfalarının adından özünə əbədi bir vəsiqə almışdır.

Budaqdərə kəndi - Şəlvə inzibati ərazi vahidində indidə yaşayışı olan bir məkandır. Əvvəllər yerli əhalinin bəziləri bu kəndi Budaqdərə kimidə işlətmişlər. Bunun da səbəbi Budaqdərə ifadəsini başa düşməməkdən irəli gəlirdi. Kəndin

yanındakı dərədə yaxşı bulaq olduğundan bu ad - bulaqdərə daha dilə yatımlı olurdu. Kənd adının mahiyyətini bilənlər isə təbii ki, öz adı Budaqdərə kimi ifadə edirmişlər. Bulaqdərə əvvəllər Kiçik Qafqazın bütün bölgələrində olduğu kimi, Laçın bölgəsində də yurd yerləri çox olmuş və onların hər biri müxtəlif səbəblərdən müxtəlif adlar almışlar. Bu yurd yeridə Zəngəzur sultanı Alməmməd bəyin qardaşı Vəlibəyin olub, sonralar yurd yeri onun nəvəsi Cabbar bəyə çatıb. Cabbar bəy işgüzar adam olub və Laçın bölgəsinə yaylağa çıxan təklə türk tayfalarından bir ailə ilə tanış olur. Bu tanışlıq sayəsində təklə tayfasından olan oğlanlardan biri Cabbar bəyin bu yurd yerindəki təsərrüfatına baxmağa razılaşıır. Şubay Təklə adlı bu oğlan qısa müddətdə bəyin rəğbətini qazanır. Bəysə bunun müqabilində onun toyunu edib, mal-heyvanat bağışlayır. Onların münasibəti dostluğa çevrilir. Amma, Cabbar bəydə çox erkən təsadüfi xətdən dünyasını dəyişir, özündən sonrada övlad qalmır. Cabbar bəyin ata-baba torpaq payı Seyid-Səkinə deyilən yerdə (Taxta Zavoduna yaxın), Bülövlük beşbulağında, Alıquluda, Cabbar açan deyilən yerdə və s. olmuşdur. Yurd yeri qədim olsada, söylənilən hadisəXIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Cabbar bəy öldükdən sonra yurd yerinə idda edən olmur. Şubay Təklə isə buranı öz yurdu kimi istifadə edir. Şubayın ata-babası - yəni təkləlilərin bir qolu - ata qolu tirəsi budaqlı adlanırdı. El arasında bunlara budaqlılar deyərtilər. Bu mənada Cabbar bəyin yurd yerinin adı tədricən Budaqdərə adlanmışdır. Şubayın əsas tayfası olan təkləlilə A.M.Qurbanova görə Azərbaycana XVI əsrin birinci yarısında Türkiyədən gəlmişlər. Səfəvilərdən olan Şah birinci Təhmasibin tabeçiliyində, onun qəyyumluğu ilə Muğan düzündən qışlaq, Yuxarı Qarabağdan isə yaylaq kimi istifadə etmək hüquqları var idi. Buradakı təkləlilər XX əsrin əvvəlində 14 tirə olublar Laçınla bərabər Kəlbəcər yaylaqlarına da çıxarmışlar.

Qovuşuq kəndi - Laçın bölgəsinin deyil ümumiyyətlə Azərbaycan yurdlarının əsas etnonimlərindən biridir. Azərbaycanın oronimiyasında etnonimlərin əks olunmasının müəyyən səbəbləri vardır. Hər şeydən əvvəl bu, keçmişdə müxtəlif tayfalara aid ellərin maldarlıqla məşğul olmasının nəticəsidir. XIX əsrin sonralarına qədər Azərbaycanda bir sıra tayfalar köçəri həyat sürürdülər. Onlar yayı Azərbaycanın müxtəlif dağlıq yerlərində, qışı isə aranda keçirirdilər. Ona görə də mütəmadi olaraq tayfanın bir dağlıq arealda yaşaması həmin ərazinin və oradakı dağın, təpənin, dərənin və s. həmin tayfanın adı ilə adlandırılmasına gətirib çıxarmışdır. Qovuşuq kəndi də bölgənin belə yaşayış məntəqələrindəndir. Qeyd edək ki, Qovuşuq yurd yeri kimi qədim Zəngəzurun Atəşpərəstlik dövrünə təsadüf edir. Bu onunla izah olunur ki, qov türk tayfaları hələ atəşpərəstlik dövründən əvvəl Azərbaycanda, onun bir çox bölgələrində mövcud olmuşlar. Tarixi məlumatlara görə Qov türk tayfaları XX əsrin ortalarına kimi Şimali Azərbaycanın Laçın, Kəlbəcər, Şərur, Ağdam, Goranboy, Şəmkir, Gəncə, Ağdərə Qərbi Azərbaycanın (indi ermənilər (haylar) yaşayır)) Ağababalıda, Keşkenddə, Göycə mahalında, Zəngibasarda, Dilican dərəsində, Dərbənd mahalının dağ silsiləsində, Borçalıda və s. yurd yerləri olmuşdur. Qovuşuq kəndinin adını Mirovdağdan axan Mıxtökən və Nərdivan çaylarının qovuşaraq Şəlvə çayını əmələ gətirməsindən bir "qovuşma" kimidə qiymətləndirərək Qovuşuq adı verənlərdə var. Əlbətdə bu fikrin elmi sübutu yoxdur və ona ehtiyacda yoxdur. Qovuşuğun mənası "qov" tayfasından olanlar, "qov" tayfası uşaqları, yaxud qısaca "qov uşaqları" kimi başa düşülür və bu iki söz birləşərək el dilində Qovuşuq alınmışdır. Maraqlıdır ki, qov tayfaları harada yaşamışlarsa o, yerin, o yurdun əksəriyyətinin adı Qovuşuq olmuşdur (yuxarıda adları çəkilən bölgələrdə). Orta əsrlərdən bu günümüzdə qədər Azərbaycanın dağlıq və aran yerlərində

Əhali sıx yaşamış, heyvandarlıq üçün həm dağda və həm də aranda sıxlıq olmuşdur. Bu səbəbdəndə insanlar dağətəyi yurdlardan qışlaq kimi istifadə etmək məcburiyyətində qalmışlar. Qovuşuq da belə yurdlarımızdan biridir. XVIII əsrin sonlarında Qovuşuq kəndinin ağası Arafli bəylərindən olan yeddinci Novruz bəyin olub. (qədimdə ata, baba, nənə adları təkrarlanırdı). Novruz bəysə qədim Dündülbəylilərdəndir. Novruz bəyin sonrakı nəsl səcərəsindən bugünə qalanlar, hətta yer-yurd adlarını saxlayanlarda var. Novruz bəyin kötücəsi olan Şaverdi bəyin (Şahverdi) Mikayıl adlı oğlundan Yunus, Şaverdi, Yusif, Behbud adlı oğlanlarının davamçıları hazırda yaşayır, əksəriyyəti Laçın qaçqınıdırlar. Behbud bəy Rusiyada təhsil alıb, iqtisadçı ixtisasına sahib olub oğlu Sabir Tərtər şəhərində yaşayır, Şaverdi bəy orta ixtisas sahibi olmuşdur. Şaverdi bəy çoxuşaqlı ata olmaqla bütün övladları Bakıdadır ali təhsil alanları, müxtəlif peşə sahibləridir, böyük övladının adı Ələsgərdir, özünün oturuşuna duruşuna görə ona Ələsgər bəy deyənlərdə var. Yunus bəyin bir övladı var Müzəffər o, isə keçmiş SSRİ məkanında məlum qeoloqlardan biridir, dörd ali təhsilli oğul atasıdır, həyatda çox iztirablar çəkmiş insanlardandır. Yunus bəy, Behbud bəy, Yusif bəy bolşeviklər tərəfindən bəy olduqları üçün güllələnmişlər. Şaverdi bəy azyaşlı olduğundan sağ qala bilmişdir, qardaşı uşaqlarını böyütməkdə xeyli əziyyət çəkmişdir, Bakı şəhərində dünyasını dəyişmişdir.

Hoçaz kəndi - Hoçaz inzibati ərazi vahidinin mərkəzi yaşayış məntəqəsidir. Mənbələrdə Hoçaz kəndinin tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Onlardan biri Qov türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Qov tayfaları əsasən Tovuz, Sabirabad, Kürdəmir, Göyçay və s. yerlərdə iz qoymuş qədim türk tayfalarındandır. Məsələn: Qovlar kəndi (Tovuz, Sabirabad), Qovdağ (İsmayılı). Mənşə etibarı ilə qırpaq tayfalarından olan qov tayfası bəzi mənbələrdə, xüsusən rus mənbələrində koy

kimi qeydə alınmışdır. XIX əsrin ortalarında Cavad qəzasında 78 ailədən ibarət qovlar tayfası məskun idi. Həmdə qovların əsas yaylaq yerləri Dağlıq Şirvan bölgəsi olmuşdur. Ə.Qeybullayevə görə Hoçaz toponiminin əmələ gəlməsi kuç türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Hoç sözü kuç qırpçaq tayfasının adından formalaşmışdır. Bu tayfanın izi Quba bölgəsində Yuxarı, Aşağı və Orta Xuç adı ilə yaşamasını İ.Şahbazov qeyd almışdır. O, Hoçaz sözündəki az ifadəsini isə "kadus" etnosu ilə əlaqəli olduğunu yazır. Yəni Hoçaz kəndinin adı "Sisak, silər, saklar" və "Kadus, kazlar, uzlar" da olduğu kimi bu etnonimdə də kuç və az tayfa adlarından formalaşmışdır. Bir sözlə Hoçazlıların ulu babaları ən qədim dövrlərdən burada yaşayan, Zərdüştülyü hifz edən çox qədim kuç türk tayfalarıdır. Kuç türk tayfaları tarixdə öz sədaqətlikləri ilə də məşhurdurlar. Dostluq, yoldaşlıq etdiykləri şəxsə dar məqamda arxa-dayaq olmaq onların müsbət cəhətlərindəndir. Hoçaz kəndi ilə üzbə-üz - çay keçdikdə tarixən çox böyük yaşayış yerlərindən biri olan Araflıdır (Alaflı). Araflıdan xeyli sərkərdə, alim, xəttat, təhsilli alim - din xadimləri çıxmışdır. Öz etibarlarına görə Hoçaz Araflı bəylərinin həmişə rəğbətini qazanmışlar. Bir çox hallarda isə Hoçazda əkin yerləri az olduğundan hətta Araflı bəylərinin torpaqlarından heç nəsiz istifadə etmişlər. Araflının çox varlı bəylərindən olan Hovruzəli bəy Hoçazlılara əl tutması ilə çox məşhur olmuşdur. Onun Hüseynqulu, Həsənqulu, Tanrıqulu, Gülməmməd adlı oğlanları olub. Hovruzəli bəyin Hüseynqulu bəy adlı oğlu Hoçaz çayının kənarında dən üyütmək üçün dəyirman tikdirir və dəyirmanı Hoçaz kəndinin ən kasıb kişininə verirki, dəyirmanı suvabına işlədərsən, özünü də dolandırarsan. İki yaşayış məntəqəsinin arasından keçən çaya Araflılar - Araflıçay, Hoçazlılar isə Hoçazçay adlandırmışlar. Hüseynqulu bəy dəyirmanı çayın Hoçaz tərəfdəki sahilində tikdirirki, gələcəkdə dəyirman mübahisəli olmasın. Kasıb kişinin ailəsi daima çörəklə təmin olunsunlar.

Həmin vaxtlar dəyirman tikdirmək çox baha başa gəlirmiş. Hoçazlılar bu xeyirxahlığı indidə unutmayıblar. Hovruzəli bəyin oğlanları bəyliyə məxsus ayrı-ayrı torpaqlarda - Günbəzlərdə Həsənqulu bəy, Qaragavda Tanrıqulu bəy, Gülməməd bəy isə Ağdərədə özünə məskən salırlar. Gülməmməd bəyin oğlanlarından Bala bəy isə sonralar Tərtər bölgəsinin Düyərlı, yaxud Küçərli yaşayış yerlərindən birinə köçür (xanımı oradakı bəylərdən birinin qızı idi). Hüseynqulu bəyin xeyli torpaqları var idi. Həmdə Araflı, Çınarlı ilə bərabər bir neçə yerdə mülkləridə mövcud idi. Hüseynqulu bəyin Kəris, Firudin və İpək (qızı) adlı övladları XX əsrin ortalarına qədər Alıqulu kəndində yaşamışlar və sovetlər birliyi dövründə olmazın iztirablar çəkmişlər. Qızı İpək xanım Sovetlərin ilk illərində Laçın İcraə Komitəsinin sədri işləmiş, sonralar qaçaqlıq etmiş və öldürülmüş Seyidlər kəndinin sakini Seyid Həmidin xanımı olmuşdur.

Kolxozlaşma dövründə Araflıda bu bəylərdən xeylisi yaşayırdı. Böyük var-dövləti və torpağı olanlar tutularaq güllələnmiş, nisbətən kasıbları isə kolxoz üzvü olmaq istəsələr də ola bilməyiblər. Üçüncü Alıməmməd bəyin nəvəsi, Məşədi Həmid bəyin oğlu, beynəlxalq əlifbanın müəllifi, rəssam, xəttat Alməmməd bəy Nəbibəylinin yazdığına görə onun atası çox çalışırki, kotanını, cütünü, torpağını, bir sözlə nəyi varsa kolxoz mülkiyyətinə çevirsinki, ailəni bolşeviklər məhv etməsin. Kolxozun sədrliyinə isə ailənin təsərrüfatında işləmiş Mürsəl adlı birisi rəhbərlik edirmiş. Mürsəl kişi heç cürə razılıq vermir. Amma, bəy ailəsindən əhalinin çoxluğu razı olduğundan ilk dövrlər Məşədi Həmid bəy salamat qalır. Hoçazlılar isə bəyi öz kolxozlarının üzvü etmək istəyirlər. Məşədi Həmid bəy gözəl xəttatlıq bacarırmış və hazırda onun yazılarından nümunələr Azərbaycan əlyazmalar institutunda nümunə kimi saxlanılır. Anası Seyid qızı idi, özüdə əlavə din təhsili də almışdı, məşədi idi, quranı şərti tərcümə etmişdi.

Bunların hamısını çox yaxşı bilən Mürsəl kişi rəhbərliyə bildirir ki, Məşədi Həmid bəy həmdə islamçıdı, evində dörd sandıq quran gizlədib. Mərkəzdən 12 nəfər, yanlarında milislər gələrək bəyin evini əhatəyə alırlar. Məşədi Həmid bəydən quran dolu sandıqları tələb edirlər. Sandıqlardakı isə tarixi əlyazmaları olub. Həmin dövrdə Şuşa bəyləri, şairləri, musiqiçiləri buraya gələr, yayı istirahət edər, şer yazarmışlar. Qış aylarında Məşədi Həmid bəy şerləri yaxşı xətlə yazar, rəssamlığın edər, kitab halına salar, dəridən üz çəkərmiş. Bu əlyazmaların içərisində Araflı bəylərinin nəsl səcərəsi, qohumluq əlaqələri, torpaqları, mülkləri, nəsləndən olan görkəmli adamlar haqqında daha geniş məlumat, Azərbaycanın tarixi ilə bağlı, xüsusən Qarabağ, Qarabağ xanlığı, Zəngəzur, Qərbi Azərbaycan, Yuxarı Qarabağ haqqında çox dəyərli, tarixi məlumatlar olan toplular cəmlənmiş imiş. Məşədi Həmid bəy quranı evin tavanında saxlayırmış. O, nə qədər yalvar-yaxar eləsədə nə Mürsəl, nədə mərkəzdən gələnlər ona inanmırlar ki, quranı sandıqda yox, başın üstündən hündür bir yerdə saxlarlar. O, vaxt yazılar ərəb əlifbası ilə yazılırdı, bu insanlar isə savadsız olduğundan yazıları oxuya bilməmiş, çox dəyərli yazıları Məşədi Həmid bəyin xırmanına tökərək yandırırırlar. Bəy bu yazıları xilas etmək istədikdə onu güllələyirlər. Həyat yoldaşını və uşaqlarında öldürmək istəyirlər, amma tapa bilmirlər. Onun xanımı iki uşaqla qaçıb meşədə gizlənilər. Bəyin nəyi varsa yandırıb kül edirlər. Onun xanımı isə çox böyük çətinliklə Kəlbəcərdəki qohum evinə pənah gətirir. Orada da qala bilməyib Tərtər bölgəsindəki qohumlarının evinə və nəhayət Bakı şəhərinə gəlməli olurlar. Araflı bəylərinin torpaqları üstündə Pircan kolxozu ilə Hoçaz çox çəkişmədən sonra məsələ Hoçazlıların xeyrinə həll olunur. Pircan insanları indidə o torpaqlara heyifsizlənilər, kəndə xarabalığa çevrilir. Ümumilikdə ancaq Araflı bəy nəslinin özləri yaşadığı 35 yaşayış yerindən yalnız Bülövlük ilə

Alıquluda çox kiçik səviyəli yaşayış qalır. Digər yaşayış yerləri məhv edilərək xarabazara çevrilir. Alıquluda isə Seyidlər, Qaraçanlı, Alpud kəndindən bir qrup insanlar yurd salırlar. Bolşeviklərin buraya, mülkədar, bəy, seyid nəslini bir sinif kimi ləğv etmə "işlərində" Laçın bölgəsində ən çox məhrumiyyətlərə bu nəsəl düçar olmuş və buda bölgənin gələcək taleinə çox böyük zərbələr vurmuş, xalqın düşmənləri yeni-yeni torpaqlar əldə etməyə nail olmuşlar. Son nəticədə isə Laçın bölgəsi bütövlükdə hayların (ermənilərin) əlinə keçmişdir.

Mollalar kəndi - Hoçaz inzibati ərazi vahidində yaşayış məskəni olub qədim tarixlidir. Müasir anlamda molla dedikdə İslam din xadimi, onun təbliğatçısı, islamın müdafiəsi və qorunması ilə məşğul olan bir insan göz önünə gəlir. Əksər insanlarımız da, əksər hallarda ancaq belə düşünlər. Lakin, Azərbaycanda yer-yurd adlarının əksəriyyətinin formalaşmasının bir çox ibadət etdiyimiz dinlərdən əvvəl formalaşdığını bilsək, məsləyə bəsit formada yanaşarıq. Mollalar kəndinin həm yaranma tarixi və həmdə orada məskunlaşmış tayfaların mənsub olduqları tayfa kökləri tamamilə başqa məqamlardan xəbər verir. Bizim araşdırmalarda İ.Bayramovun "Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri əsərindəki fikirlərilə çox uyğundur. Laçının bəzi kəndləri təkcə bu bölgədə deyil Zəngəzurdə, Qərbi Azərbaycanda və ümumiyyətlə türk dünyasında iz qoyduqları xeyli miqdarda məlumatların günümüzdə qədər yaşaması haqqında qısada olsa məlumat vermişik. Qeyd edək ki, qaraçorlu türk tayfaları Yuxarı Qarabağ, onun Zəngəzur bölgələrində isə daha sıx yaşamış və əsasən maldarlıqla məşğul olmuşlar. Qafqaz Albaniyasından, hətta Atəşpərəstlikdən xeyli əvvəl bu torpaqlarda qaraçorlu türk tayfası burada yaşamış və yaşamaqdadır. Qaraçorlu türk tayfasının tirələri çoxdur və onlardan biridə Əliyanlıdır ki,

(Aliyanlı) Laçında həтта bu tirənin adı ilə Aliyanlı kəndidə var. Əliyanlı tirəsinin törəmələrindən biri isə mollalı adını daşıyır. XX əsrin sonunda Qərbi Azərbaycanın Laçın bölgəsindəki Mollalar yaşayış məntəqəsinin adı da məhz qaraçorlu türk tayfa törəmələrindən olan mollalı tirəsinin adı ilə bağlı olub, mollalı tayfasının yeri-yurdu deməkdir. Mollalar kənd adı Şimali Azərbaycanın Tovuz, Ağdam və digər bölgələrində də mövcuddur, bir neçələrin də isə müxtəlif səbəblərdən hazırda, yaşayış yoxdur, amma yerləri məlumdur.

Uluduz kəndi - Hoçaz inzibati ərazi vahidində mövcud yaşayış məntəqəsidir. Uluduz yer adı Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi Laçın bölgəsinin də bir neçə yerlərində bu adı daşıyan yer-yurd adları vardır. Bunlardan biridə bölgənin Bülövlük kəndi yaxınlığındadır. Ulu sözü dilimizdə çox qədim dövrü, çox qədim tayfanı, çox böyük nəslə, tarixi məlum olmayan keçmişə xatırladır, ona bir istiqamət, bir işarə verir. Bununla Bülövlük kəndinin yaşlı nəslə buradakı Uludüzü Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin yaranmasından günümüzə qədər bu torpağın sel və suların yuyub aparmamasına, dağ şırımlarının, dərələrin əmələ gəlməməsi ilə əlaqələndirərək ulu vaxtdan necə varsa eləcədə qalması ilə, yaşaması ilə izah edirlər. Uludüz kəndinin adı da bu cür formalaşan bir torpaqdır. Azərbaycan toponimləri Ensiklopedik lüğətində yazıldığına görə Uludüz kəndi yaşayış məntəqəsi kimi əvvəllər Yuxarı Mollalar adlanmışdır. Bununda səbəbi Mollalar kəndindən bir neçə ailənin sonradan burada məskunlaşması səbəb olmuşdur. Amma, həmin yerin ad Uludüz kimi onlara məlum idi. Vaxt keçdikcə bu kəndin adı elə həmin düzün adı ilə, yəni Uludüz yerinin adından bəhrələnərək Uludüz kəndi adını almışdır.

Avazlar kəndi - Laçın bölgəsi ilə yanaşı Avazlar kənd və yer-yurd adları Azərbaycanın bir çox bölgələrində vardır. Dağlıq yerlərdə Avaz dağı, Avaz dərəsi, Avaz aşırımı, Avaz

biçənəyi, Avaz tərəsi, Avaz yurdu, Avazlar yurdu təkçə Laçında çox deyil, digər dağlıq bölgələrimizdə də mövcuddur. Buda onu göstərir ki, Avazlar bir türk tayfası olaraq heyvandarlıqla məşğul olmuş, yurd yerləri onların adlarını əbədiləşdirmişdir. Çoxsaylı tədqiqatçılar eyni fikirli olub Avazların türk tayfası olmaqla yanaşı onların xəzərlər, peçeneqlər, hunlar, sabirlər, bulqarlar və s. türk tayfaları arasında öz adları ilə olduqları bildirilir.

T.Əhmədova görə VI əsr Suriya mənbələrində Şimali Qafqazın Hun əyalətində yaşayan tayfalar arasında Sabirlər, bulqarlarla yanaşı avaz türk tayfaları da üstünlük təşkil edirdi. N.Məmmədov avaz türk etnosunun qədim türk etnosu kimi adı həmdə Xəzərlərin tərkibində olmaqla yanaşı, bir çox türkdilli xalqların içərisində abas, appas adları ilə mövcud olan avaz tayfasının adını əks etdirdiyini bildirir.

Mənbələrin araşdırılması bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Zəngəzurdakı, Yuxarı Qarabağdakı, Qərbi Azərbaycandakı (Ermənistan) və onların bir parçası olan Laçın bölgəsindəki Avazlar yaşayış məntəqəsinin adı (oykonimi), buradakı Avazlar adı ilə məlum olan yer-yurd adları Xəzər və peçeneqlərin tərkibində olan xəzərlərdə avaz, peçeneqlərdə isə abas kimi işlənən avaz türk tayfasının adıdır. Deməli, bu yaşayış yerinin adı "avaz türk tayfalarının torpağı, yurdu, kəndi, avazların məskunlaşdığı yer" kimi başa düşülməlidir.

Cağazur kəndi - Malıbəyli inzibati ərazi vahidində yaşayış məskəni olub qədim türk tayfası adı ilə yaranan coğrafi addır. Cağazur kəndinin ad ilə əlaqəli fikirlər müxtəlifdir. B.Ə.Budaqovaya görə Türkmənistanda salar türk tayfasının bir qolu, ersari tayfasının isə bir tirəsi "çoğan" adı ilə məşhurdur. Şamaxı bölgəsində Birinci Çağan, İkinci çağan, Abşeronda Şağan yaşayış məntəqələri (oykonimləri), Yuxarı Qarabağda Cağadüz (Verəndə mahalında), Qusarda Cağaz yaşayış yeri və s. bu gündə mövcuddur. Göründüyü kimi bu türk tayfasının adı

müxtəlif cür qeydə alınsada Azərbaycanda tayfanın adı öz ilkin olduğu kimi, yəni "Cağa" kimi bu günə qədər Cağadüz kəndi adında Yuxarı Qarabağda (Vərəngə mahalında kənd adı kimi) qalmaqdadır. M.Xorenliyə görə İsa peyğəmbərin mövludundan bir əsr əvvəl, yəni, yeni eradan bir əsr əvvəl kaspilər köçüb getdikdən sonra onların yaşamış olduqları əraziyə Çuğa (Dərbənd vilayətindən) nahiyəsindən çuğa, çoğa tayfasının gəldiyini yazır. Digər yazılı mənbələrdə isə əsasən bu türk tayfasının adı çağan kimi göstərilir. Q.E.Markov çağan türk tayfasını oğuz türk tayfalarının bir qolu olduğunu bildirir. Bütün söylənilənlərlə yanaşı digər fikirlər olsada belə, heç şübhəsiz Laçın bölgəsindəki Cağazur kəndinin adı deyildi ki kimi qədim oğuz türk tayfasının bir qolu olan "cağa"larla əlaqədardır. Qazaxstan və Dağlıq Altayda da bu ad hələdə yaşamaqdadır. Cağazur sözündəki sonluq türk mənşəli "zor" sözündəndir. Mənası isə zorlu adam, zor adam, qüvvətli, güclü kimi başa düşülməlidir. Cağazur adamlarında, onların ulu babalarında digər türk tayfaları kimi həqiqətən zor kişilər olmuşlar. Cağazur dəfələrlə xaraba qalmış, yurd yeri kimi istifadə olunmuş, insanları dəyişmiş, əldən-ələ keçmişdir. Lakin buda bir həqiqətdir ki, Dündülbəylilər arasında Cağazur iri heyvandarlıq məkanı kimi inkişaf etmiş, yurd yerində uzun müddət yüksəliş olmuşdur. Bu bəylərin özlərinin Qarabağ xanlığının yaranışı və təkamülü dövründə də yeni inkişaf mərhələsini yaşayarkən Cağazur onların himayəsində olmuşdur və Cağazurda yaşayanlar hətta əkin biçinlə - taxılçılıqla da məşğul olmaqla oturaq həyat keçirilənləridə olmuşdur. Bu kənd və onun ətraf sahələrinin sahiblərindən bu gündə yaşayanlar var. Onlar tarixən Dündülbəylərin bir tirəsi olan Əsədbəylilərdir. Əsədbəylilərin Laçın bölgəsi səviyyəsindən hörmət qazanmış nümayəndəsi beş qardaşın kiçiyi İmran bəy Əsədbəyli olmuş və Bakı şəhərində dünyasını dəyişmişdir. İmran bəyin özü müxtəlif illərdə Laçın bölgəsinin

Bülövlük, Zavod və Alıqulu kəndində yaşamış, erməni təcavüzü onu vətəndən didərgin düşməyə vadar etmişdir.

Cicimli kəndi - Cicimli inzibati ərazi vahidinə aid olan mərkəzi yaşayış yeridir. Bu kəndin adı Yuxarı Cibikli kimidə ifadə olunub və insanların bir hissəsi ona yaxın bir yerdə də yaşayış məskəni salmış, buraya isə Aşağı Cibikli demişlər. Azərbaycan toponimləri Ensiklopedik lüğətində qeyd olunurki (1999-il) Yuxarı Cibiklidə Cicim ocağı adında qəbir olub və insanlar bu qədim qəbri pir kimi qəbul etmiş və kəndində adı bu qəbir-pirə görə Cicimli adlandırılmışdır. Lakin, kənd Cicimli və Cibikli adını nə üçün almışdır, yaxud hər iki adın mənası nədən ibarətdir, bu haqda heç bir məlumat verilməmişdir. Dünya xalqları arasında türk xalqı, onun ayrı-ayrı boyları, tayfaları öz qədimliyilə tarixdə məlumdur. O da məlumdur ki, bütün xalqlar arasında türk xalqı yaşadığı yerə-yurda, dağa-düzə birinci olaraq özünün tayfa, qəbilə, nəsl, tirə, şəxs adlarını vermiş və bu adət indidə var. Təbii ki, insan təkamülü dövrü artmış və bu qaydadan digər xalqlar, tayfalar, insanlarda bəhrələnmişlər. Azərbaycan xalqının etnogenezində, formalaşmasında və soykökündə iştirak etmiş, qədim türk tayfalarından olan hun, abdal, kaspi, baydar, bayat, bayandur, baltalı, oğuz, alpout, kanqlı, tatar, corat, küngüt, qarabaldır, tərtər, cinli, quşçu, bazar, sabunçu, çiraqlı, qarağanlı, bayan, qarapapax, sarıbaş, boyəhmədli, qaravəlili, qurd, qılınclı, qaramanlı, qullar, qanqlı, kəbirli, gullu və s. adlarını, soy adlarını özündə saxlamışdır.

Cicimli kəndi də bir yaşayış yeri kimi çox qədim tarixə malikdir. Ən qədim dövrlərdən - yəni atəşpərəstlikdən də əvvələ gedən bir vaxtdan Cicimli bir türk məskəni kimi məlum olmuşdur. Beləki, Strabona görə Zəngəzurda sak (oğuz) tayfaları ilə yanaşı digər türk tayfaları da burada yaşayırdılar və bunlardan biridə cinli türk tayfasıdır. Bu kənd insan təkamülünün bütün mərhələlərini yaşamış və öz soy

köklərində özləri ilə bərabər yaşatmışlar. Yəni əsl həqiqətdə kəndin adı "cinli"dir. Lakin, vaxt və tarix öz sözünü demiş, cinli yaşayış məskəni cimli yaşayış məskəni kimi tələffüz edilməyə başlamışdır, çoxda böyük "eroziyaya" uğramamışdır. Cibikli ifadəsinə gəldikdə isə bir kəndin iki məskənə bölünməsindən sonra yaşayış məntəqələri çox az müddətə Cibikli kimi çağrılmışdır. Yeni məskən öz insanını qəbil edən anlar çox az olublar. İlk dəfə burada bir ailə məskən qurmuşdur. Ona görə də onu cibik deyə səsləndirmişlər. Cibik - kiçik, çox xırda, bapbalaca, çırtan boyda, cibik, çox kiçik mənalarda dilimizdə işlənmiş və indidə işlənir. Məsələn - cücələrim, cip-cip cücələrim, cıncılı, cücə kimi və s. və i.

Qazıdərə kəndi - haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmiş, yazılmış, mülahizələr irəli sürülmüşdür. Onlar heç bir dəlillərlə, sübuta yetirilməyib, sadəcə mülahizə formasında olduğundan onların üstündə dayanmaq faydasızdır. Həmdə, tarixi çox qədimlərə gedən bu kəndin adı saxtalaşır, çox yaxın vaxta XIX - XX əsrlərə gətirib çıxarılır. Uzun müddətli elmi axtarışlar isə yaşayış məntəqəsinin əsl tarixini və onun adının müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bunlardan həmfikir olduğumuz tarixi dəlilərin bir neçəsini xatırlatmaq vacib hesab edilməlidir. T.Hacıyev öz tədqiqatlarında göstərir ki, eramızdan əvvəl IV-II minilliklərdə Azərbaycan ərazilərində bir çox türk tayfaları yaşamış və "oğuz" tayfa adının müxtəlif xalqların qədim yazılı mənbələrində, həmçinin qədim etnotoponimlərdə "qur, quz, qaz, kaz, kas, az, uz, us, iz, is və başqa fonetik tərkiblərdə verilmişdir. F.A.Cəlilovda özbək, altay, qaraqalpaq və s. türk xalqların (türklərin) tərkibində tayfa, qəbilə, nəsl adı kimi işlənən "az, as" etnoniminin tarixi mənbələrdə "kas, kaz, xaz" tipli paralelərinin olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Göstərilən tədqiqatçıların dəliləri kifayətdir ki, qaz və dərə sözlərindən düzələ bilən Qazıdərə toponiminin, yəni kənd adının qaz türk tayfasının

göstəricisi kimi oxucuya təqdim edək. Birazda qısa söyləsək Qazıdərə - yəni, Qaz tayfasına aid dərə.

Ümumilikdə Qafqaz dağları haqqında ilk yazılı mənbə hesab edilən eramızdan əvvəl VI - V əsrlərdə yaşamış yunan alimi Esxilin yazılarında Qaf, Qaz, kav, kas ifadələrinə təsadüf edilir. Bu adlara yunan tarixçisi Herodot, Eratosfenin əsərlərində xeyli yer verilmişdir. Görkəmli dilçi alim Ə.M.Dəmirçizadə isə "Qaz, Qas, Xaz" tayfa adlarının müxtəlif yazılarda müxtəlif cür verilməsinə baxmayaraq, onların hamısı Qaz türk tayfasının sinonimi olduğunu bildirir. "Kitabi - Dədə - Qorqud" Azərbaycan türk dastanında da Qaz türksoylu tayfa adından bəhs olunur. Söylənənlər kifayətdirki, Qazıdərə yaşayış yerinin bilavasitə Qaz türk tayfalarına mənsub olduğunu bildirək və onun tarixinin yeni eradan əvvəl VI - V əsrə aid olduğunu söyləyək.

Şamkənd kəndi - Şamkənd inzibati ərazi vahidinin mərkəzi yaşayış məntəqəsidir. Bu yaşayış yeri əvvəllər yurd yeri olmuşdur, burada ikinci Nəbi bəy iribunuzlu heyvanat yaylaqdan qayıdarkən qışlaq kimi istifadə etmişdir. Bu XVI əsrin ikinci yarısına olan məlumatdı. Nəbibəylilərin Arazdan cənubda əkinçilik üçün Qaradağ ostanında xeyli torpaqları var idi. Onlar bu torpaqlarda daxil olmaqla bütün Zəngəzurun bəylərbəyi idilər. Əslən Dündülbəyli, Novruzbəyli, Baharlı tayfalarından olan Nəbi bəyin təsərrüfatı çoxşaxəli idi, amma əkinçiliklə maldarlıq üstünlük təşkil edirdi. Əsas bazarları Bərdədə, Ordubadda, Naxçıvanda və Təbrizdə idi. Onun Şamdakı təsərrüfatına baxan arvad qohumlarından olan beqdili türk tayfalarından idi. Beqdili türk tayfaları oğuz türklərinin bir qolu idi ki, onlara Şamlı deyirdilər. Şam qışlağında Nəbi bəyin mal-qarasını saxlayan Abdal adlı kişinin çoxlu qızları olur-oğlu olmur. Süleyman bəy Nəbibəylinin "Bəyliyin tarixi" adlı kitabında yazdığına görə Nəbibəyin razılığı ilə Abdal-Əmisi nəvəsi Qasımı özünə köməkçi kimi Şama gətirir, müəyyən

müddətdən sonra qız nəvəsinidə Qasıma verir. Elə bu səbəbdəndə sonrakı nəsl Qasımuşağı adlanır və Şamda ancaq özləri, yəni bedili türk tayfasının bir qolu olan Şam tayfaları və həmin tayfadan olan Qasım, ardınca Qasımın uşaqları yaşamalılı olurlar. Bedi türk tayfasının Şam tirəsinində əcdadları hələ atəşpərəstlik dövründə mövcüd idilər, işığa, günəşə, oda, şama sitayiş edirdilər. Şamkənd və onun ətraf torpaqları XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yenədə Nəbibəylilərdə idi. Onun sahibi, həm də Kəlbəcərdə, Alquluda, Bülövlükdə mülkü və torpaqları olan Səfibəylilər idilər (ikinci Aləmməd bəyin nəvəsi).

Ələkçi kəndi - Şamkənd inzibati ərazi vahidində yaşayış yeridir. Bu torpaqdan yurd yeri kimi XIX əsrin sonlarında Ələkbər bəy müvəqqəti istifadə etmişdir. Əslində bu yurd yeridə Səfibəylilərə mənsubdur. Ələkbər bəy isə onun əmisi oğludur. Ehtiyacı olduğu üçün müvəqqəti götürmüş və öz kəndi olan Arafliya yaxın Aşağı Qaraçanlıdan olan bir ailədə O, qəddərdə çox olmayan iribuynuzlu mal-qaranı burada saxlamışlar. Ələkbər bəy ermənilərlə döyüşdə həlak olmuş, yurd yeridə əldən-ələ keçmişdir. Azərbaycan toponimləri Ensiklopedik lüğətində guya Ələkçinin Ələkçi tayfasının adı ilə bağlı olduğu qeyd olunur. Lakin, araşdırmalarda eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdən bu günümüzə qədər nəinki Laçın bölgəsində, hətta bütövlükdə Zəngəzurda, Yuxarı Qarabağda Ələkçi türk, yaxud qeyri türk tayfasına rast gəlinməyib. Əlimizdə olan tarixi sənəd isə Süleyman bəyin "Bəyliyin tarixi kitabındakı məlumatlardır ki, bu haqda da yuxarıda qısaca məlumat verilmişdir.

Bozdağan kəndi - Şamkənd inzibati vahidində yaşayış yeridir. Bozdağan yaşayış yeri Azərbaycanın qədim yurdlarından biridir. Bozdağan qədim türk tayfalarından biridir. Onlar vaxtikən atüstü həyat sürən tayfa olmuşlar. Bozdağanlar demək olarki, qədim türk yürüşlərinin əsas iştirakçılardan

biridirlər. Müharibələrdə çəkinmədən döyüşməyi xoşlamışlar və müharibədən sonra onlara verilən qənimətlərlə kifayətlənmişlər. Yürüşə hazırlaşan böyük sərkərdələr Bozdağanlılardan demək olarki həmişə bəhrələnmişlər. Ona görə də vaxtykən dünyanın hər yerinə yayılmışlar. Onların məlum tayfa qolları indi əsasən İran, Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya ölkələri dövlətlərində oturaq həyat tərzini keçirirlər. Avropa dövlətlərinin, Hindistanın, Əfqanıstanın, Pakistanın və digər ölkələrin xalq kimi formalaşmasında Bozdağan türk tayfaları da iştirak etmişlər. Tarixi mənbələrdə Bozdağan türk tayfalarının bir çox qolları indidə məlum türk tayfalarıdır. Bunlara qacarları, saraçları, ağcaqoyunluları, qaraqoyunluları və s. misal gətirmək olar ki, bu qolların hər biri Azərbaycan, İran, Türkiyə və digər ölkələrin tarixində özünə mənsub iz qoymuşlar. Qacarlar isə dünya tarixinə düşən türk tayfalarından biridir ki, onlar uzun müddət İran, Pakistan, Hindistan, Əfqanıstan, Azərbaycan, Gürcüstan, Dağıstan, Küveyt, İraq, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan), Türkmənistan və s. torpaq və dövlətlərə rəhbərlik etmişlər, ömürləri at belində keçmişdir. Qacarlarla Laçındakı Dündülbəylərin, Arafılının, Yeniqçalının, Bülövlüklülərin, Bağırbəylilərin, Hünüslülərin və s. qohumluqları çatır. Laçındakı Bozdağanlılar haraya getmələrindən asılı olmayaraq yenə də öz yurdlarına dönmüşlər və burada Dündülbəylilərində təsiri, qəyyumluğu az fayda verməmişdir. Laçın Bozdağanlıları yerli Şəraitə uyğun olaraq sonralar sırf heyfandarlıqla məşğul olmuşlar. Bozdağan türk tayfaları və onların tayfa qolları Şimalı və Cənubu Azərbaycanın hər yerində məskunlaşmış, digər türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışmışlar, ancaq bəzi yerlərdə öz tayfa köklərinin soy kökünü saxlamışlarki, bunlardan biridə Laçın Bozdağanıdır.

Çorman kəndi - Şamkənd inzibati ərazi vahidində yaşayış məskənidir. Laçın bölgəsində çor sözü bu gündə nənələrin,

anaların dilində hirsələndiyi vaxt, açığı tutduğu vaxt işlətdiyi sözlərdən biridir. Bir sözlə əsasən qadınlar öz xırda yaşlı uşaqlarına xoşagəlməz bir iş gördükdə işlədirlər. Çor, zəhrimar, qara yara, qara ağı, zəhər və s. kimi sözlərlə paralel işlənən ifadədir. Əlbətdə xoş məna kəsb etmir. Böyük adamlar bir-birlərinə bu cür ifadələr işlətmirlər. Mən ifadəsi isə qədim türklərdə adam mənasında başa düşülür. Belə olduqda Çorman - acı adam, zəhər adam, zəhər kimi adam, hətta zəhmli adam kimi başa düşülə bilər. Lakin qədimdə də, bu günümüzdə də bir sözün, bir ifadənin bir çox mənası olub və indidə var. Ümumilikdə Çorman yaşayış yeri adı kimi tarixi mənbələrdə bir-birlərindən fərqlənən fikirlər olsada onların yaxın mənalarda çoxdur. Qədim türk torpaqlarının abidələri, tayfaları, tarixi, dil fərqi araşdırıldıqda yeni-yeni məlumatlarla qarşılaşırıq. Elə Azərbaycanın özündə, Yardımlıda Çor yurdu, Qəbələdə Çorlu, Balakəndə Çor, Laçında Çorman, Kəlbəcərdə Çorman yer-yurd adları yaşayış yerinə və yurd yerinə təsadüf edirik. Kəlbəcərdəki Çorman kəndi istisna olmaqla, qalan adların çox qədim tarixi olduğu aşkar olur və yer-yurd adlarının qədim çor türk tayfasının adından olduğu aydınlaşır. Kəlbəcərin Çorman kəndi isə Laçının Çorman yaşayış yerindən XIX əsrin ortalarında getdiyi - indiki hər iki Çorman kəndlərinin insanlarına məlumdur. Hər iki kənd Araflı bəylərindən olan ikinci Alməmməd bəyin törəmələrinə mənsubdur.

Çor türk tayfaları Konstantin Baqryannorodni hələ X əsrdə qeydə aldığına görə Cənubi Rusiyada, Qafqaz Albaniyasında (Azərbaycanda) və digər yerlərdə yaşayan Peçeneq türk tayfalarının bir qolu olduğunu aydınlaşdırılmışdır. F.Şumer çorları peçeneqlərin üç əsas məlum boylarından biri hesab edir. V.V.Bartolda isə çor türk tayfalarının eramızın IV əsərində Xəzərin şimalında, şərqində və qərbində yaşadıklarını bildirir. İndiki ərannın birinci əsərində çorların olduğu məlumdur.

Hətta, onların mərkəzi şəhərlərində Çola olduğu tarixi mənbələrdə qeydə düşmüşdür. Maraqlı məsələlərdən qeydə düşmüşdür. Maraqlı məsələlərdən biridə odur ki, çox qədim tarixə malik Orxon - Yenisey abidələrində və "Kitabi Dədə-Qorqud" dastanlarında da Çorlar haqqında kifayət qədər məlumat vardır.

Çorlar o, dərəcədə şöhrətli olmuşlar ki, onu adam adının əvvəlində işlətmişlər. Belə olduqda çor-igid, igid kişi, igid adam mənasında da başa düşülmüşdür. Orxon - Yeniseydə Qara Çor, Elçi Çor kimi ismi ifadələr var. Bu "Kitabi Dədə-Qorqud"da da öz şəxs adlarındakı çor igid, sərkərdə mənasında işlənmişdir. A.Bakıxanovun da fikirləri söylənilən fikirlərlə eynidir və digər tədqiqatçılarımızda bu qənaətə gəlmişlər.

Nağdalı kəndi - Şamkənd inzibati ərazi vahidində yaşayış yeridir. Laçında olan bu yaşayış yerinin tarixi kənd kimi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və o vaxta qədər yurd yeri idi. Əsasən yay və payız aylarında iribuynuzlu mal-qaranı burada müvəqqəti saxlayırdılar. Tarixən yurd yeri Qarabağ xanlığının baş sərkərdəsi, Zəngəzur sultanı Murtuza bəy Nəbibəyliyə mənsub olmuşdur. Sonralar bu yurd Murtuza bəyin nəvəsi Alməmmədbəyə mənsub olmuşdur. Elə həmin vaxtlarda da bu yurda Alı uşağının yurdu, bəyin yurdu, Alməmmədbəyli yurdu, Alı uşağının yaylığı və s. kimi səslənmişdir. Alməmməd bəy Bağdadda təhsil almış, on başı, Yüz başı, min başı olmuş və nəhayət babasının vəzifəsini Zəngəzurun Sultanı, Qarabağ xanlığının baş sərkərdəsi vəzifəsində işləmişdir. Alıqulu kəndini o salmışdır, kəndlə üzbə-üz Yalkənddə mülkü olmuş, öz əcəli ilə dünyasını dəyişmiş, qəbri babasının yanında Xan qəbirsanlığı deyilən yerdə olmuşdur. XIX əsrdə Zəngəzur qəza, yaxud Sultanlıq olanda onun mərkəzi Gorus olmuşdur. Zəngəzur qəzası parçalandıqdan sonra Paşa bəy həmin yurdu - yəni Alı yurdunu Alməmməd bəyin qardaşı oğlu Süleyman bəydən at və iribuynuzlu heyvanat verməklə nəğd alıb. Nəqd

almışam ifadəsi tədricən Nağdalı ifadəsi ilə əvəz olunmuşdur. Süleyman bəydə İstanbulda təhsil almış ziyalı bir insan olmuşdur və anasıda Paşa bəyin bacısı idi. Süleyman bəyin öz arvadı isə Qurdgəzili Çal Aslan adlı bir nəfərin qohumu Matavan xanım olub. Beləliklə, Nağdalı kənd adı bu cür yaranmışdır. Laçın bölgəsindəki Nağdalı kəndinin Azərbaycan şəxs adları (İ.İsmayılov Bakı 1987) və Azərbaycan dilinin onomologiyası (Qurbanov A.M. Bakı. 1988) əsərlərində verilən şərhə heç bir bağlılığı yoxdur. Elə vaxt olmuşdur ki, Paşa bəy oğlu Sultan bəylə yayda Nağdalıya köçüb isti ayları orada keçirəndə hərəsi bir tərənin üstündə alaçıq qurar, axşamlar isə üz-üzə dayanan hər iki məskəndə bəylərin olub-olmamasından asılı olmayaraq tonqal yandırılırdı. Bununda öz mənası var idi.

Şəlvə kəndi - bu inzibati ərazi vahidinin mərkəzidir. Şəlvə kəndinin yaranma tarixi və onun adı uzun müddətdir araşdırılmayıb, yaxud bu işə başdansı yavaşlıb, bəzən isə ümumi mulahizə yürüdülmüşdür. Şəlvənin adını ərəblərlə, farslarla bağlayanlarda var. Amma, ərəbin gətirdiyi İslamdan qabaq Alban və onun xristian, ondanda əvvəl digər inacları Azərbaycanda mövcud olmuşdur. Biz bilməliyik ki, Alban dövlətində Azərbaycan dövlətidir və orada yaşayan 26 tayfanın demək olarki, hamısı türk əsillidir, türk tayfalarıdır və bunlar arasındakı Albanlar sadəcə çoxluq təşkil etmişlər. Qarabağ, əsasən də Yuxarı Qarabağda yaşayan Albanların əcdadları bu günkü Azərbaycanlılardır. O, vaxtlar əhalinin miqdarı indikindən bir neçə dəfə az idi. Kənlərdəki insanlar 3, 5, 10 ailədən ibarət olub bir kişinin övladları idilər. Həm də, insanlar heyvandarlıqla məşğul olduğundan dağa - arana getməli olurdular. Yurd yerləri mövsümü xarakter daşıyırdı. Bu xüsusən çox soyuq, şaxtalı dağ Zirvələrinə aiddir ki, insanlar bu yerlərdən ən çoxu üç ay yay mövsümündə istifadə edə bilirdilər. Alban dövlətinin adı müxtəlif mənbələrdə müxtəlif

cür qeydə alınmışdır. Beləki, Alban əvəzinə Ağvan, Alvan, Alpan, Aqvan, Ağyan, Ardan, Alyan, Aldan və s. kimi araşdırmalarda rast gəlinir. Alban sözünün qədim Latin və kelt dillərində "dağlıq ölkə", "dağlıq yer" kimi tərcümə olunur. M.Seyidov alban sözünün etimologiyasını "yüksək", "uca ban", yəni "uca ev", "yüksək yaşayış yeri" kimi şərh edir. Alban sözünün qədim türk dilindən alınmasında hazırda yazanlar çoxdur. Q.Ə. Qeybullayevə görə alban etnonimi Albaniyada çoxluq təşkil edən, həm də kürdən şimalda və Kür - Araz çayları arasında yaşamış türkdilli etnik birliyin adıdır. Bu məslənin Laçın bölgəsinə və onun Şəlvə yaşayış məntəqəsinə birbaşa aidiyyəti var. Araşdırmalardan məlum olur ki, Şəlvə kəndinə çox yaxın olan yerdə mövsümü Alpan yurdu olmuş, müəyyən vaxtdan sonra bura kəndə çevrilmiş və hətta onun yanından keçən bu gün Şəlvəçay adlanan çayda Alpançay adlanmışdır. Alpan kəndinin insanları burada Alpan kilsəsidə tikmişlər ki, həmin kilsə son dövrlərə kimi qalmaqda idi. Alpan yurdunun Şəlvə adı ilə əvəzlənməsi isə Səlcuq türk tayfalarının əvvəlcə Arrana, sonralar isə Zəngəzura və Yuxarı Qarabağa yayılmaları nəticəsindən baş vermişdir. Yəni Şəlvə səlcuqların yeri, yurdu, obası, kəndi və s. Şəl-Səl sözün kökü dialekt forması səl - şəllə əvəzlənmiş, və isə dilimizdə yaşayış məskəni, yaşayış yeri, oba mənası verdiyindən səlcuq türk tayfa adından Şəlvə inzibati adı yaranmışdır. Şəlvə yaşayış yeri adı kimi qədim Zəngəzurda, Tərtərdə olmaqla bərabər, Xocalı bölgəsində indidə qalmaqdadır. Laçının Şəlvə kəndi ilə Xocalı və Ağcavədi Şəlvə yaşayış məntəqəsi insanları arasındakı birbaşa qohumluq əlaqələri olmuş, qohumlardan Ağcavədililərdən vaxtı ikən dağlara çıxarılmış, dağ-aran get-gəli seyrəlməmiş hər kəs bir məkanda daimi məskunlaşmışdır. Ağcavədidəki Şəlvə kəndi Selvə adı ilədə yaşamış, bir neçə ailədən ibarət olan bu yaşayış məntəqəsinin talei haqqında mənbələrdə məlumatlarla qarşılaşmadıq. XVIII əsrin

ortalarından Araflı bəyləri ilə şəlvəlilərin isti münasibəti olmuş və buda öz növbəsində şəlvədəki insanların yaşayış tərzinə müsbət təsir etmişdir. Digər tərəfdən, Murtuza bəy böyük səlahiyyət sahibi olmaqla yanaşı, səcərəsində səlcuqlarla qohumluq əlaqəsində var idi. Hətta, onun bir bacısının adı Səlcik idi. Səlcik Vağazın kəndinə ərə getmiş, taleyin qismətindən əri çox tez ölmüş, Səlcik hamilə qalmış. Çox mərd, ağayana olan bu xanım ərinin yeddisini verdikdən sonra öz ata yurdu hesab olunan Araflıya dönmüş və anası vasitəsi ilə qardaşı Murtuza bəyə hamilə olduğunu çatdırmış, taleyinin davamını qardaşının həll etməsini istəmişdir. Murtuza bəyə bacısının bu cür ağıllı olması təbii ki, çox xoş olmuş və qərar vermişdir ki, evinə qayıtsın. Əgər dünyaya gələcək körpə oğlan olarsa, Səlcikin oğluda, ərində o olacaq. Yox əgər qız olarsa Səlcik özü hansı qərar versə məndə ona yardımçı olacam. Səlcikin oğlu olur, o, ikinci ərə getmir, onun törəmələri isə sonradan Laçında yaxşı mənada ad-san qazanmış Sadıx kişinin ana tərəfidir. Bu mənada Vağazında qanında Səlcik qanı olan hər bir kəs Araflı bəylərinin bu günkü törəmələrinə dayı deyə müraciət edirlər. Bir məsələnidə qeyd etməyə bimerikki, ötən əsrin ikinci yarısına kimi Laçın bölgəsinin Şəlfədərə deyilən və 10-12 kəndi əhatə edən hissəsi həmdə Mağauz adlanırdı. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixini, İran tarixşünaslığını tədqiq edən A.Faziliyə görə Avesta, Bisutun yazıları və eləcə də Yunan-Roma mənbələrində işlənən mağ, atəşpərəst sözü ilə əlaqəlidir. Belə ki, II Şapurun dövründə Azərbaycanı "Mağlar ölkəsi" adlandırmışlar. Məlum olurki, Manna və Mağ etnik cəhətdən eyni tayfaya mənsub müxtəlif fonetik işlənmələrdən başqa bir şey deyildir. Bu isə öz növbəsində Mağauzun Mağlar ölkəsi demək olduğu aşkarlanır. Manna dövlətinin Azərbaycan dövləti, adının isə türk tayfalarından olan mağlardan götürüldüyünü görkəmli türkoloq Aydın Məmmədov da hələ sovetlər birliyində çox israrla

deyirdi. Araşdırmalardan məlum olur ki, Laçın bölgəsindəki 10-12 kəndi əhatə edən hissəsində tarixən qədim mağ türk tayfaları yaşamışlarsa, bu kəndlərdən Şəlvəyə sonralar Səlcuq türk tayfalarında gəlmişdir. Təkcə mağ tayfalarının Laçın Bölgəsində yaşaması, Manna adlı dövlət qurması, Milli düşmənimiz haylara (ermənilərə) onların dünyanın heç bir yerində torpaq sahibi olmadıqlarına bariz nümunə, kəsərli cavabdır.

Dambulaq kəndi - Şəlvə inzibati ərazi vahidində yaşayış məskənidir. Düdülbəylərin yurd yeri olub. XVIII əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində həmin nəsləndən olan Birinci Bərxudara çatıb. Birinci Bərxudarın qardaşları birinci İlyas, ikinci Alı, birinci Vəli, birinci Şahverdi olub. Bərxudarın oğlu Hətəmdir, Hətəmin oğlu Paşa bəydir. Paşa bəyin üç oğlu Əbil, Ədil, Əvil və üç qızı olub Qaratel xatun, Mürvət xanım, Sona xanım. Ədil bəyi əmisi oğlu Çərkəzlə bölgəviklər Şuşada güllələyiblər, Əbil bəy ermənilərlə döyşdə həlak olub. Əvil bəy xəstələnib ölüb, Piçənis kəndindən olan ikinci arvadından Əli adlı bir oğlu qalıb. Böyük qızı Qaratel xatun Paşa bəy qızı ikinci Vəlinin nəvəsi Cəlil bəyin xanımı, Zəngəzur sultanı Cəbrayıl bəyin gəlini olmuşdur, 1960-cı ildə Laçının Bülövlük kəndində dünyasını dəyişmişdir. O, həmin dövrlərdə kiçik oğlu İsrafil bəylə yaşayırdı. İkinci qız Mürvət xanım Piçənis kəndinə ərə verilmiş, Tərtər bölgəsində dünyasını dəyişmiş, övladları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşayırlar. Kiçik qız Sona xanım Qurdgəzi kəndinə ərə verilmiş, elə oradada dünyasını dəyişmiş, oğlu Kamal və qızı Fatma xanım erməni işğalından sonra Bakıda məskunlaşmışlar. Birinci Bərxudar çox qoçaq, təsərrüfatçı bir insan olaraq, indi Dambulaq adlandırdığımız yaşayış yeri sadəcə yurd yeri olan vaxtlarda özünə xoş olan bulağın üstünü yerli daşla hördürmüş, nov qoydurmuşdur. Bulaq elə tikilmişdir ki, iribuynuzlu heyvanlar bulağın gözü deyilən yerə girə bilmirmişlər. Həmin dövrdən bu günə həmin

yurd yeri Dambulaq adını almışdır. Orada məskunlaşan insanlar isə onun təsərrüfatına qulluq edən adamlar olmuşlar.

Ərəbli kəndi - Fətəlipəyə inzibati ərazi vahidində yaşayış məskənidir. Azərbaycanda adətən ərəb adı, yaxud ona uyğun ad olanda çox vaxt bu yurdun-yerin bilavasitə ərəblərin bu torpaqlara gəlməsi ilə bağlayırlar. Təbii ki, belə hallarda var. Qeyd edək ki, Ərəblərin Azərbaycanı istila etdikdən sonra bu torpaqlarda qalmış ərəblər ya öz vətənlərinə dönmüş və ya Azərbaycan türkləri ilə qaynayıb - qarışaraq öz köklərindən uzaqlaşmışlar. İkinci çox vacib məsələlərdən biridə odurki, dağ yerlərində döyüşə - vuruşa öyrəşməmiş ərəblər dağlıq yerlərə qalxmaqdan çəkinmişlər. Üçüncü Azərbaycan dövlətçiliyi, Azərbaycan türkcülüyü üçün ən başlıca dəlil isə bizim özümüzü boz uluslar türk tayfaları arasında onların qollarından biri olan ərəb adlı türk tayfasına mənsubluq məsələləridir. Odur ki, ərəb adlı yer-yurd adlarının mənşəyini orada axtarmalıyıq və bu, bir həqiqətdir. Ərəblər etdiklərini ruslarda etmişdi. Görürsünüzmü Azərbaycan əhalisinin ruslar dövründə 1992-ci il siyahıya alınmasına baxsanız ruslar Azərbaycan əhalisinin 7%-ni təşkil edirdi. İndi isə o rəqəm 0,01% düşmüşdür. Bu rəqəmlərlə demək istəyirəm ki, gəlin özümüzü - özümüzdə araşdıraq. Digər tərəfdən tarixi faktlarda bunu təsdiq edir. Həmdə, Azərbaycanın sərt təbiətli dağlıq bölgələrində yaşayan türk tayfaları əcnəbi xalqlarla qarışmamışdır. Laçında belə bölgələrimizdən biridir. Laçının yer-yurd adlarındanda görünürki, burada qarşılıqlı qarışma ancaq Zəngəzur çərçivəsində, yuxarı Qarabağ çərçivəsində, yaxud adlı-sanlı bəyzadə əsillilər digər əsilzadə ailələrlə qohumluq əlaqələri qurmuşlar. Araşdırmalar göstərir ki, Laçın bölgəsindəki Ərəb kəndi oğuz tayfalarından olan Ərəb türk tayfasının yaşayış məskənlərindən biridir. Ərəb adlı müvəqqəti yaşayış məskənləri Zəngəzurda digər yerlərdə də, elə Laçının yuxarı yaylaqlara yaxın yerlərində də olmuşdur. Ərəb daimi

yaşayış yeri Zəngəzurun Qarakilsə bölgəsində də qeydə alınmışdır.

Alıcan kəndi - Köhnəkənd inzibati ərazi vahidində yaşayış yeri-şəxs adı Alı ilə bağlıdır. Alı adı Azərbaycanda, xüsusən Zəngəzurdə həmişə hörmətli kişi adı kimi tez-tez müraciət olunmuş addır. Ərəb işğalından əvvəl bu ad adət-ərkanlı kişi mənasında başa düşülürdü. Alı adını dünyaya təzə göz açan oğlan uşağına qoyurlar və onun ağıllı, elin kişidən gözlədiyi adət-ənənənin, adət-ərkanın bilicisi kimi, qabiliyyətli bir insan kimi olacağına ümid bəslənərdi. Azərbaycan İslamı qəbul etdikdən sonra bu adın güya Məühəmməd peyğəmbərin (ə.s.) əmisi oğlu, ərəb xilafətinin dördüncü xəlifəsinin - yəni Əli (ə.s.) adından alındığını düşünürlər. Təbii ki, Əli (ə.s.) adı Azərbaycanda həddindən çox hörmətlidir və Mühəmməd peyğəmbərdən (ə.s.) sonra ikinci çox istifadə olunan kişi adıdır. Amma, Alı adı Azərbaycanda İslamın dəyərləli şəxsiyyətlərindən biri olan Əli (ə.s.)-dən əvvəl bu diyarda işlənirdi. Alıcan kəndi Nəbi bəyin yurd yerlərindən biridir, oğlu Alı dünyaya göz açanda Qafandakı (Mədən) mis mədəninin şəriki və dostu Sultan bəy bağışlamışdır. Nəbi bəyin Qafanda mis mədənləri ilə yanaşı torpağı və mülküdə olmuşdur.

Qarıkaha kəndi - Qarıkaha inzibati ərazi vahidində yaşayış məskənidir. Qeyd edək ki, Azərbaycanın Laçın bölgəsi həddindən artıq özünə məxsusluğa malikdir. El dili ilə desək bunu ancaq öz gözünlə görmək gərəkdir, möcüzəli yerləri çoxdur. Qarıkaha Qarakaha deyənlərdə var. Hər iki ad bir-birinə yaxın olub bir-birini tamalayır. Bildiyimiz kimi dilimizdə Qara sözü ən çox "böyük" "geniş" mənasında işlənir. Bu mənada Qarakaha deyənlər heçdə səhv etmirlər. Burada kifayət qədər böyük kaha vardır və bu kaha ermənilərlə mənimdə döyüşdə iştirak etdiyim zaman kara gəlirdi (Heyfiki döyüşlər sona - qələbəyə qədər aparılmadı). Məntəqənin

Qarıkaha adlanmasıda əbəs yerə deyil. Buradakı kahaların yaşı elə bu dağların əmələ cəlmə yaşı ilə eynidir. Fərq ondadırki, yaşayış yerinin Qarıkaha adlanması, guya o qocalıb, qarıyıb deməkdir, amma əslində Qarıkahanın kahaları indidə cavandır. İnsanları isə oğuz türkləridir. Məşğuliyyətləri isə tarixən olduğu kimi, maldarlıq, əkinçilik, bağçılıq, arıçılıqdır. Tarixən Qarıkahadakı kahalar təkcə kəndin əhalisini deyil, ətraf yaşayış məskənlərinin əhalisində yadellilərdən müdafiə etmişdir.

Qayği qəsəbəsi - Laçın bölgəsinin cənubunda salınmış qəsəbədir. Erməni qəsbkarlarının Qərbi Azərbaycandan axırcı Azərbaycan türklərinin öz dədə-baba yurdlarından 1988-ci ildə didərgin salmışlar. Qaçqın Azərbaycan türkləri üçün Laçında yeni yaşayış yerini respublikada fəaliyyət göstərən "Qayği" cəmiyyətinin köməyi ilə tikildiyindən qəsəbə onun adı ilə adlandırılmışdır. Lakin bu yurdda onlara qismət olmadı, laçınlılarla birlikdə ikinci dəfə qaçqın həyatı keçirməyə məcbur oldular.

İmanlar kəndi - Şəlvə inzibati ərazi vahidində yaşayış yeridir. İndiki İmanlar kəndi atəşpərəstlik dövründə Laçın bölgəsinin Kişpəyələri, ona yaxın Beşbulaq, Hanıbal (Hanbal) arasında Dündülün meşəsi, Dündülün bulağı, Dündülün talası deyilən ərazilərdə Dündül bəylilər yaşayırmışlar. Onun sonrakı nəsli Novruzbəylilər, daha sonra isə Baharlılar yaxud Baharbəylilər bu ərazilərə nəzarəti öz əllərində saxlamışlar. Süleyman bəy Nəbibəylinin "Bəyliyin tarixi" adlı yazısında qeyd etdiyinə görə bu nəslin törəmələri elə bu ətrafda 39 yaşayış məskəni salmış, xeyli hissəsi indiki Kəlbəcərdə özlərinə binə yerləri qurmuş, bir hissəsi Qaradağa (Cənubi Azərbaycan), bir hissəsi Bağdada, bir hissəsi Təbrizə, bir hissəsi Ərdəbilə, Tərtərə, Xoya, Odessaya, Tiflisə və s. getmiş, indiki Yuxarı Qarabağın Kərkicahan kəndini salmış, köç eyləmişlər. Bu yerdəyişmələr ayrı-ayrı səbəblərdən baş

vermişdir. XVIII əsrin əvvəllərində isə üç qardaşdan ikisi təhsilli olmuş və bu qardaşlarda Gəncədə işə düzəldikdən sonra orada işləsəldə Laçında da təsərrüfatlarını və torpaq paylarını saxlamışlar, amma, geri qayıtmamışlar, Gəncə yaxınlığındakı Ziyadoğulları kəndindən torpaq əldə etmiş, onlarla qohumlaşmış, orada qalmışlar. Bu qohumluq sonralar Zəngəzur insanlarının və Zəngəzur torpağının bütövlükdə Qarabağla birlikdə Gəncəyə tabe olmaqla onları xarici basqınlardan müdafiə etməklə bu torpaqların əldən-ələ keçməsinin qarşısını almışdır. XIX əsrin ikinci yarısında indiki İmanlar kəndi adlanan yurd - yurd yeri kimi Nəbibəylilər nəslindən olan ikinci İldırım bəyə dədəverdi payıdır. İman isə Nəbibəylilərin XVIII əsrin ortalarında Xoydan gətirilmiş birinci İmanın nəvəsidir. Baba İman çox halal və sədaqətli adam olmuşdur. Baba İman bu bəyliyin Yeqicadakı təsərrüfatında işləmişdir. Nəvə İmanda babasının yolunu tutmuş, ömrü boyu ağalarına sadıq qalmış, qonşuları ilə də yaxşı münasibətlər qurmuşlar. İmanlar nəslindən Nəbibəylilər qızda almışlar və hətta Laçını ermənilər işğal edənə qədər bu isti münasibətlər qalmaqda idi.

Baldırğanlı kəndi - Mıçı dərə inzibati ərazi vahidində yaşayış məskənidir. Yaşayış məntəqəsini XX əsrin əvvəllərində Haqverdiuşağı adlı nəslinin baldırğan bitkisinin çox əmələ gəldiyi yerdə saldığından bu adı almışdır. Haqverdilər nəslə haqqında məlumat verildiyindən burada əlavə məlumatla ehtiyac duymadıq.

Pull kəndi - Laçın bölgəsində olmuş bu yaşayış məskəninə indi xarabalıqdır. "Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı. 1966-cı il" görə Pull sözü fars dilində körpü deməkdir və bu kənd adı da vaxtı ilə o, addan bəhrələnməmişdir. Əlbətdə bu inandırıcı dəlil deyildir və bizə görə kəndin adının qədim türk tarixi mənbələrində araşdırılmasına ehtiyac çoxdur.

Qaradağlı kəndi - Bu kəndi birinci Qaradağlı kəndi də

adlandırmaq olar. İndi mövcud olmayan bu yaşayış məntəqəsi Güləbird kəndindəki Məzməzək dərəsi yaxınlığında yerləşmişdir. Əslən Qaradağlı olan Sarı Aşıqda öz qoşmalarında bu kəndin adını çəkmişdir. Qaradağ Araz çayından cənubda yerləşən Azərbaycan vilayətlərindən biridir. Qaradağlı türk tayfası olaraq Azərbaycanın bir çox bölgələrində olmuş və indidə olmaqdadır. E.Nuriyevə görə qaradağlı türk tayfaları qızılbaş (Səfəvilər) tayfalarından biridir. Lakin bu belə deyildir qızılbaşlardanda qabaq Qaradağlılar var idi. Lakin qızılbaşların hakimiyyətə gəlməzində çox zəhmət çəkmiş türk tayfalarından biridir. Şimali Azərbaycanda Qaradağlı yaşayış yeri kimi Tərtər, Beyləqan, Şəki, Ucar və s. bölgələr kimi Laçın bölgəsində də iki (Məzməzək kəndi və Xırmanlar kəndi yaxınlığında) qeydə alınmışdır. Məzməzək kəndi yaxınlığındakı Qaradağlı kəndinin ilk insanlarını Zəngəzur Sultanın babası Nəbi bəy gətirmişdir. Onun Qaradağda xeyli şəxsi torpağı və mülkü olmuşdur. Elə ilk gündəndə bu yaşayış yerinin adına Qaradağlılar demişlər. Sonralar Nəbi bəyin nəvəsi Murtuza bəy elə bu Qarabağlılardan üç nəfər subay oğlan Süleyman bəyin yazısına görə birazda sərt dağlıq hissəyə Xırmanlar kəndi yaxınlığına aparmışdır. İkinci Qaradağlı kəndi həmin insanların törəmələridir. Şimali Azərbaycanda yaşayan Qaradağlı türk tayfalarının xeyli hissəsi rusların Azərbaycanı işğal edib iki hissəyə parçaladıqdan sonra buranı tərk etmişlər. Bu isə Laçın bölgəsindəki iki Qaradağlı kəndinin xaraba qalmasına gətirib çıxarmışdır.

Qasımuşağı kəndi - Laçın bölgəsinin yaylaqlar hissəsinə nisbətən yaxındır, köhnə yurd yeridir. Bu yurd yeri Alıqulu bəylərindən olan Bəli bəyə mənsub olmuşdur. Vəli bəydən sonra yenədə bu yurd yeri ətraf torpaqları ilə birlikdə onun nəvəsi üçüncü Vəli bəyə çatmışdır və ən nəhayət üçüncü Vəli bəyin nəvəsi Əhməd bəyə çatmışdır. Əhməd bəy çox

təəssüfkeş və düz, təmiz bir insan olmuşdur. Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşada təhsil almışdır, lakin sonralar təhsilini davam etdirməmişdir. Səyahəti sevən adam olmuşdur, ovçuluğuda varmış. Bir gün Bağırbəyyidə (Pircaan çayı yanında) qonaq olur, evdə qadınlar və cavan oğlanlar olur. Evin ağsaqqalı evdə olmur. Bağırbəyllilər Əhmədbəyllərlə qohumdurlar. Əhməd bəy buraya gələndə Bağırbəyllilərin Şuşadan tacir bir qonaqları olur və Əhməd bəydə onu tanıyırdı. Çünki Şuşalı tacir həmişə mal gətirər, tanıdığı evlərdə qoyar, mallarının əvəzində payız aylarında gəlib bal, yağ, pendir, yur aparıb Şuşada, Ağdamda pula çevirərmişlər. Tacir orta yaşlı, Əhməd bəy isə ona nisbətən cavan olub. Bu tacir cavanlara fikir vermir, çəkinmir, süfrəyə qulluq edən xanma göz qoyur, onu marıtlayır. Əhməd bəy bundan bərk əsəbləşir və tacirin özünü yığışdırmasına işarə edir. Bağırbəyli kəndindən Əhmədlə tacir bir çıxırlar və oradan uzaqlaşandan sonra taciri meşənin dərinliyinə çəkib ona bildirirki, kişi çorək kəsdiyi evdə biqeyrətlik etməz deyərək xəncərini çəkib tacirin başını üzür. Özudə gedib adam öldürdüyünü və nə üçün öldürdüyünü lazımı yerlərə bildirir və hətta onların adamlarını gətirib meyidi göstərir. Hökumət adamları görəndəki Əhməd bəy həqiqətən onun malına, atına dəyməyib ona inanırlar, başa düşürlər ki, ölümə səbəb tacirin özünü yaxşı apara bilməməsi olmuşdur. İstənilən halda arada adam ölümü olduğundan Əhməd bəyi tutub iş kəsirlər və Gəncəyə göndərilər. Əhməd bəy Gəncədə xeyli həbsdə qalmalı olur. Lakin bir təsadüf nəticəsində türmə rəisinin Ziyadoğullarından olduğu aşkarlanır. Bu isə öz növbəsində Əhməd bəyin oradan qaçması ilə nəticələnir. Gəncədən qaçan Əhməd bəy xeyli müddət evinə getmir, öz ata-baba yurd yerindən birində qalır təsərrüfatına nəzarət edir, ailəsini diqqətdə saxlayır, amma, ailəsinin onun türmədən qaçmasından xəbəri olmur. Özünün rəyətində olsa Qasımuşaqları Əhməd bəyə yaxşı xidmət göstəririlər, ən

başlıcası isə onun burada olduğunu heç kimə demirlər. Sonralar Əhməd bəy gecələr öz evinə gedər, gündüzlər isə Qasımuşağı yurdunda gizlənirdi. Qasımuşağının atalarını - Qasım kişini babası indiki İrandan yəni Cənubi Azərbaycandan XVIII əsrin ikinci yarısında gətirmişdi. Əhməd bəy vaxt keçirib öz evində asudə yaşamağa başlayanda öz yurdunu onlara (Qasımuşaqlarına) bağışlayır və qeyd edir ki, Əhməd bəyin bu yurdu bu gündən oldu Qasımuşağı yurdu. Çox keçmir Əhməd bəyin xanımı vəfat edir və o, evlənməli olur. Əhməd bəyin ikinci arvadından olan oğlunun adını Qasım qoyur və Qasımuşağına arxa-dayaq durur. Əhməd bəyin Qasım adlı oğlunun törəmələri Lətif bəy və Camal bəy Bülövlük kəndində yaşayırdılar.

Bayandur kəndi - Hazırda Laçından alınaraq Gorus bölgəsinə tabe edilmiş və ermənilərin əlində qalmış yaşayış yerimizdir. Bayandur qədim türk tayfalarının adı ilə Laçın bölgəsində Qarabağ yaylasından başlayan çayda var ki, bu çay Əhmədli çayının qolu, sonradan isə Həkəri çayının qoluna çevrilir. Minkənd kəndində də yaşayan üç nəslin biri bayandur türk tayfalarından və özləridə köklərinin bayandurlu türk tayfalarından olduqlarını bilirlər. İndi Əhmədli adlanan kəndin adı Molla Əhmədli olmuş və Molla Əhmədli çayının qolu isə dediyimiz kimi Bayandur çayı adlanmışdır. Bayandur çayının Əhmədli çaya axarı istiqamətində böyük bir təpə var ki, həmin təpədə Bayandur türk tayfasının adını daşıyan Bayandur kəndi olmuşdur. Çox təəssüfki, bu kənddə hazırda yaşayış yoxdur. Həmin bu kənddən köç eyləyib Bərdə bölgəsində özlərinə yeni yurd yeri seçib adını da Bayandur qoymuş insanlar indidə Laçından gəldiklərini söyləyirlər. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Bayandur bu dastanın baş qəhrəmanıdır. XV əsrdə yaşamış Ağqoyunlu dövlətinin baş əmirinin adı da Bayandur olmuşdur. Yəni Bayandur oğuz türk tayfalarının rəvayət və dastanlarında əsərin qəhrəmanı olmaqla yanaşı, həm də real tarixi şəxsiyyət

adıdır.

Qaradağlı kəndi - XX əsrin əvvəllərinə (otuzuncu illər) qədər Laçın bölgəsinin Xırmanlar kəndinə yaxın yaşayış məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Xırmanlar kəndi yaxınlığındakı Qaradağlı kəndi haqqında Məzməzək dərəsi yaxınlığındakı (Güləbird) Qaradağlı kəndi haqqındakı yazıda müəyyən məlumatlar verilmişdir.

Ağoğlan kəndi - Malıbəy inzibati ərazi vahidində yaşayış yeridir. Bölgənin digər yaşayış məskənləri haqqında olan qeydlərimizdə bildirmişdik ki, ümumilikdə Zəngəzur, Yuxarı Qarabağ, Qərbi Azərbaycan (Ermənistan) bölgələrimizdə hələ atəşpərəstlik dövründən də əvvəllərdən bu torpaqlarda oğuz türkləri digər türk tayfalarından daha çox üstünlük təşkil etmişlər. Ağoğlanda belə yaşayış məntəqələrindəndir, yəni bu torpaq oğuz türk tayfa yurdlarından biridir. Tarixi mənbələrdə tam üst-üstə düşməyən məqamlar olmada, uyğun gələn mənbə fikirləri daha çox üstünlük təşkil edir. Laçın bölgəsinin Minkənd çayının əvvəlki adı son dövrlərə qədər Ağoğlan olmuşdur. Albaniyanın ilk orta yüzilliklərdə əsas şəhərlərindən birinin də adı Ağoğlan adlandırılmışdır. M.İsmayılova görə Hunların Muğanda saldıqları Ağhun şəhər adının da Ağoğlan adı ilə əlaqəli olması qaçılmazdır. Hunlar eranın əvvəllərində Zaqafqaziyada oturaq həyat tərzini sürmüş "oğuz, oğur" qəbilələrindəndirlər. Q.İ.Voroşilə və digər yazarlara görə oğuzların adı ayrı - ayrı mənbələrdə onoğur, hunoğur, oğxondur, hunoğundur yazılısada mənası hun oğuzları, hun oğurları deməkdir.

Abdallar kəndi - Laçın şəhərinin 1923-cü ilə qədərki adı olmuşdur. Əlbətdə Abdallar kəndi qədim yurdlardan biri idi. Şuşa Gorus maşın yolu üstündə idi, əlverişli mövqedə qərar tutmuşdu. Yevlaxdan (Yolax) Gorusa adətən araba və qazalaqla poçt əşyalarını, sənədləri, adamları bu yolla aiddiyatı yerlərə aparardılar. Şuşa-Gorus yolu üstündə bu yaşayış

məntəqəsində adamlar dayanar, yollar ayrılır, qalanlar isə Gorusa və oradanda Qafana, Qarakilsəyə (Sisyan), Mıǵrıya, Zəngibasara, Naxçıvana və hətta İrəvana üz tutardılar. Çünki, sərt dağlardan keçən qısa əsasən araba, sonralar isə əsasən maşın yolu idi. Məntəqənin insanları isə abdal türk tayfaları Azərbaycanın bütün bölgələrində öz adları ilə yaşamaqları ilə yanaşı bütün türk ölkələrində yaşamış və indidə yaşayırlar. Abdallar - abdal kimi dərk edilməlidir. Bəzi yerlərdə Abdallar Abdallı kimidə (Başqırdıstan) işlənir. V.V. Bartolda görə abdallar tayfası elə hunlardır. Z.Xasıyev A.V.Qordlevsikiyə əsaslanaraq abdalların V-VI əsrlərdə Türkiyədə, İranda (Azərbaycanda), Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Türkmənistanda və s. yaşdıqlarını bildirir. M.Ə.Abbasova isə eranın ilk əsrlərində Mərkəzi Asiyadan cənub-şərqi Avropaya və Şimali Qafqaza, oradanda Albaniyaya keçmiş müxtəlif türk tayfalarından ibarət olan hunların içərisində abdal-qədim türk tayfasının olduğunu bildirir. M.Çobanova görə isə böyük Şair və dövlət xadimi Ş.İ.Xətəinin, İ.Nəsiminin bu tayfadan olduğunu yazır.Ş.İ. Xətəinin öz gözəl şeridə bunu təsdiq edir.

Xətəiyəm bir halam,
Əlif üstündə dalam,
Sufiyəm təriqətdə
Həqiqətdə abdalam.

Laçın qəza mərkəzi kimi təsdiq olunanda bu şəhərin Abdallar kəndində salındığından onun adının Abdallar qoyulmasını yerli əhali arasından təklif edən olsada Taǵı Şahbazi ona razılaşmamış və Abdal sözündən xoşunun gəlmədiyini bildirmişdir. O, bildirmişdir ki, Abdal sözündən xoşum gəlmir, mənasıda fərəhsizdir. Azərbaycan dilinin dialektoloci lüğətində isə abdal bilici, bilikli mənasın da işlənir şəkliyə verilmişdir. Belə olduqda abdal türk tayfasının adını

müdrük, uzaqgörən, bilikli, bilici tayfa, insan kimidə başa düşə bilərik.

Amma, bizə belə gəlir ki, Laçındakı Abdal türk tayfaları əsrin əvvəllərində hunlarla gələnlərdən çox-çox qabaq elə bu yurdlarda yaşayırdılar. Qərbi Azərbaycanın (Ermənistan) qədim tarixi də bu fikri söyləməyə əsas yaradır. Çünki yaşadığımız əsrdən öncə Qərbi Azərbaycanda Abdal adlı kifayət qədər yaşayış yerləri olmuşdur. Hətta, XX əsrin sonunda yaşayan belə adları haylar (erməni) dəyişərək erməniləşdirmişlər. Digər tərəfdən Yuxarı Qarabağ, bütövlükdə Zəngəzurda həqiqətdə Qərbi Azərbaycandır. Fərq orasındadırki, Qərbi Azərbaycanın bir hissəsində haylar özlərinə məskən salmış, digər hissəsi ilə Azərbaycanın tərkibində qalmışdır, əgər indiki işğalı nəzərə almasaq.

Təbii ki, buna yol vermək olmaz, özümüzdə qeyrət tapıb heç olmazsa Zəngəzurun bir hissəsini, o cümlədən Laçın bölgəsini erməni-rus, fars, ingilis, fransız işğalından azad etməliyik.

Laçın şəhəri - Azərbaycanda Laçın şəhər adı, bölgənin adı, tayfa adı, quş adı, kənd adı, qala adı, qaya adı, dərə adında özünü təzahür etdirir. Laçın bölgəsinin mərkəzi şəhəri olan Laçın şəhəri Laçın dağının ətəklərinə çatmamış çoxda böyük olmayan düzənlikdə - Abdallar kəndinin yerində salınaraq, ilk öncə qəza mərkəzi olmuşdur. Qəzanın əhatə dairəsi əsasən Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər bölgələrini və indi müəyyən hissələri Gorus, Şuşa, Xankəndi, Basarkeçər bölgələrində qalmış torpaqlardan ibarət olmuşdur. Laçındağ özündən xeyli hündür dağlar əhatəsində öz gözəlliyinə görə həqiqətən Laçın dağdır. Əsrlər dolanıb dövrənlər keçib. Bir vaxtlar Babəkin hayqırtısı əks-səda tapıb bu dağlarda. Qoç Koroğlunun dəli nəərəsi diksindirib, yerindən eləyib bu dağları, Qaçaq Nəbinin, Murtuza bəyin, Sultan bəyin, Xosrov bəyin, Cəbrayıl bəyin, Alı bəyin, Alməmməd sultanın, Süleyman Rəhimovun, Əli Vəliyevin, Nəbi bəyin, İbrahim bəyin, Süleyman bəyin izi

qalıb, səsi qalıb bu dağlarda. Həcərin, Səlciyin, Pərzadın, Qızıyetərin, Qaratelin özü qalıb bu dağlarda. Sarı Aşığın car çəkən naləsi qalıb, hay-haraylı nəfəsi qalıb, özü, sözü qalıb bu dağlarda . . .

Aşıq el gəli dağlar,
Dibi kölgəli dağlar.
Durmuşam yol ağzında,
Haçan el gəli dağlar ?

Kim bilir, daha nələr olub, nələr olmayıb bu dağlarda, nələr olacaq bu dağlarda . . . İndi dağlar əfsanəyə çevrilib, nağıla dönüb, insanları uzaq düşüb, həsrət çəkib, yaş axıdıb. Ulu babaların verdikləri adları özlərində yaşadıb dağlar. İşıqlı dağı, Qızıl boğaz, Fərməc tərə, Mıxtökən, Qırxqız, Dəli dağ indi divanə olublar, başına dolanan oğullarını axtarırlar. Bu adların özləridə nağıl olub, əfsanə olub, dildə ağızda gəzir, yuxulara girir onun doğma övladlarının hər günündə, hər gecəsində.

Muğam, musiqi, gözəllik beşiyi Şuşadan çıxan kimi dolayılara düşürsən, yeddi qatı yeddi dəfə dolanıb yenidən dolayılara düşürsən ta Laçına kimi. 1923-cü ilin ikinci yarısında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili ilə əlaqədar (növbəti səhvimiz - Z.N.) olaraq Şuşa qəzası ləğv olunur və onun əvəzində Ağdam qəzası təşkil edilir. Respublika mərkəzindən nisbətən ucqarda olmaqla, geniş bir ərazini əhatə edən Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər torpaqlarının vahid qəza kimi birləşməsi məsələsi ortaya qoyulur (S.M.Kirovun əli ilə). 1923-cü il avqust ayının 6-da Qubadlı qəzasının şimal və Cavanşir qəzasının qərb hissəsində Kürdüstan (türklərə möhür) qəzasının təşkil edilməsinə dair, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində qərar qəbul olundu (Ermənistan KPMK-in 1-ci katibinin təklifidir. O, bundan əvvəl Zaqfederasiyanın sədri idi - Z.N.) Qəza mərkəzi əvvəlcə Pircan, sonra isə

Minkənd təsdiq edilmişdi. Lakin, qəza mərkəzinin harada olması ciddi mübahisə doğurduğundan idarələr müvəqqəti olaraq Şuşa şəhərində yerləşdirilmişdi. Azərbaycan İnkilabi Şöhrət Şurasının üzvü İsmayıl Şəfiyev bu hadisəni belə xatırlayır: Ağdam qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri işləyərkən Azərbaycan K(b)P MK-nin 1-ci katibi S.M.Kirov yoldaş məni qəbul edib bildirdi: - Mərkəzi Komitə sizi daha məsul bir işə- Kürdüstan qəza partiya komitəsinin 1-ci katibi vəzifəsinə göndərir. (Elə həmin vaxtında bu bölgələrdə yaşayan əsasən oğuz türklərindən ibarət olan insanlara kürd möhürü yapışdırıldığı, bu insanlar indidə bundan xilas ola bilmirlər. Hansıki, hazırda Çin arxivlərində tapılan sənədlər Kürdlərində türk xalqlarından biri olduğunu təsdiq edir və onların tarixi vətənlərinin Sibir olduğu bildirilir. İndi heç bir kürd öz tarixi dillərində danışmırlar. Ayrı-ayrı dövlətlərdə yaşayan kürdlər ayrı-ayrı dillərdə danışdığından bir-birlərini başa düşmürlər. Lakin, istənilən dövlətdə yaşayan kürdlərin dilində xeyli türk sözləri hələdə qalmaqdadır).

Ümumazərbaycan III Sovetlər qurultayında nümayəndə olan İsmayıl Şəfiyevi qəbul edən S.M.Kirov ona göstəriş verir ki, Respublika Xalq Komissarları Sovetinin sədri Qəzənfər Musabəyov, Yollar Komissarı Çingiz İldırım (Nazir - əslən Qubadlıdan), Kürdüstan Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri Hüsü Hacıyev (Şuşalı) ilə birlikdə sizi MK-nin bürosu xüsusi komissiya üzvü seçmişdir. Gedib yerdəki şəraiti öyrənin və Kürdüstan qəzasına daha əlverişli mərkəz seçin. İsmayıl Şəfiyev H.Hacıyevlə yeni qəzanın bir sıra kəndlərini dolaşaraq yenidən Abdallar kəndinə dönürlər. Yerli insanlar Abdallar kəndinin yaxınlığındakı Laçın qayasının alt tərəfinin düzəngah olduğunu bildirirlər. Onlar deyilənlərin doğru olduğunu bildikdən sonra, həmdə aydınlaşdırırlarki, Yevlax Gorus yolunda buradan keçməsi bir çox məsələləri yüngülləşdirir. 1924-cü ilin ilk günlərində - çox təqdirə layiq yazığımız,

Laçında xeyli yaşamış və işləmiş, Laçını özünün doğma yurdu hesab edən Əli Vəliyevin yazdığına görə Azərbaycan İctimai Şura Cumhuriyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi Tağı Şahbazi təklif edilən yerə gedib baxır və Abdallar kəndi, Abdallar poçtu ilə Qarıkaha üstündəki yeri çox bəyənir. Şəhərin adının kəndin adından götürülməsini Tağı Şahbazi bəyənmir - Abdallar sözünün mənası fərəhsizdir deyir. Dağın adının Laçın olduğunu bildikdə Tağı Şahgəzi qəzanın mərkəzinin Laçın adlandırılmasını Hüsü Hacıyevə bildirir. Beləliklə, Laçın bölgəsinin mərkəzi şəhərinin tarixi beləcə başlayır. İlk küçə Laçın dağının ətəyində, Abdallar poçtunun yanındakı düzəngahda Laçın şəhərinin ilk inzibati binalarının, mehmanxana binasının, xəstəxananın özülü qoyulur, bu küçəyə Kommunist küçəsi adı verilir. Hələ yeganə küçəsi axıra qədər tikilib qurtarmamış Laçın hər yerdə şəhər kimi tanınmışdı. 1929-cu il 8 aprelə qəzalar ləğv olunanda isə Laçın şəhəri Laçın bölgəsinin mərkəzi elan edilmişdi. Qeyd edək ki, Kürdüstan qəzasının üç aylıq fəaliyyətindən sonra məlum olmuşdurki, burada Kürdüstan adlı qəza düzgün yaradılmayıb. Çünki, ilk öncə ibtidai məktəblər hər kənddə açılarkən, heç kimin bu dili bilmədiyi ortaya çıxır. Qəzaların Azərbaycanda ləğv edilməsinin bir səbəbidə bu kimi hallar olmuşdur. Analoji hal eyni ilə Cənub və Şimal bölgələrində olmuşdur. Bununda əsas səbəbi tariximizi dəqiq və hərtərəfli bilməməyimiz, yaxud axıra qədər mübariz olmamağımızdır.

Bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra müxtəlif adlarla savadlı, milli insanlarımızı məhv etmiş, vəzifələrə rusları, erməniləri, cuhudları irəli çəkməklə hər nə varımızdırsa məhv etmək, ruslaşdırmaq, erməniləşdirmək və xristianlaşdırmaq istəmişlər. Çox təəssüf ki, indinin özündə də Azərbaycanı parçalayıb məhv etmək, xristianlaşdırmaq yolundan böyük dövlətlər və bəzi xalqlar əl çəkmək fikrində deyillər. Bu gün üçün, Azərbaycan üçün baş ağrısı olan

bölgələrin bir-birlərinə münasibəti məsələsidir. Cənub bölgəsinin adını "talış" , şimal bölgəsinin adını "ləzgi", Qərbi Azərbaycanı, Zəngəzuru, o cümlədən Laçın, Qubadlı, Kəlbəcəri: "kürd" bölgələri elan etməklə qarşılıqlı etimadsızlıq yaradırlar. Yenədə Çin mənbələrinə istinadən qeyd edə bilirik ki, bu üç bölgənin adlarının necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, hansı dilə yaxın danışmalarından asılı olmayaraq kökləri, dədə-babaları türkdür. Mərdi qova-qova namərd etmək Azərbaycanın qatı düşməni olmaq deməkdir. Azərbaycan, Şah İsmayıl Xətəinin birləşdirdiyi və bu sərhədləri qələmə almış mərhum akademieimiz Ziya Bünyadov göstərdiyi, bizim tərəfimizdən xəritələşdirilmiş torpaqların iddiasında olmalıdır. Hətta, Volqa çayının Xəzərə töküləndə olan şəhəri Astarxan adlandırsalarda, onun əsl adı Əjdərşan şəhəridirki, onunda əsl-kökü Şirvanşahlıdır.

Laçın şəhərinin bünövrəsini qoyanların qüdrətinə, qüvvətinə heyrət etməyə bilmərik. İndi o günləri öyrəşərkən Hüsü Hacıyevin, İsmayıl Şəfiyevin, Qara İlyasovun, Ağaisa Əbdürrəhmanovun, Rəhim Hüseynovun, Canbaxış Abdullayevin, Əsəd Qarayevin, Gəncəli Səfərəliyevin, Soltan Şamilovun, İsmayıl Mirzəyevin, Ocaqqulu Musayevin, Hüseyn Abdullayevin, Abduləli Lütvəliyevin, Məmməd Məlikovun, Pircaandan Mütəllim Allahverdiyevin və başqalarının adı hörmətlə çəkilməli, onların xatirələri hər dəqiqə yad edilməli, iftixar duyulmalıdır.

Laçın şəhərini bəzən "dağlar gözəli"də adlandırırlar. "Dağlar gözəli"nin bünövrə qoyuluşunun 50 illiyini 1974-cü ilin noyabr ayında qeyd etmişlər. Əlbətdə 50 ildə Laçın böyümüş, gözəlləşmiş, yeni bir büsat almış idi. Bütün kəndlər elektrikləşdirilmiş, abad avtomobil yolları çəkilmiş, hər bir kənddə məktəb, klub, kitabxana, müxtəlif mal-material dükanları istifadəyə verilmiş, tibbi mərkəzlər açılmış, müxtəlif istiqamətli müəssisələr açılmışdı.

Laçın bütün Qarabağın yaylaq yeri olması ənənəsinədə bu illərdə özündə saxlamışdı. Laçının 50 illiyinin qeyd edilməsi zamanında da Laçın bir heyvandarlıq mərkəzi kimi öz ənənəsini saxlamışdı. 1973-cü ildə heyvandarların Ümumiittifaq yarışının yekunlarına görə bölgənin Sov.İKP MK-nin, SSRİ Nazirlər Sovetinin, ÜYHYMŞ-nın və ÜYLKGI MK-nin keçici Qırmızı bayrağına və pul mükafatına layiq görülməsi ancaq beş təsərrüfatdan 58 nəfər qabaqcıl əmək adamının yüksək hökumət mükafatları ilə mükafatlandırılması Laçınlıların nə qədər zəhmətə bağlı olduqlarının təzahürü idi. Laçın bölgəsinin XX əsrin 70-ci illərindəki Güləbird, Malibəyli, Cağazur, Qarıqışlaq, Hacılar, Bozlu, Molla Əhmədli, Minkənd, Kamallı, Alxaslı, Hoçaz, Pircan, Ərdəşəvi, Vağazin, Qoşasu, Qurdgəzi, Şəlvə, Qorçu, Şamkənd, Alıqulu və onlarla digər böyük və abad kəndlər şəhərə bənzəyirdi. Bu şəhər tipli kəndlərin tarixi isə Laçın şəhəri ilə müqaisə edilməz olub, min illərlik tarixə malikdir. "Laçın şəhərinin 50 illiyi haqqında" Azərbaycan KP MK bürosunun 6 avqust 1974-cü il tarixli qərarı ərəfəsində şəhərin girəcəyində hündür təpə üzərində əzəmətli bir abidə qoymuşdular. İkinci Dünya müharibəsində həlak olmuş Laçınlıların şərəfinə. Bu müharibədə cəbhəyə gedən 4000 nəfərdən, təxminən 3000 nəfəri qayıtmamışdı. Laçının Quşçular kəndindən olan Əvəz Verdiyev ilk Sovet İttifaqı qəhrəmanı adına layiq olanlardan idi. Qvardiya baş serjant, avtomatçı olmuşdu. Əvəz Verdiyev Bakının Bülbülə qəsəbəsində yerləşən zavodda işləmiş, oradan öz arzusu ilə cəbhəyə, Fin müharibəsinə getmiş, vətənə qayıdıb Quşçular kəndinə, anasını görməyə getmişdi. O, vətənə qaldı, kolxozda mühasib işlədi, lakin bu çoxda uzun çəkmədi. Yenidən Rus-Alman müharibəsinə getməli oldu. Briqada komandiri, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı D.A.Draqunski onu belə xatırlamışdır. "Briqadada min beş yüzə qədər adam var idi. Hamısını yadda saxlamaq çətin idi.

Amma, Əvəz Verdiyevi unutmaz mükün deyildi. Onun adı çəkilən kimi qoçaqlıq ilə yanaşı parlaq qara gözləri, qalın qara qaşları həmişə gözlərim önündə canlanırdı." Əvəz Verdiyev Lenin ordeni və Qızıl Ulduz mükafatını komandiri D.A.Draqunski ilə birlikdə Marşal Konevdən almışdır. O, 1944-cü ildə yaxşı xidmətə görə məzuniyyətə buraxılmışdı. Bu hadisəyə bütün Laçınlılarla birlikdə Əvəzin anası Qəndab çox sevinir, çox öyünürdü. Lakin, bu "xöşbəxtlik" uzun çəkməli, Əvəz Verdiyev müharibənin son günlərində qəhrəmanlıqla həlak oldu. Qədirbilən Laçınlılar isə onun adına məktəb, kolxoz, küçə verməklə büstünü qoyub, adını əbədləşdirdilər.

Qırxqızın qırxbirinci qızı Şərqiyyə Vəliyeva isə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adını öz əməksevərliyi ilə əldə etmişdi. Laçın narzan və isti su bulaqları ilə çox zəncin bir yer idi. Laçının Baş həkimi Rəhim Rüstəmov çox çalışardı ki, Minkənd isti suyu adlanan yerdə müalicəvi bir mərkəz açsın. Lakin istənilən dövrlərdə Laçına soyuq münasibət burada da özünü göstərdi. Qəribə orasındadır ki, bir-birinə çox yaxın çıxan bu təbii bulaqlar bir çox dərdlərə dərman idi. Göz suyu, bas suyu, yel xəstəliyi və s. adını almış bu bulaqlar həqiqətən min bir dərddin dərmanı idi. Bütün Laçını dolaşib keçən Həkəri çayı isə əsl enerji mənbəi idi. Həkəri sərtliyini itirən yerdə bir kənd var. Güləbird kəndi Sarı Aşığın vətəni kimi tanınır. Onun qəbri isə əsl ziyarətgaha çevrilmişdir. Bu haqq aşığının dərddi - mələllı bayatıları həmişə, hər yerdə, hamını heyran edir. Güləbird kəndinin üst tərəfindəki dərə uzununu yeddi kənd olub. Yuxarı Məzməzək, Orta oba, Novruzalılar, Abbasqışlağı, Torağaclıdərə, İrəfi, Bayramuşağı. N.S.Xruşşovun eybəcər idarəçiliyi dövründə bu kəndlər ləğv oldu, hərə bir yerə üz tutdu. Güləbirddə kolxoz qurulanda onun ilk sədri 1956-cı ilə qədər fasiləsiz - yəni ömrünün sonuna kimi işləmiş, hamını razı salmışdır. Bu insanı indidə çox gözəl xatırlayırlar. Özündən sonra yaxşı ad qoymaq nə qədərdə xoşdur. Laçında gözəl

insanı keyfiyyətlərə malik insanlar çoxdur. Lakin, Pircan yeddiillik və orta məktəbin müəllimi, müdürü olmuş İbrahim müəllimi kimi unuda bilər. Müəllimlik fəaliyyətinə Pircanda başlayıb, Qoşasu məktədində isə müdür işləmiş Cavanşir və Əmiraslan Şahverdiyevləri unutmamaq asandır. Bu torpağın hər qarıcında, hər dağında, dərəsində, bərəsində bir aləm, ulu tariximizin şahidləri var. El demiş . . .

Əzizim dərə dağlar,
Düz bağlar, dərə dağlar.
Kəklik turac oylağı,
Marala bərə dağlar.

Laçınla laçınlılar 1992-ci ildə iki dəfə xudavizləşib ayrılmışlar. Birincisi həmin ilin may ayına, ikincisi isə payız aylarına təsadüf edir. Hər ikisində də onları bu ayrılığa məcbur etmişlər. Yəqinki, gün gələr həmin 1992-ci il yenidən yada düşər, xatırlanmalı insanlar yenidən xatırlanar. Pisi pis, yaxşısı yaxşı kimi, tək qismət olsun . . .

Bir daha Laçının adı haqqında. Qeyd edək ki, burada Laçın adında kənddə var, Kəlbəcərdə Laçın kəndi, Ağdamda, Ağdərədə, Şuşada, Kəlbəcərdə Laçın qayası, Oğuzda Laçın dağı, Kəlbəcərdə Laçın dərəsi, Tərtərdə Laçınqaya adları indidə yaşamaqdadır. Q.Qeybullayevin yazdığına görə Kəlbəcər bölgəsində Lövqala adlı qala olmuş, həmin qalanı XIII əsrdə monqollar dağıtmışlar. Maraqlı orasıdır ki bu qalanı kəlbəcərlilər Laçınqaya adlandırırlar. Bu qala haqqında XV əsr tarixçisi Gəncəli Kirokosda məlumat vermişdir. Tərtər çayının sol sahilində olan qalanın yerləşdiyi sıldırım qayaya tərtərlilər indidə Laçındaya deyirlər. Maraqlıdır ki, türk dünyasının bir çox yerlərində Laçın adına indinin özündə də rast gəlinir. O.Mirzəyevə görə Özbəkistanda Laçın sözü Laçintena və Loçintes kimi işlənir. Bəziləri isə Laçın şahin

quşunun erkəyinə deyirlər. Bu quş çox gözəl görkəmlidir. Laçın həm də gözəllik rəmzi kimi başa düşülür. Mənbələrdə deyildiyi kimi və yuxarıda göstərildiyi kimi Laçın qədim türk tayfalarından biridir. Yazılanlara görə Laçın türk tayfası Mərv Şəhəri və onun yaxınlıklarında külli şəkildə yaşamışlar. Buradakı Laçın türk tayfalarını monqollar buranı işğal edərkən Hindistana, Orta Asiya dövlətlərinə və digər yerlərə səpələnmişlər. Qeyd etmək yerinə düşərki, Mərvdən fərqli olaraq Azərbaycanda yaşayan Laçın türk tayfaları, yerli tayfalardan biridir. N.Əsgərova görə isə türk xalqları, eləcə də Azərbaycanda olan türk tayfaları bəzi heyvan və quş ailələrinə inanmış, onlara tapınmışlar. Belə təsəvvürlər sonradan şəxs, tayfa, yer adına keçmiş və geniş əhatə, işləklik qazanmışdır. Məsələn Laçın kimi oğlandır. Bəziləri Hindistanda fars dilində yazıb-yaratmış Nizami ədəbi məktəbinin ən görkəmli davamçılarından olan Əmir Xosrov Dəhləvinin mənsub olduğu türksöylü qəbilənin Laçın adlanmasında bununla əlaqələndirilənlər var. Əlbətdə bu düzgün mülahizə deyil Əmir Xosrov Dəhləvi sadəcə Laçından məişət münasibətləri üstündə bir növ küsüb, inciyib getmiş bir şəxsdir. Bu haqda Azərbaycanda çoxda böyük olmayan bir kitabçada XX əsrin 70-80-cı illərində çap olunmuşdu. Əmir Xosrov Dəhləvi Laçın bölgəsinin Düdülbəylilər, Novruzbəylilər, Baharlılar (Baharbəylilər) türk oğuz tayfalarını təmsil edirdi. Sonralar bu nəsl Zəngəzur mahalını, Qaradağın, Yuxarı Qarabağın, Gəncənin Qarabağ xanlığının rəhbərliyində təmsil olunmuşlar. Onların qohumlaşdığı digər türk tayfaları isə İranda, Azərbaycanın ayrı-ayrı dövlətlərində birinci, yaxud ikinci şəxs olmuşlar (Qacarlar, Xoyskilər, Ziyadoğulları, Səlciklər və s.). Azərbaycan torpağının hər qarışı dünyanın ən zəngin tarixili yerlərindəndir. Öz tariximizi və tarixi köklərimizi daha intensiv, daha mükəmməl öyrənməyə hələ də çox böyük ehtiyac duyulur. Bunlardan biridə Qarabağ, Arsax, Yuxarı

Qarabağ, Zəngəzur və onun bir parçası olan Laçın bölgəsidir. Təkcə Əmir Xosrov Dəhləvinin Laçın bölgəsindən olması, bu nadir tapıntının "özümüzlükləşdirilməsi" Zəngəzur torpağının qaranlıq tarixinə güclü işıq saçardı. Çox təəssüf ki, Azərbaycanda ədəbi-elmi və tarixi-elmi insanlarımız hələdə Əmir Xosrov Dəhləvini Hindistanın böyük şairi kimi qələmə alırlar. Dünya fəlsəvi şairlərinin birincisi olan Nizami Gəncəvini elə onun öz dövründə Hindistan və Pakistanda zirvələrə qaldıran ilk şair Əmir Xosrov Dəhləvi olmuşdur. Nizami Gəncəvinin əsərlərinə xəmsə şəklində nəzirə yazan və həmdə qüdrətli yazan yenədə Əmir Xosrov Dəhləvi olmuşdur. Hansı məqamdan yanaşsan Nizami Gəncəviyə yaxın, qüdrətli şair yenədə Əmir Xosrov Dəhləvidir. Vaqif Arzumanlı yazır ki, Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325) Nizaminin "Xəmsə"sinə nəzirə yazan ilk sənətkarlardan biri olmuşdur. Bu mənada onun 20.000 beytlik "Xəmsə"si ("Bura Nurların mənbəyi", "Şirin və Xosrov", "Leyli və Məcnun", İsgəndərin aynası", "Səkkiz behişt" poemaları daxildir) xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun yazdığına görə yeddi - səkkiz əsr ərzində Hindistanda Nizaminin yüzdən artıq davamçısı olmuşdur. Onların xeylisi türk əsillidir, Əmir Xosrov Dəhləvi isə bütün əsrlərdə birinci olaraq qalmaqdadır. Bununla siri Əmir Xosrov Dəhləvinin kökünə bağlılığı, Nizamini öz qan yaddaşı ilə başa düşməsi, özünü dərk etdiyi kimi dərk etməsidir. Ancaq doğmalar bir-birlərini bu cür başa düşə bilər, can yandıra bilərlər.

Hindistanda tanınmış ictimai xadim, ədəbiyyatşünas və şair Əli Sərdar Cəfri 1981-ci ildə Bakıda və Gəncədə keçirilən yubiley şənliklərində demişdir. "Nizami Gəncəvi öz poemalarını fars dilində məsnəvi formasında yazmış dörd böyük şairdən böyükdür. Bu üslubda yaratmış digər üç böyük şair Firdovsi, Gələddin Rumi və Əmir Xosrov Dəhləvidir. Bu adlar Azərbaycanı Türkiyə, İran və Tacikistan vasitəsilə Hindistana bağlayan böyük mədəni əlaqələri və ənənələri

təcəssüm etdirirlər.

" Əmir Xosrov Dəhləvi Nizami haqqında deyir:

Söz xəzinəsinə, mülkünə hakim . . .
Gəncə hünərvəri, o böyük alim,
Qızıl rəngli meyi əlinə aldı,
O içdi safını, xılt bizə qaldı.

Yaxud:

Nizami hər sözü demiş birinci,
Qoymamış cilasız qala bir inci.

Bu kəlamlardan sonra Nizami haqqında daha gözəl söz tapıb ona ünvanlamaq doğurdanda hər yaradıcının işi deyildir.

Bayramuşağı kəndi - Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi bu kəndə də onun yaranma tarixi (əsasən orada yaşayan insanların nəsil, tayfa adı ilə bağlıdır. Bayramlı adı ilə Azərbaycanın demək olarki, bütün bölgələrində yaşayış məskəni, Laçında xeyli müvəqqəti yaşayış məntəqələri olmuşdur və hətta yerli əhali indidə o yurdların adını çəkirlər. Z.Xasıyevə görə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində təkrarlanan Bayramlı adlı toponimlərin bayramlar etnosunun adını əks etdirir. Tədqiqatlarda bu fikrin doğru olduğunu təsdiqləyir. Digər tərəfdən çoxda uzaq olmayan tariximizdən məlumdur ki, qaraqoyunlu türk tayfası Bayram Xocanın başçılığı ilə hacılı, düyərlü, duhanlı, saatlı, çəyirli, ağacəri və s. tayfaların birləşməsi nəticəsində formalaşmışdır ki, buraya daxil olan tayfalardan biridə oğuz tayfalarına mənsub olan bayramlardır. Amma, onuda qeyd etmək vacibdir ki, Bayram Xocadan əvvəllərdə də bayramlı tayfası, adı, yer-yurd adları Azərbaycanda mövcud idi.

Şeylanlı kəndi - Qarakeşiş inzibati ərazi vahidində yaşayış yeridir. E.Abişov yerli kənd sakinlərinə istina edərək Şeylan sözünün kürd sözü olub, türkcə tərcümə etdikdə "həmərsin"

(itburnu) sözünü ifadə etdiyini bildirir. Qeyd edək ki, bu kənddə kürdlər yaşamışlar və yerli əhali ilə qaynayıb-qarışıblar. İndi demək olarki, təkcə Şeylanlıda deyil, bütünlüklə Laçında və o, cümlədən Azərbaycanda sırf kürd milləti, xalqı yoxdur. Şimali Azərbaycanda ümumiyyətlə daimi kürd yaşayış məskəni olmamış və indidə foxdur. Sadəcə yalan deyil - yanlışdır. Azərbaycanda məskunlaşan kürdlər əsasən Cənubi Azərbaycandan, İrandan gəlmədirlər. Onlarda tək-tək ailə şəklində gələnlərdən, yaxud varlı insanların malına, qoyununa baxan insanlar olublar ki, dağa-arana ağasının tapşırığı ilə hərəkət ediblər. Amma, müəyyən dövrlərdə kürdlər İranda sıxışdırılıblar. Bu səbəbdəndə onlar İrandan müxtəlif ölkələrə xüsusən Şimali Azərbaycana, İraqa, Gürcüstana və Türkiyəyə köç ediblər. Azərbaycana kürdlərin xeyli miqdarda gəlməsi əsasən 180-200 il bundan öncəyə təsadüf edir. Araşdırmalar göstərirki, Azərbaycanın, Gürcüstanın kürdlə bağlı olan söz-söhbətləri əsasən XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Bu isə ermənilərin Zəngəzurda kürd qəzası yaratmaq təşəbbüsündən sonra olmuşdur. Onlar yerli əhali olmadığından dərin tarixi izlərdə qoya bilməzdilər. Azərbaycanda kürd adı ilə məlum olan yaşayış yerləri isə qədim türk tayfaları olan qurdlarla əlaqədardır. Laçın bölgəsinin Şeylanlı yaşayış məskəninin adı yaşadığımız eradan əvvəl IV-II əsrdə bu torpaqlarda yaşamış Səlyan, Şəlyan türk tayfalarının adındandır. Burada yaşamış Səlyan, yaxud Şəlyan türk tayfaları həm qoçaq, həmdə biraz çılgın olmuşlar. O, dövrdən bu günə Şeylanlı yurdunda nəsillər bir-birini əvəz etsədə, Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan), Zəngəzurun cənub hissəsindən buraya ayrı-ayrı vaxtlarda gəlib məskunlaşsalarda Səlyan (Şəlyan) türk tayfalarının bəzi xüsusiyyətləri indidə özünü biruzə verir. Azərbaycanın özündə də bu türk tayfası haqqında xeyli araşdırıcılar varki, bunlardan biridə A.Bakıxanovdur.

Adları çəkilən Laçındakı yaşayış məskənləri bunlarla bitmir. Laçında elə kəndlər var ki, onlar da qədim tarixlidir, yaşayanlar da var. Bu kəndlərdə əhalinin miqdarı iki, üç, yaxud beş ailədən ibarət olduğundan onlar Statistika Komitəsinin siyahısına düşməyiblər. Odur ki, yuxarıda verilən yaşayış məskənlərinin miqdarı az olsa da, araşdırmalarımız 142 kəndi əhatə edir. Bəziləri haqqında isə səhih araşdırmalar hələki, heç kimə nəsis olmayıb. Lakin, Muncuqlu, Yuxarı Qarasaqqal, Aşağı Qarasaqqal kimi kəndlərdə insanlar az olsa da, yaşayış tarixən mövcud olmuşdur. Başqa yer və sahələrdə olduğu kimi, burada da laqeydliyimiz və ya SSRİ qanunlarındakı boşluqlar bu kəndlərin dövlət sənədlərindən kənarda qalmasına gətirib çıxarmışdır. Laçının indi yaşayan orta və yuxarı yaşlı insanları Qarasaqqalı Alı kişini, dilindən bal süzülən xanımını, oğlu Mehralını hamiləliklə tanıyırlar, onun ailəsinin və süfrəsinin qonağı da olmuşlar. Amma, kəndin adı yaddan çıxıb....

1. Laçın bölgəsində digər peşələr tarixindən

Tədqiqatlarımızda Laçın üçün daha çox xas olan, üstünlük təşkil edən, yerli şəraitə uyğun olan yaşayış şəraitindən, məşğuliyyətlərdən, dini - əqidə tarixindən, ən çox maldarlıq, qoyunçuluq peşələri ilə üzvü olan sənət sahələrindən danışsaq da, orada bir çox digər peşələrdə özünə məxsusluq təşkil etmişdir.

Dağlarda, meşələrdə insanların hər dəqiqə köməyinə çatan peşələrdən biridə Laçında tarixən əlbəyaxa döyüş silah-sursatıdır. Çox sadə və empirik üsullarla lap qədimlərdən Laçında silah düzəltmə mövcud olmuşdur. Orada kifayət qədər qədim küp qəbirlər mövcuddur ki, bu qəbirlərdə demək olar ki, yerli istehsal olan silahlar nəinki, kişi qəbirlərindən, hətta kişilərindən geri qalmayan, onlarla birlikdə düşmənlərə qarşı döyüşlərdə iştirak etmiş qadın qəbirlərində də yetərincədir. Bunlar arasında xəncər, qılınc, toppuz, ox başlığı, müxtəlif növ

yaylar daha çox üstünlük təşkil edir. Atın üzəngisi, yəhərin dəmir hissələri gözəl işləmələrlə, ayrı-ayrı at, öküz nal və mıxı bu və ya digər qəbirlərdən, yaxud xarabalıqları qalmış keçmiş yaşayış məskənlərindən aşkar edilmişdir. Daş alətlər, dəmir alətlər, mis alət və qab-qasıqlar, hətta çürüməmiş taxta qab-qasıqlarda aşkar olunmuşdur ki, onun salamat qalmasını hələdə dəqiqləşdirə bilmirlər. Amma, ehtimal var ki, təmiz bal və təmiz alma meyvəsi suyunda bir çox kimyəvi tərkibli əşyaları əsrlərlə saxlamaq olar. Bununla yanaşı, lap qədimlərdən müxtəlif növ təbii daşlardan kişi və qadın bəzək əşyaları hazırlanması burada adi iş olmuş, hətta elatın gələn vaxtı onun ticarəti ilə də məşğul olmuşlar. Saxsı qab-qasıq, xüsusən balın, yağın, qızardılmış ətin, meyvə şirələrinin, taxıl toxumunun, digər toxumların saxlanması üçün cürbə-cür çaxsı qabların hazırlanması bir çox yaşayış yerlərində adi iş hesab olunmuşdur. Məişətdə istifadə olunan bir çox dəmir alət və əşyaları da sənətkarlar, dəmirçilər yüksək səviyyədə hazırlaya bilirlərmiş.

İstənilən kənddə dəmirçi mütləq olardı. Onlar çin, kərənti (dəryaz), müxtəlif növlü çivlər, deşik açanlar, qapı, pəncərə, tövlədə lazım olan dəmir dəsgahlar, nal, mıx, araba, kotan, cüt, zəncir, yer qazan, ləm, düşər, balta, kərki, dəhrə, iri bıçaqlar, ling, gündəlik gəzdirmə xəncərləri, bıçaqları, yaba, lapatka, şana, kürək, boyunduruq, samı və s. hazırlayırdılar, yaxşı sənətkarlar üçün insanlar növbə təşkil edəmişlər. Əlbətdə deyilənlər yerli əhali ilə yanaşı yaylağa çıxan elat üçündə gərəkli idi, həmdə aran bölgələrdən bu "məhsulların" hamısı ucuz idi.

Daş işləri bütün Zəngəzurda olduğu kimi Laçında da elə daş dövründən də formalaşmışdı. Böyük qayaları bulaq başına qoyar, onun üzərində özlərinə xoş gələn heyvanların şəklini həkk edər, Ay, Ulduz, Günəş şəkli, yaxud-qoyun, qoç, yəhərli at, at üstündə milli geyimli kişi, kəl, kələ, dəvə, insan, din

xadimi, bəy paltarı geymiş kişi şəkli və s. həkk olunardı. Bəzəndə müxtəlif güllərin haşiyəyə alınmış şəkilləri verilərdi. Yaxşı bulaqların üzərində mis çamı zəncirlə elə həmin daşlara bənd edərlərdi ki, buda orada əbədi qalar, bütün insanlara xidmət edərdi. Bulaq başında, dağ dərəsində bu sulara daşlardan novlar yonub qoyar, onu elə düzəldərdilər ki, bulağın gözü deyilən yerdən ancaq insanlar, uzun novun digər yerlərindən isə istənilən heyvanlar istədiyi qədər su içə bilsinlər. Daşlardan kirkirə (əl dəyirmanı), su dəyirmanı daşları, süd dəyirmanları daşları, aşırımlı körpü daşları, at, keçi, qoyun, kəl, kələ daş inciləri düzəldərdilər. Qəbir daşları isə bunlar arasında özünə məxsus yer tuturdu. Beləki, həm sinə daşı, həm baş daşı və həmdə qəbir üstü at, qoyun, qoç heykəlləri çox məzmunlu işlənirdi. Laçında tikinti materialları kifayət qədər olduğundan burada evlər, tövlələr, samanlıqlar, ambarlar, arxaclar, su dəyirmanları daşdan tikilərək lazımı yerlərdə bəzək vurur, tarix qoyardılar, bulaq suları isə həyətlərə tünglə (saxsı boru) gətirilərmiş. Hətta, tüngdən "süd arxı" kimidə istifadə edərmişlər. Dağın başında heyvanatdan sağılan süd, dağın ətəyindəki yaşayış yerindəki süd dəyirmanı deyilən məntəqəyə tünglə - yerin altı ilə axıdılarmış. Varlı adamlar, bu üsuldən çox istifadə edər, yaşadığı yerə heyvanat buraxmazmış. Ziyarətgahların növündən - yəni Zərdüştlük, xristianlıq, yaxud islam məscidlərində onun qülləsi və girəcəkdir yeri divarları dinə aid yazılarla, din xadimi şəkli ilə, Ay, Günəş şəkilləri ilə bəzədilər, tikildiyi tarix qeyd edilərdi.

Burada xalça, palaz, gəvə, kilim, xurcun, çuval, keçə, şəddə, corab və s. hər evdə sadə alətlərlə başa gətirilərmiş. Bu alətləridə metal və ya taxta olmasından asılı olmayaraq özləri hazırlayarmışlar. Bir çox kəndlərdə misdən çox bəzəkli və məişətdə işlədilən qazan, tava, sapılça, döyrə, kasa, cam, səhəng (sənək), bulud, teşt, aftafa, sərnice, tərəzi, çaydan, süzgəc, aşıüzən, qulplu qazan, tavaq və s. hazırlanar və

qalaylanardı.

Ağac emalıda Laçında tarixən çox inkişaf etmişdir. Meşələrin bolluğu, növlərinin çoxluğu, onlara ehtiyac, yerli insanları məcbur etmişdir ki, ağac növlərindən istifadəsi daha münasib sayılan məişət alət və qurğularının istehsalında seçim edə bilsinlər.

Qırmızı palıd burada daha məşhurdur və dünyada yeganə torpaq idi ki, orada qalmışdı. XIX əsr, XX əsrin əvvələrində Süleyman bəy, Alməmməd bəy və Sultan bəy öz meşələrindən - çaxır, konyak saxlamaq üçün qırmızı palıdın taxtalarını Fransızlara satmışlar. Dəmir yoluna qədər meşəarası araba yolu salmışlar və bu münasibətlə yol, firəng yolu adını da almışdır. Palıd çox möhkəm, uzun ömürlü, müxtəlif növlü və müxtəlif rənglidir. Elə vaxtlar olub ki, dəmir olmayan dövrlərdə Laçında palıddan cüt düzəldərək, yer şumlamışlar, aranda yaşayanlar, buna həsəd də apararmışlar. Palıd bir çox işlərə yararır və laçınlılar onun dilini yaxşı bilmişlər. Cökə ağacı yumşaq və yonquya yaxşı getdiyindən, ondan ən çox pəncərə, bəzən qapı, arı yeşikləri, qapı-pəncərə haşiyələri və s. sahələrdə sənətkarların karına gəlmişdir. Armud ağacında bərk və kövrək olub ən çox qaşığı, iri çəngəl, çömçə, qənd doğrayan, təhnə, nov, kasa, oxlov, döyrə, nehrə və s. hazırlamaq üçün daha münasib hesab olunmuşdur.

Əlbətdə, Laçında müxtəlif növ ağac, kol, meyvə ağacları (cır) istənilən qədər olduğundan yerli əhali aidiyyatı işlər üzrə bunlardan istifadə etməklə bir çox peşə sahibləri olmuş, ev tikmiş, mülk salmış, hər işlərini özləri özləri üçün icra etməyi bacarmışlar.

Laçının istənilən yerlərində meşələrdə təbii halda bitən bir çox meyvələr olmuş, hər bir həyətdə xüsusi bağlar becərilmiş, bostan sahibi olmuşlar. Bu mənada meyvələrin qurudulması qaydasını, ondan cürbə-cür qış məhsulları hazırlanması üsullarını dədə-baba sənəti sanmışlar.

Laçında inkişaf etmiş, çox geniş yayılmış peşələrdən biridə arıçılıqdır. Digər peşələrdən fərqli olaraq arını həтта Laçının özündə hamı saxlaya bilmirdi. Onun "dilini" bilən insanlar o qədərdə çox deyildi. Arıdan baş çıxarmaq üçün xüsusi məktəb keçmək, xeyli vaxt və zəhmət çəkmək tələb olunur. Bütün bunlarla yanaşı başqa bölgələrimizdən fərqli olaraq Laçının hər bir kəndində heç olmazsa bir nəfər yaxşı arıçı tapılırdı. Buranın balı öz keyfiyyətinə görə dünyada birinci idi. Səbəbi isə Qafqazda bitən gül-çiçəklərin 600-dən 550-nin Laçında bitməsi idi. Laçınlılar, həmdə balla bir çox xəstəliklərin sağaldılmasının yaxşı sənətkarı idilər. Yaxşı arıçı xəstə insana, yaxud heyvanata baxanda bilirdi ki, arı balından necə istifadə edilməklə onu sağaltmaq olar. Bəlkədə elə bu və digər səbəblərdən laçınlılar sağlam olar, uzun yaşayardılar.

Laçında istər qədimlərdə, istərsədə XX əsrdə sənət sahələrinin miqdarı bir çox yerlərdən say etibarı ilə çox olmuş, digər tərəfdən Laçında elə peşə və sənət sahələri olub ki, bu ancaq Laçına, Zəngəzura, Yuxarı Qarabağa aid olmuşdur. Hər bir peşə və sənətin öz gözəlliyi olduğu üçün və yerli şəraitin tələbinə uyğun olaraq Laçında sənət ardınca gedənlər mütləq o işi yaxşı bilməli, yaxud o, işdən əl çəkməli idi.

Laçında rəssamlıq, xəttatlıq, kitab çapıda özünə-məxsus formada yayılmış sənət olmuşdur, ancaq geniş yayılmamışdır. Laçınlı xəttatın, rəssamın, kitab hazırlayanın əl işləri Təbrizdə, Bağdadda, Parisdə, Odessada, Tiflisdə, Bakıda bir çox muzeylərdə, əlyazma fondlarında, şəxsi arxivlərdə və s. yerlərdə hazırda da öz əhəmiyyətini itirməyərək saxlanılmaqdadır. Bunun bariz nümunəsi Əli Məmmədovun - Beynəlxalq əlifbanın müəllifi, onun atası - Məşədi Həmid bəyin, Süleyman bəyin və s. insanların əl işləri olmuşdur. Bu sahələrin hər biri xüsusi tədqiqat sahəsi olduğundan, öz pərəstişgahlarını gözləyir.

Zəngəzura kürdlərin (Qurdların) gəlişi

Zəngəzura, ümumilikdə Azərbaycanca kürdlərin gəlməsi və onların kimliyi haqqında məlumatdan əvvəl Azərbaycan insanların çoxunun, hətta mütəxəssis ziyalıların əksəriyyətinin bilmədiyi bir məqama toxunmaq istərdik.

Yaşadığımız XXI əsrin əvvəllərini Ərəb, Yunan, Rus, İngilis, Türk, Ukrayna, Tatarıstan, Özbəkistan, Hindistan tarixi mənbələrinə diqqətlə yanaşılma Azərbaycan, türk dünyası ilə bağlı çox maraqlı tarixi məlumatlar əldə edirik. Çox təəssüflər olsun ki, bu sahədəki biganəlik torpaqlarımızın itirilməsinin bir sayılı problemidir. Birdə - biz qonşularımızın bir çoxuna başa sala bilsəkki, kök, bünövrə qohumluğumuz var, heç olmazsa onların bizə qarşı olan uzunəsirlik düşmənçiliyini azda olsa yumşalda bilərik. Bu qonşulardan bu günə ən güclüsü ruslardır. Deyilən mənbələrə baxış müəyyən edir ki, as - rus, az - urus (ot acov k Rusam) eyni mənbədən qaynaqlanırlar. Rus - urus elə as - azın bir neçə əsr müddətində düşdüyü formadır. Urusların xidmət etdiyi din slavyan xristianlığıdır. Dünyada Rus, Belarus, Ukrayna dövlətləri bu dinə xidmət edir. Din "qardaşlığına" baxmayaraq Ukrayna ilə Rusiya həqiqi qardaş ola bilmirlər. Səbəbi isə Ukrayna torpağı qədim türk-xəzər torpağı olması, əhalinin isə türk-qırpaq tayfalarından formalaşmışdır. Slavyan dövlətlərinin ən qədim tarixlisi Kiyev rus dövlətidir ki, o da IX əsrin 2-ci yarısında təzə-təzə formalaşmağa başlamışdır. Özünüz IX əsri Azıx mağarasının tarixi ilə müqayisə edin və elə özünüzdən də soruşun kim-kimdən törəyə bilərdi?!

B.F.Minorckinin yazdığına görə (Русь в Закавказье. Новые данные). Acta Orientalia Hungarica, t. III, fase 1-2, 1953, p.p. 207-210) ruslar 864/884-1055-ci illər arasında Xəzər dənizi sahillərinə və Azərbaycana 11 dəfə yürüş keçirmişlər. Amma, Kiyev bu yürüşün iştirakçısı olmayıb. Bunu Bertinskidə təsdiqləyir ki, rusun Amastriyaya (Azərbaycana), Xəzər sahillərinə basqını bu yerlərin Həsən ibn Zeydin rəhbərliyi

dövründə də olmuşdur. Ərəb, İngilis və s. mənbələrdə bu məlumatlar olsada Moisey Kalakutlunun Alban tarixində və heç bir slavyan tarixində bu məsələyə toxunulmur. Slavyan tarixi üçün Nesterin - "Повесть временных лет" m. 1950, T.I. c. 216, 232. əsəri slavyan tarixi salnaməsi hesab olunsada və həmin dövrü özündə əks etdirsə də deyilən yürüşlərin rusların etdiyini yazmır. Amma, qeyd edir ki, bunlar özlərini slavyan, rus və s. adlandıran oğrulardır, talançılardır. Yunanlar isə bunların skiflər olduğunu (türk tayfaları) yazırlar. Ərəb mənbələrində isə bunları birmənalı olaraq türk tayfaları adlandırırlar. XI əsr tarixinə aid İbn Miskaveyin - "Книга о рита народов" əsərində göstərilir ki, ruslar Azərbaycanın paytaxtı Bərdəni tutarkən onlar bu əhaliyə müraciət ediblərki, sizinlə bizim aramızda inacda heç bir fərq yoxdur. Biz sizdən hakimiyyətdən başqa heç nə istəmirik (Marqoliouth D.S. The Russian seizure in 943 A.D.BSOS. London, 1018, pp. 80-95; Якубовский А.Ю. Ибн Мисавейх о походе русов на Бардаа в 322-943/944 гг. (Византийский временник. 1926, XIV, с. 63-92) Bu məlumatı Ərəb tarixçisi Şərəf Zaman əl-Mərvazi təsdiqləməklə qeyd edir ki, hansısa özünü rus adlandıran insanlar Bərdəyə hücum etdikdə əvvəlcə xristianlığı, sonra isə islam dinini qəbul etmişlər (Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, Turks and India. Ed and tr. by V.F.Minorsky. London, 1940, p. 40).

Müsəlman tarixi mənbələrin tutuşdurulması göstərir ki, IX-X əsrlərdə Qara dənizin şimalında və ön Qafqazda yaşayan rusun Kiyevə heç bir aidiyyəti yoxdur. Kiyev isə hələ xristianlığı qəbul etməmişdi. XI-XIII əsrlərdə bu bölgələrdə qırpaqlar yaşayırdı və Kiyevin sərhədləri isə buradan xeyli şimalda idi. Elə həmin Mərvazi (XII əsr) Azərbaycanın Dərbənd şəhəri haqqında yazanda da Azərbaycan sərhədlərinin Dərbənd şəhərindən xeyli şimaldan keçdiyini göstərir ("Баб ал-Абваб/Дярбянд/граница между Русом и

Сариром и этот город расположен на побережье..." (Vladimir Minorsku. Medieval Iran and its Neighbours. London, 1982, p.463). İndiki Novqorod şəhərinin insanları XI əsrdə özlərini rus saymırdılar. (Новгородская летопись старшего и младшего извада. М.-Л., 1950, с. 24). IX əsr müsəlman coğrafiyaşünası İbn Xordadbex ar-rus, ər-rus, as-rus tacirləri haqqında yazarkən göstərir ki, onlar Saqlab köklüdürlər (cins as - sagaliba). A.M. Şerbaka görə isə uyğır oğuznaməsində Urus səkləb (səhləb) Oğuz xaqanın oğullarından biridir (уйгурская версия "Огуз-наме" сообщает, что сын Уруса Саклаб был одного родословного дерева с Огуз-хаганом. Щербак А.М. Огуз-наме. Махаббат-наме. М.1959, с.42). Rusların kök etibarını ilə türkdən tbrəmə olduqlarını Qumilev L.N. özünün (Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. М., 1989, с. 171-172, 321-324) "Qədim Rus və Böyük səhra" əsərində məsələni daha qabarıq və aydın əks etdirmişdir.

Slavyanların ən qədim şəhəri sayılan Kiyev şəhərinin adı türklə bağlıdır. Əvvəllər onun adı Kuyaba türk sözüdür. Mənası indi "Allahın odlu şəhəri" kimi açıqlanır. Söylənirlər mövcud olan məlumatların çox cüzü bir anlamıdır. Həqiqətdə isə bu günkü Rusiya və Ukrayna qədim türk torpaqlarıdır və əhalisi isə əsasən türk soyludur, dilindəki sözlərin özləri yazdığı kimi 75-80 faizi qədim türk sözləridir və hətta bu barədə lüğətləridə var. Qısa tarixi dəlillərlə demək istərdik ki, mövcud tarixi həqiqətləri aşkarlayıb slavyan dininə qulluq edib, bizə düşmən kəsilənlərin qarşısına ən yüksək səviyyədə çıxara bilsək, ruslar Azərbaycanı nahaqdan işğal etməz, erməniləri silahlandırılmaz, Azərbaycan torpaqlarında tarixi köklərlə - xüsusən torpaq, dil və qan yaxınlığını anlayar, qardaşlıq etməsədə dostluq etməyə məcbur olar. Bu məsələ eyni ilə Gürcülərdə aiddir. Bu iki xalqla "dil" tapmağın çətinliyi onların xristian dininə mənsub olmasıdır. Ancaq,

dövlət siyasəti səviyyəsində tarixi reallığı onlara ardıcıl çatdırma bilsək Azərbaycan bu işdən etibarlı xeyir görə bilər. Münasibətlər yaxşı mənada ömürlük olar, dövlət təhlükəsizliyi özüllü olar.

Azərbaycanın bu günkü dövlət sərhədləri daxilində bu sərhədlərin qonşuluğunda, bütövlükdə Böyük və Kiçik Qafqazda dinindən, dilindən, özünü hansı millətə mənsub etməsindən asılı olmayaraq ermənilər istisna olmaqla - qalanları qədim türksoyludurlar. Bu mənada kürd, ləzgi, talış adı ilə bu gün bizə başqa millətlərin nümayəndələri kimi təbliğ edilən anlamın heç bir tarixi kökü və sübutu yoxdur. Talış türk əsilli bir kişinin törəmələridir və Azərbaycanın digər bölgələrində də bu adla mövcud olan yer-yurd adlarına rast gəlmək olur. Yəni talış türk kişilərinə tarixən qoyulan adlardan biridir, dini problemi yoxdur. Dilinə gəldikdə isə onların öz aralarında işlənən məişət dilidir, sözlərin əksəriyyəti türk və qonşuluqda yaşayan fars dilli sözlərdir və əminliklə bildiririk ki, talış adlanan insanların farslarla, yaxud başqa millətlərlə heç bir qan qohumluqları yoxdur.

Bu məsələnin sübutu onların qan tərkibləri və Çin dövlətində üzə çıxarılmış qədim tarixi sənədlərdir. Çin dövlətinin özünün türk problemi var, indiki torpağının yarısı və həmin torpaqda yaşayan insanlar türk soyludurlar. Bir çox xalqlar və dövlətlərdə olduğu kimi Çin dövlətində də türk xalqlarının birliyini istəməyəndirlər. Əgər Avropa, Asiya və yaxın şərqin bir çox millət və dövlətləri özlərinin türk soylu olduğuna inansalar və onu siyasi səhnəyə çıxarsalar, dünyada qarşılıqlı münasibətlər tamam başqa müstəviyə keçmiş olar.

Kürd məsələsinə gəldikdə isə - onun tarixi reallığı əks etdirməyən istiqamətdə inkişafı nə kürdlərə, nə Azərbaycan dövlətinə və nədə Türkiyə Cümhuriyyətinə heç bir xeyir gətirə bilməz. Birinci növbədə yenədə tarixi həqiqətləri elə bu gün "kürd" adlanan insanlara anlatmaq, dünya ictimaiyyətinə

anlatmaq çox-çox vacib məsələ sayılmalıdır. Bu ilk növbədə "kürd" adlanan insanların xilas, bölgədə əmin-amanlığın rəhnidir. Kürd məsələsində bizə görə yeganə çətinlik ermənilərlə yaşayan xristian kürdlər, əsasən Livanda və digər ərəb ölkələrində yaşayan xristian kürdlərdir. Bu çətinliyin bünövrəsi isə onların erməni təsiri altında yaşamaları və özlərində tarixi həqiqətləri bilməməsidir.

Çin tarixi mənbələrindən aşkar olmuş tarixi materiallar göstərir ki, dünya millətləri tarixində kürd adlı dinindən, inacından asılı olmayaraq heç bir millət, xalq qeydə alınmayıb. Kürd sözü ilk dəfə türk tayfalarından olan Qurdların fars körfəzində məskunlaşmasından çox-çox illər keçdikdən sonra - farsların "qurda" - "kürd" deməsindən irəli gəlmişdir. Qədim Ərəb və Fars mənbələrində dediyimizi təsdiq edir. "Kürd" sözünün "Körd" kimi dəyişikliyə uğraması isə rusların Qafqazı, Kiçik Qafqazı, Azərbaycanı, xüsusən İranı işğal etməsindən sonra onların təmsilçilərinin (səfir və s.) yazılarından başlayır. Adətən, ruslar birinci Pyoturdan bu günə "parçala" - "tut" siyasətinə üstünlük vermişlər. Dövləti parçalamaq üçün, orada yaşayan xalqları, millətləri həmişə qarşı-qarşıya qoymuşlar. Hətta, bu siyasət birinci Pyoturun vəsiyyətnaməsində də öz əksini tapmışdır. Beləliklə, fars körfəzində nisbətən sıx yaşayan Qurd türk tayfalarına başqa qiyafə geydirən ruslar və farslar yeni millət "kürd" "kəşv" etmiş oldular. Artıq ermənilərlə eyni tarixi məqamlarda Qurd türk tayfaları Zəngəzura, onun əsasən aran və dağ heyvanat saxlamaq üçün əlverişli bölgələrinə azda olsa gələ bildilər. Ancaq, qurd türk tayfaları sərbəstdə miqrasiya etmiş, tarixi zərurət məqamında Zəngəzurda və ümumilikdə Şimali Azərbaycanda təcridcən məskunlaşdılar. Bu məsələnin təxminən ən çoxu 180-200 illik tarixi var. İstər XX əsr Azərbaycan dövlətləri və istərsədə Səfəvi Azərbaycan dövləti sərhədlərində adının "kürd, "Qurd" adlanmasından asılı olmayaraq bu türk tayfaları şəhərlərdə

yaşamamışlar. Tarixən maldarlıqla, xüsusən qoyunçuluqla məşğul olan Qurd türk tayfaları heyvandarlıq üçün əlverişli olan yerdə təsərrüfatlarını saxlamış, fəsil dəyişdikcə onlarda fəslə uyğun, münasib bir yerə köçməyə məcbur olmuşlar, ayrı peşə seçməyi sevməmişlər, ata-baba qaydalarına sadıq qalmışlar.

Çin tarixi mənbələrinin göstərdiyinə görə bu gün Sibir adlanan ərazilər qədim türk tayfa başçılarından olan Sibirin adı ilə bağlıdır. Sibir orada ayrı - ayrılıqda yaşayan türk tayfalarını birləşdirib bir yerə cəm etmək fikrinə düşür və onun qoşunlarında Qurd tayfaları da olur. Qurdlar Sibirə sadıq olmuş, bütün yürüslərdə fəal iştirak etmişlər, onlar at belində döyüşdə ad çıxarmışlar, qardaş ölümündə isə kövrək idilər. At üstündə qəddar görünən Qurdlar öldürdükləri adamlara yas saxlamış, yaraladıqları insanlara yardım göstərmişlər. Onların bu xüsusiyyəti Sibiri razı salmamışdı. Qurd türk tayfaları çox çəkmirki yürüş olan yerlərdə qalır, get-gedə bir-birlərindən aralı düşür, pərakəndə yaşayırlar. Onlar demək olarki Şərqi bütün torpaqlarına səpələnirlər. Bəziləri Orta Asiyadan Fars körfəzinə, Cənubi Azərbaycana, bəzi qrupları isə Xəzərin Şimal hissələri ilə Volqa boyunca Şimali Qafqaza və Şimali Azərbaycana çox cüzi sayda bu və ya digər türk tayfalarının tərkibində gələrək məskunlaşanlar yerli türk tayfaları ilə qaynayıb - qarışmış və az olduqlarından tayfa mənsubluğunu itirmişlər. Bunlar əsasən Borçalı, Tiflis, Gəncə bəylərbəyliyi və dağlıq hissələrində olmuşlar. Bu yerlərdə də heyvandarlıqla məşğul olduqlarından dağa və arana yerdəyişmə həmişəlik həyat tərzinə olmuşdur. Hansı bölgədə bir neçə Qurd ailəsi məskun olurdusa - oranı elə özlərində Qurdlar adlandırırlar. Rusların bu torpaqları tutmasından sonra Qurd sözünü rusçaya "körd" kimi tərcümə etmişlər. Lakin çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti siyasi səhnəyə çıxdıqda isə onların başlıca siyasi xətti erməniləri xristian dininin daşıyıcıları və

milli xislətləri şüurlu surətdə nəzərə alınmaqla Şimali Azərbaycanın elə torpaqlarında məskunlaşdırmağa çalışmışlarki, həmin bölgələr hərbi nöqtəyi nəzərdən münasib Vilayətlər olmaqla yanaşı - həm fars və həmdə türk dövlətinə qarşı istənilən halda ermənilərdən istifadə etmək olsun. P.Q.Butov yazırki, 6 aprel 1783-cü ildə II Yekaterina göstəriş verir ki, yuxarı Qarabağı müsəlman türklərdən təmizləmək üçün xristian albanlarla ermənilərin köməyi ilə Qarabağ xanı İbrahim xanı aradan götürüb burada erməni dövləti yaratmaq lazımdır. (Бутов П.Г. - Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г.г. 1869, с. 169). Çarizm eynilə Qurd tayfalarını türk tayfalarına qarşı qoymuş, onların islam dininə xidmət etməsinə baxmayaraq, başqa bir millət-kürd olduqlarını anladaraq türklərdən ayırmağa çalışmışlar və demək olarki, bunada nail olmuşlar. Bu gün kürd adlanan Qurd türk tayfaları sibirdən uzaqlaşaraq başqa-başqa yerlərdə yaşadıqlarından - həmin yerdə yaşayan tayfaların dillərinə yaxın dil özləri üçün formalaşdırmışlar. Əgər, İrandan Şimali Azərbaycana gələn ermənilər Zəngəzurda olan və guya erməni kəndi saydıqları üç kəndlə danışa bilmədikləri kimi (bu üç kənd xristian kəndi olsada alban tayfaları idi - erməni deyildi) "kürdlərdə" buradakı "kürdlərlə" danışa bilmirdilər, bu tarixi həqiqətdir. Digər tərəfdən müxtəlif ölkə və dövlətlərdə yaşayan kürdlər bu gündə eyni dildə danışa bilmirlər, hərəsinin özünə mənsub dil xüsusiyyəti formalaşmışdır. Başqa bir məsələ - harada yaşamaqlarından asılı olmayaraq bu gün kürd adlanan insanların heç biri qədim doğma dillərini bilmirlər. Ermənilərin vətəni, torpağı yoxdur, amma kürdlərin, daha doğrusu qədim qurd türk tayfalarının ata-baba torpaqları - yurdları vardır. Oda Sibirdir. Kürdlərin Xoydan, Salmasdan və digər Cənubi Azərbaycan, Fars yaşayış məntəqələrindən Şimali Azərbaycanın Zəngəzur və Yuxarı Qarabağa gəlişləri rusların erməniləri bu torpaqlara köçürmələri ilə eyni vaxta təsadüf

etdiyindən - həmin tarixi məqamların bir neçəsini diqqətə çatdırmaq istərdik. Bunlardan biri 11 sentyabr 1798-ci il Qarabağ xanlığı, onun xanı İbrahim Xəlil Pənahəli oğlunun (1763-1806) sahib olduğu torpaq, mal-mülk və xanlığın əhali tərkibidir ki, burada heç bir kürd millətindən, tayfasından söhbət getmir, yerli əhalini tatar adlandırmaqla, Azərbaycan tatarlarının çox-çox qədimlərdən bu torpaqlarda yaşadıklarını yazır. 14 may 1805-ci ildə Qarabağ xanlığı rus imperiyasına qatılır və bu barədə yazan N.Dubrovində faktı təsdiq edir (Дубровин Н. - История войны и владычества русских на Кавказе. - СПб., 1871, том 1, книга 2. Закавказье, с. 325-326). Qafqazın - o cümlədən Qarabağın, onun bir hissəsi olan Zəngəzur, Yuxarı Qarabağ torpaqlarının rus imperiyasının tabeçiliyinə keçirilməsini elmi araşdıran N.N.Şavrov yazır ki, Naxçıvan, İrəvan, Talış xanlıqları ilə qonşu olmaqla Kür-Araz ovalığı, Gəncəbasar, Borçalı Qarabağ xanlığı torpaqlarıdır. Yerli əhali Azərbaycan tatarlarıdır, ən qədim dövrlərdən bu torpaqların sahibidirlər. Xanlığın bu dövrdə 10.000 ailə əhalisi var və onlar əsasən müsəlman tatarlardır, bir neçə ailə isə alban xristianlarıdır. (N.N.Şavrov. Novaə uqoroza russkomu delu v Zakavkazge: predstoəhaə rasprodaca Muqani inorodüam. SPb., 1911, s. 37).

Qafqazdakı çar qoşunlarının rəhbəri Sisyanovun 22 may 1805-ci il 19 sayılı məruzəsində də göstərirkə, Qarabağ İranın və Azərbaycanın ən mühüm darvazasıdır, burada möhkəmlənmək vacibdir, İrəndakı xristian erməniləri ardıcılıqla burada yerləşdirib rusiyanın uzun müddətli koloniyasına çevirmək üçün əsasdır. Buranın yerli əhalisi ancaq müsəlman tatarlarıdır. (Глинка С.Н. Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России. М., 1831). Bu məlumatlardanda göründüyü kimi bu ərazilərdə nə erməni, nədəki kürd adı çəkilmir.

1822-ci ildə Çar rusiyası Qarabağ xanlığını ləğv edir, onun

əvəzində Qarabağ vilayəti yaradır. Qarabağın etnik tərkibi də 1-ci olaraq ondan bir il sonra - yəni 1823-cü ildə tərtib edilir. Məgilovskinin və 2-ci Yermolovun tərtib etdiyi bu sənədə əsasən Qarabağda bir şəhər - Şuşa və 600 daimi yaşayış kəndləri mövcud olub. Bunlardan 450 kənd Azərbaycan, 150 kənd isə erməni (albanlarla birlikdə) yaşayan kəndlərdir. Ümumilikdə 20.000 ailə 90.000 nəfər vətəndaş olub. Qısa müddətdə ruslar Azərbaycanın 150 yaşayış məntəşəsini erməniləşdirmişdir.

Cədvəl 1.			
Milliyəti	Ailələrin sayı	Şuşa şəhərində	Kəndlərdə
Azərbaycanlılar	15.729	1.111	14.618
Ermənilər	4.366	421	3.945
Ümumilikdə	20.095	1.532	18.563

1825-1826-cı illərdə Rus - İran müharibəsindən istifadə edən ruslar yenidən 18.000 erməni ailəsini Qarabağa köçürdülər. Rus etnoqrafı S.P.Zelinskinin yazdığına görə Qarabağda yeni kəndlər - Marağal, Canyataq, Yuxarı Çaylı, Aşağı Çaylı və s. erməni kəndləri salınır. Bu kəndlərin adıda ermənilərin İranda yaşadıkları yaşayış məntəqələrinin adlarıdır. Daha sonra S.P.Zelinski qeyd edir ki, Qarabağda olan xristian ermənilər üç kənd istisna olmaqla (xristian alban kəndləri nəzərdə tutulur) qalanları ruslar tərəfindən İrandan köçürülənlərdir. (Зелинский С.П. - Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда Елизаветопольской губернии. Тифлис, 1886 г., с. 10.). Ermənilər köçürülərkən onların arasında xristian kürdlərdə (qurdlar) olmuşlar və bu kürdlər müsəlman əhali ilə qaynaq qarışmamışlar, öz köklərin də anlamadıqlarından ancaq ermənilərlə bir olmağa üstünlük vermişlər.

10 fevral 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında Türkmənçay

sülh müqaviləsi bağlanır, ermənilər təzədən İrandan Qarabağa köçürülür və məqsəd də Rusiya sərhədlərində xristian əhalinin köməyi ilə farslara, türklərə, dağlılara əks müqavimət göstərmək olub (С.Н.Глинка (1775-1847), "армяне из различных селений, смежных Туркменчаю, двинулись в Карабах" Указ. Раб., с. 48). Buradakı dağlılar (Горцев) dedikdə kürdləri nəzərdə tuturdular. Müsəlman dağlılar (kurdilər, qurdilər) Zəngəzura yaxın olan bölgələrdən öz heyvanatları ilə Qarabağın dağlıq hissəsinə qədər yaylağa çıxıb-sonra öz qışlaqlarına qayıdırdılar. Lakin, əsasən də yaylaq dövrü ermənilər qışlaq yurd yerlərinə yerləşdiklərindən kürdlərlə onlar arasında türklərlə olduğu kimi toqquşma olurdu. Buna baxmayaraq bu insanlardan bəziləri Zəngəzurda, Yuxarı Qarabağda qalırdılar. Ermənilərində kürdlərə ehtiyacı var idi. Belə ki, onlar heyvandarlığı bacarmadıqlarından bununla barışmalı olurdular. Çünki, bu məhsullara ehtiyacları çox idi. Məlumatlardan görüldüyü kimi bu dövrlərdə də kürd adı çəkilmir, onlar dağlı adlandırılısalarda Yuxarı Qarabağda hələki kürdlər məskunlaşmayıblar. Çox darıxan rus imperatoru I Nikolay 21 mart 1828-ci ildə fərman verərək Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını Erməni vilayəti adlandırdı, 1849-cu ildə isə İrəvan quberniyası adı verildi. Erməniləri razı salıb İrandan Şimali Azərbaycanın Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Şirvan xanlıqlarına köçürmək məqsədi ilə bu işi əslən erməni olan Lazarev adlı birisinə hələ 26 fevral 1828-ci ildə həvalə etmişdi. Lazarev isə çox böyük canfəşanlıqla erməniləri razı salıb köçürə bilirdi. Bu köçürmə zamanı isə 8249 erməni ailəsi, yaxud 40.000 nəfər Şimala köçürüldü.

15 aprel 1828-ci ildə A.Ş.Qriboyedov Rusiyanın İrana səfiri təyin olunur. Millətçi A.S.Qriboyedov erməni miqrasiyasının böyük tərəfdarı və təşkilatçısı olsada onu axırda ermənilər öldürürlər. 1828-1830-cu illərdə Rusiya ilə Türkiyə arasında olan Türkmənçay müqaviləsinin 14 və 15-ci bəndləri əsasında

(müharibə 1826-1828-ci illəri əhatə edir). Qafqaza İrandan və Türkiyədən birlikdə 200.000-dən artıq erməni köçürülmüş, İrəvanda, Göyçə gölünün ətrafında, Gəncə və onun ətrafında, aşağı Zəngəzurda, Axalkalada, Tiflis ətrafında zorla yerləşdirilmişdir. N.N.Şavrov öz məruzəsində yazır ki, bizim Zaqafqaziyaadakı müstəmləkəçilik siyasətimiz uzun müddətə hesablanmış və bu topaqlara bilərəkdən rusları yox xristian erməniləri yerləşdiririk. Krım kompaniyası dövründə də bu yerlərə erməniləri yerləşdirmişik - lakin hesabatını aparmamışıq (Шавров Н.Н. - Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911, с. 59). Rus imperiyası birazda qabağa gedərək 1836-cı ildə Azərbaycan Alban kilsələrinin hamısını mülkü ilə birlikdə tabe edir ermənilərə və Alban kilsələri qriqoryanlaşır, albanlar isə bu zəminlə erməniləşirlər. Bu haqda 1916-cı ildə milliyətcə erməni olan B.İşxanyan yazır ki, Dağlıq Qarabağın erməniləri əsasən Türkiyə və İrandan Azərbaycanda özlərinə sığınacaq tapmışlar və buranın oborogen qədim insanları xristian Alban tayfalarıdır. (Ишханьян Б. - Народности Кавказа. Петроград, 1916 г.). 1840-cı ildə isə Qarabağ vilayəti Şuşa mahalı adlandırılaraq Xəzər vilayətinin təbəçiliyinə verilir. 1845-ci ildə Zaqafqaziyanın mərkəzi şəhəri hesab olunan Tiflis şəhərində "Qafqaz gündəliyi" əhalinin siyahıya alınma məlumatını verir və göstərilir ki, müsəlman Tatar-Turklər üstünlük təşkil etməklə 675.000 nəfər, Gürcü və İmeretlər 490.000-ə yaxın, ermənilər isə 200.000-ə yaxındırlar (Кавказский календарь на 1846 г., отделение третье, Народонаселение, с. 137).

Daha sonra N.N.Şavrov yazır ki, 1864-1876-cı illərdə biz dahada intensiv işləyərək Zakavkaziya o qədər erməni köçürmüşük ki, indi artıq ermənilər istənilən demoqrafik dəyişikliyə imkan vermirlər və hətta rusları da buradan sıxışdırırlar. Ermənilərlə Gürcülər İngilislərə aldanaraq milliyətçiliklə məşğuldurlar və müsəlmanları sıxışdırırlar.

Ruslar 1868-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradaraq onun tərkibinə Şuşa qəzasını verirlər və Şuşa qəzasına tabe olan Zəngəzur qəzası yaradırlar. (Sultanlığın əvəzinə)

1877-1879-cu il rus - türk müharibəsi yekunlaşır və Türkiyədən yenidən 85.000 erməni Zaqafqaziya köçürülür. N.N.Şavrov bu haqda belə yazır: - "Счастливо окончившаяся турецкая война 1877-1879 гг. Одарила нас целым потоком малоазийских новоселов: в Карскую область вселяются около 50.000 армян... Кроме того, генерал Тергукасов (erməni) выводит к нам в Сурмалинский уезд 35.000 кибиток турецких армян, которые и остаются у нас. После этого начинается непрерывный приток армян из Малой Азии, переселяющихся отдельными лицами и семьями".

Bu sənədlərin heç birində kütləvi halda haradansa Azərbaycanla kürd (qurd) tayfaları köçürülməsi qeydə alınmayıb və Azərbaycanda da hansısa bir vilayətin kürd olması tarixən mövcud olmayıb.

1883-cü ildə Şuşa mahalının tərkibində əlavə iki mahalda yaratmaqla (Cavanşir və Cəbrayıl) o dörd mahaldan - Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl olmaqla 1921-ci ilə qədər belə bölgü özünü saxlamış, Gəncə, Qazax, Borçalı müstəqil mahallar kimi fəaliyyət göstərmişdir.

"Кавказское календаря на 1901 г." (Тифлис, 1900, с. 50-51) verdiyi məlumata görə Zaqafqaziyada 1886-cı ilə burada köçürülən ermənilərin hesabına onların sayı xeyli dərəcədə çoxalsada Azərbaycan tatarlarının miqdarı yenədə üstünlük təşkil edirdi. Verilmiş 2-ci cədvələ diqqət yetirək.

Cədvəl 2.

Zaqafqaziyanın quberniyaları, Ermənilər dairələri və vilayətləri		Azərbaycanlılar
İrəvan quberniyası	375.700	258.057
Tiflis quberniyası	193.610	68.345
Elizavetopol quberniyası	238.324	407.949
Bakı quberniyası	53.459	377.521
Zaqatala dairəsi	521	21.090
Dağıstan vilayəti	1.054	13.697
Bütöv Zaqafqaziya üzrə	939.131	1.139.659

Cədvəldən görüldüyü kimi ruslar Azərbaycanla yanaşı bütün Zaqafqaziyanı erməniləşdirmək yolunu seçmişdi. Buna baxmayaraq 1886-ci ildə Zaqafqaziyada olan bütün millətlərdən Azərbaycan türk-müsəlman əhalinin miqdarı hamıdan çox üstünlük təşkil edirdi. Maraqlı məqamlardan birisidə bu siyahıya alınmada Alban xristianları və Dağıstandakı xristian udinlər, xristian kürdlər və s.-lərdə erməni kimi siyahıya alınmışdır. Bu siyahıyaalınmada Zaqafqaziyanın heç bir bölgəsində heç bir kürd, yaxud qurd türk tayfası qeydə alınmamışdır.

1893-1894-cü illərdə ermənilər rusların, ingilislərin, fransızların, yunanların fitvası ilə yenidən Türkiyədə üsyan edir və bu zəmində - yəni 1893-1897-ci illərdə 90.000 erməni yenidən planlı şəkildə Zaqafqaziyada yerləşdirilir.

1897-ci ildə Rusiya imperiyasında bütövlükdə əhalinin siyahıya alınması aparılır və məlum olurki, ruslar Zaqafqaziyaya 1.100.138 nəfər, Qafqaza isə 1.124.948 nəfər erməni əhalisi köçürmüşlər ("Кавказский календарь на 1903 г.", под редакцией Кондратенко, с. 250-253).

Yelizavetopol quberniyasına köçürülmüş ermənilərin miqdarı isə 3-cü cədvəldə verildiyi kimi olmuşdur.

Cədvəl 3.

Elizavetopol quberniyasının mahalları	Əhalinin ümumi miqdarı	Azərbaycanlılar	%-lə	Ermənilər	%-lə
Elizavetopol şəhəri və onun mahalları	162.788	103.970	63,7	43.040	26,4
Şuşa şəhəri və Şuşa mahalı	138.771	62.868	45,3	73.953	53,1
Zəngəzur mahalı və Gorus	137.871	71.216	52,3	63.622	46,4
Nuxa şəhəri və Nuxa mahalı	120.555	83.578	69,1	18.899	15,6
Qazax və qazax mahalı	112.074	64.101	57,2	43.555	38,8
Tərtər və Cavanşir mahalı	72.719	52.041	71,3	19.551	26,7
Cəbrayıl və Cəbrayıl mahalı	66.360	49.189	74,5	15.746	23,8
Ağdaş və Ares mahalı	62.277	47.133	70,3	13.822	20,6
Ümumilikdə Elizavetopol quberniyası üzrə	878.415	534.086	60,8	229.188	26,1

Cədvəl 3-dən görüldüyü kimi Qarabağ vilayətlərindən Şuşanı çıxmaq şərti ilə yerdə qalanlarda Azərbaycanlılar üstünlük təşkil edir. Beləki, car imperiyası yüz il müddətində dünyanın müxtəlif bölgələrindən erməniləri Qarabağın çox qiymətli torpaqlarında yerləşdirsədə azərbaycanlı türklər üstünlük təşkil etmişdir. Digər bir məsələ isə gəlmə ermənilər əsasən yoxsul, xırda sənətkar, nöqər olduqlarından, onlara müftə torpaq verilməsindən asılı olmayaraq bu yüzilliyin (1801-1897) sonunda da onlar mülk sahibi kimi çoxluq təşkil etmirdilər. Bunu aşağıdakı 4-cü cədvəldən əyani görmək olar. Azərbaycanlı mülk sahibləri ermənilərə nəzərən 4,5 dəfə artıq üstünlük təşkil etmişdir.

Cədvəl 4.

Elizavetopol quberniyasının mahalları	Nəslən dvoryan olan azərbaycanlılar	Nəslən dvoryan olan ermənilər
Elizavetopol şəhəri və mahalı	2831	518
Zəngəzur mahalı və Gorus şəhəri	4911	904
Şuşa mahalı və Şuşa şəhəri	5033	1987

Buda onu göstərir ki, dövlət torpaqlarının, hətta şəxsi torpaqların zorla ermənilərə verilməsinə baxmayaraq 100 ildən sonrada Zadəgan mülk sahibi əsasən azərbaycanlılar olaraq qalmaqda idi. Lakin, ermənilər təmizləmə məqsədi ilə Şuşa mahalının bir çox yerlərində özlərinin silahlı dəstələri ilə bir çox kəndləri yandırdı, insanları qadın, qoca, uşaqlığına məhəl qoyulmadan vəhşicəsinə, qəddarlıqla məhv etmişlər.

Həmin dövrlərdə Yuxarı Qarabağın, Zəngəzurun, Laçının, Kəlbəcərin yaylaq yerlərinin xəritəsini çəkmiş M.A. Skibitski təsdiq etmişdir ki, buradakı yaylaq yerlərindən ancaq yerli əhali olan Azərbaycan türkləri istifadə edir. Gəlmə ermənilər isə ancaq yaşadıkları torpaqdan istifadə edirlər və onlar azlıq təşkil edirlər. Ümumilikdə Yuxarı Qarabağın 72,6%-ni Azərbaycan türkləri, 27,4%-i isə ermənilər və digər millətlər təşkil edirlər. M.A.Skibitinski yaylaq yerlərinin xəritəsini də yüksək səviyyədə hazırlamışdır ("Карта карабахских казенных летних пастбищ"). Bunu bilən ermənilər göstərilən xəritəni Sankt-Peterburq, Moskva, Tbilisi və İrəvan arxivlərindən oğurlayaraq məhv etmişlər (Скибитински М.А. - Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на кавказе, 1889 г.).

Rusiyanın, Gürcüstanın, İranın, Türkiyənin, Ukraynanın, İraqın, Ərəb ölkələrinin və Azərbaycanın dövlət arxivlərinin heç birində ərəblərlə, Azərbaycan türkləri ilə birlikdə yaşayan kürd, yaxud qurd tayfalarının, qəbirlərinin haradasa yaşaması, oranın yerli əhalisi olması barədə sənəd əldə edə bilmədik. Lakin XX əsr bəzi publisistik yazılarda İrandan özlərinin,

yaxud ağalarının heyvanlarını Şimali Qafqaza qədər gətirərək, əksinə aparan köç elatları arasında kürdlərin (qurdların) olduğu xatırladılar, onların qoçaqları vəsv edilir. Hətta, araşdırdığımız dövrün erməni yazarlarında kürd və ya qurd türk tayfaları haqqında heç bir məlumat vermirlər.

1828-ci ildə Y.B.Petruşevski ilə Q.M.Ter-Sarkesyan Qarabağın, onun əhalisinin mədəniyyətini, incəsənətini araşdırmaq məqsədilə çox böyük materiallar toplayırlar və bu qənaətə gəlirlər ki, buradakı mədəniyyət və incəsənət nümunələri burada əsrlərdən-əslərə yaşamış azərbaycanlılara aiddir. Bunun Qarabağdakı kilsələrə münasibətdə də eyni olduğunu göstərmişlər. ("Христианских монастырей армяне ходят очень редко, а последнее время вообще не ходят. В этом смысле они проявляют большую скупость. Эти места чаще посещают местные тюркские скотоводы, особенно при переходах в зимние и летние пастбища. При этом они проявляют большую щедрость. Это еще раз доказывает, что армяне в этих местах люди пришлые и местные святыя места вообще-то для них не является таковыми, а азербайджанцы испокон веков, проживающие здесь передают веру в эти священные места из поколения в поколение. Карабах никогда не был центром армянской культуры. Карабахская культура целостна и принадлежит она азербайджанскому народу" (И.П. Петрушевский - О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха. Воронеж, 1930 г.)

Yuxarı Qarabağda mədəniyyət, incəsənət, elmi, tarixi publisistik yazılarda da kürd (qurd) türk tayfaları barəsində heç bir xatırlama yoxdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Demokratik Cümhuriyyəti Qırmızı imperiya tərəfindən məhv edildiyi günlərdən Kürd adlı bir millət Azərbaycan türklərinə qarşı qoyulmağa başladı. Bunun kökü isə ermənilərlə birbaşa

bağlıdır. Qeyd edək ki, ermənilər bu nümunəni rslardan götürmüşlər. Çar rusiyası dağılarkən Zakfederasiya deyilən bir qurumda dağıldı. Ona qədər Zakfederasiyanın mərkəzi şəhəri Tiflis idi və bütün qafqaz oradan idarə olunurdu. Lakin, Zakfederasiyanın dağılması bir tərəfdən Azərbaycanın istiqlalı idisə, digər tərəfdən erməni məsələsi ortaya çıxmışdı və ermənilər indiki kimi xarici xristian havadarlarının köməyi ilə özlərinə dövlət qurmaqda ısrarlı idilər. Silah-sursat verənləri isə kifayət qədər idi. Azərbaycan məcburiyyət qarşısında qalaraq İrəvan quberniyasını onlara güzəştə getməyə məcbur oldular. Zakfederasiyanın rəhbəri isə erməni idi və yeni yaranan erməni dövlətinə başçılıq etməli idi.

Rusların erməniləri ayrı-ayrı dövlətlərdən Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirməklə türk dövlətləri, islam dövlətləri arasına bir pəçim yerləşdirmək məqsədini güddüyünü ermənilər yaxşı bilirdi. Odur ki, hər ehtimalla qarşı gələcəkdə özlərini müdafiə məqsədi ilə Qırmızı rus imperiyasından xahiş etmişlər ki, İrəvan quberniyası yaxınlığında kürdlər yaşayır, özləridə xristiandırlar. Bülşeviklər bütün xalqlara "azadlıq" verdiyi kimi onlarada öz müqəddaratını təyin etməyə imkan verərsə daha yaxşı olar və beləliklə Moskva Bakıya göstəriş verir ki, Azərbaycanda kürdlərin yaşadıkları sahəyə ad verilsin. O, dövrdə də Azərbaycanda qəzalar yaradılırdı. Bu münasibətlədə Yuxarı Qarabağın qərbində bir parçaya Kürdüstan qəzası adı verilir. Bu haqda yuxarıda məlumat verilmişdir. Lakin bir məqamı qeyd etməmək olmaz. Həmin dövrdə indiki Naxçıvan vilayətində kürdlər sayca Qubadlı, Laçın və Kəlbəcərdən çox idi. Amma, ermənilər bilavasitə Kürdüstan qəzasının Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər bölgəsində yaradılmasına qəsdən nail olmuşlar ki, yeri gələrsə kürdlərdən istifadə Qarabağ bölgəsində olsun. Məlum olanda ki, bu bölgədə kürdü barmaqla saymaq olar, özləridə xristian yox müsəlmandırlar - kürdüstan qəzasını ləğv edərək bölgələrə

ayırmalı olublar. Sovetlər imperiyası dağıldıqdan sonra kürd məsləsinə ermənilər yenidən gündəmə gətirdilər. Ermənilərlə yaşayan öz dillərini yaxşı bilməyən xristian kürdləri ruhlandıraraq İraqa, Suriyaya, Rusiyaya göndərərək aranı qızıışdırmağa çalışdılar və müəyyən mənada burada nail oldular. Çünki Qafqazda, Azərbaycanda marağı olan ölkələrdən və kürd mərkəzlərinin yerləşdiyi dövlətlərdən biridə Rusiya, onun paytaxtı Moskva şəhəridir. Moskva ilə ermənilərin marağı artıq 300 ildirki üst-üstə düşür.

Bu günkü kürdlər erməni və rus məsləhətçilərinin köməyi ilə İraq, İran, Türkiyə və Suriyanın müəyyən məkanlarını özlərininki sayırlar, əsl vətənlərinin isə Sibir olduğunu, özlərinin isə türk əsilli olduqlarını bilmirlər. Göründüyü kimi, bütöv Azərbaycana, o cümlədən onun Quzeyinə Kürdüstanın heç bir aidiyyəti yoxdur. Yadda saxlanmalıdır ki, müəyyən sərhədləri olmadığından, Kürdüstan anlayışı əsasən etnoqrafik mənada işlədilir. Elə bunun nəticəsidir ki, köçəri həyat sürən kürdlər sonradan məskunlaşdıqları əraziləridə Kürdüstan adlandırmağa adət etmişlər (erməni nümunəsi).

1989-cu ildə Parisdə, 1990-cı ildə Moskva (şəhərlərə diqqət edin) kürd xalqının tarixinə və müasir vəziyyətinə həsr olunmuş konfranslar keçirildi. "Kürdşünas"ların və kürd "ziyalılarının" iştirak etdiyi həmin konfranslarda bu xalqın ümdə problemlərinin həlli yolları sovet kürdlərinin milli qurultayı kimi dəyərləndirildi. Moskva konfransında bütün bunlarla yanaşı, onu da birmənalı şəkildə vurğuladılar ki, "Rusiya ərazisinə kürdlər XIX əsrdə və XX yüzilliyin əvvəllərində köçmüşlər - onlar Türkiyədən, İrandan, Suriyadan gələn mühacirlər idi (Yuxarıdakı tədqiqatımızı özləri qurultay səviyyəsində təsdiqləmişlər). Həmin kürdlər Güney Qafqazda (Zaqafqaziyada) məskunlaşdılar. ("Новое время" jurnalı, № 33, 1990-cı il səh. 34).

Bizcə, bu gün kürd xalqı üçün acınacaqlı olan hallardan

biridə ondan ibarətdir ki, bu xalqın bəzi nümayəndələri erməni - yunan kələyinə düşərək, milli dövlətçiliyinin qanuni məkanını, tarixi Sibirdə deyil, kənarda axtarırlar. Burada biz 90-cı illərin əvvəllərindən Naxçıvan MR Daxili İşlər Nazirliyində cinayət axtarışı şöbəsinin rəisi olmuş, sonradan İrəvana gedərək, işğal altında olan Laçında "kürd dövləti" yaratmaq xülyasına qapılmış Vəkil Mustafayev kimilərini nəzərdə tuturuq.

Kürdlərlə bağlı məqamlardan biridə dünyadakı kürdlərin sayı ilə bağlıdır. Bəzi "müəllif"lər dünya kürdlərinin 40 milyon, Azərbaycan kürdlərinin isə 200 minə yaxın olduqları iddiasındadırlar. Maraqlıdırki, dünyada, Türkiyədə və Azərbaycanda yaşayan kürdlərin sayının artırılması əməliyyatı, bədnam "Dağlıq Qarabağ problemi"nin qabardılması ilə bir vaxta düşür. Hər iki "əməliyyatın" "düşünən beyni" rolunu isə məhz Moskva öz üzərinə götürmüşdür. Görünür, 1968-ci il "Praqa bahar"ının ideoloqu Z.Mlinarj məşhur kitabına "Bütün Dünyaya şaxta Kremldən yayılır" adını nahaq yerə seçməyib. Xeyli vaxtın siyasi fitnələrinin müəllifi olan Moskva, kürdlərin sayını şişirtməklə öz ələmində Türkiyə və Azərbaycana yeni təzyiq aləti kəşv etdiyini düşünür. Anlamaq lazımdır ki, bütün kürdlər PKK-a və "Yakbun" (Moskvada yaradılmış kürd təşkilatıdır və birlik mənasındadır) kimi düşünür. Həmdə, Vəkil Mustafayev və onun kimiləri yaxşı olarki, "Qırgılcımlar" romanında kürdü ancaq oğru və quldur sifətində təsvir edən Raffiyə, "Gənc türklər tarixin məhkəməsi qarşısında" adlı kitabında türklə yanaşı, kürdə olmazın böhtanlar yağdırdığına görə, Con Kirokocoyana, "Camış" adlı əsərində oğurluğun, az qala kürd üçün genetik əlamət olduğunu iddia edən Q. Matevosyana cavab versin.

Başqa bir məsələdə "kürd dövlətçiliyinin tarixi" haqqında cürbə-cür əfsanələrin uydurulmasıdır. Dəmirçi Gavəni və şiə imamlarını asanlıqla "kürdləşdirən" "kürdoloqlar" bəzi

dövlətləri də, necə deyərlər, özünüküləşdirməyə çalışırlar. Hazırda beynəlxalq kürd ictimaiyyəti arasında məlum insan olan Qazaxstan EA-nın əməkdaşı Nadire (Nadirov) Kərim isə doğma xalqının tarixi ilə bağlı araşdırmalar apararaq bu qənaətə gəlmişdir ki, bütün tarix ərzində kürd xalqı yalnız iki dəfə yaşadıqları yerdə üç günlük Kürdüstan sözüne rast gəlmişdir (Azərbaycan ərazisində XX əsrin əvvəllərində "Qırmızı Kürdüstan" və 1970-ci illərin "İraq Kürdüstanı") və onların hər ikisində qısa ömürlü olmuşdur. Təbii ki, bu da dövlət olmamışdır.

Azərbaycan da ona basqı, buradakı kürdlərin miqdarı məsələsində vaxtaşırı bizi istəməyənlər istifadə etmişlər və çalışmışlarki onların sayını çox göstərsinlər. Həqiqət isə tam deyilənlərin, düşmənlərin yazdıqlarının əksini göstərir, baxmayaraq ki, başqa dəlillərdə mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 1993-cü ildə xüsusi xidmət üçün hazırladığı materiallar Azərbaycanda kürdlərin sayını göstərən xüsusi dövlət sənədinə nəzər salaq. "Qırmızı Kürdüstan" sözündən istifadə edən Azərbaycan sevməzlərə də məsləhət görülür ki, bu sənədə diqqət yetirsinlər. Biz də hansı bölgələrin əhalisini ağına-bozuna baxmadan kürd adlandırılanları xətirəcam etmək üçün bu bölgələrin ətrafındakı digər bölgələrində siyahısını xatırladıyıq.

Zəngilan bölgəsinin əhalisinin miqdarı 39,9 min nəfərdir. İki şəhəri (Zəngilan, Mincivan), 81 kəndi vardır, bir nəfərdə burada kürd yoxdur. Zəngilan 1923-cü ildə Azərbaycanda qəzalaşdırma - yəni 15 qəzanın biri kürdüstan qəzası adlansada oraya daxil edilməmişdir. Qatı kürdçü kimi ad çıxaran anası türk - atası kürd olan Şamil Əsgərova Məcid bəy Bülövlüklüyə məktubunda (17,07,1997-il) onun iradəsinə belə cavab vermişdi. "Mən heç bir yerdə Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının ərazisini kürdüstan kimi nə deməmişəm, nə də yazmamışam. Beynəlxalq iclaslarda, hətta keçən il (1996-il) dünya

alimlərinin Paris konfransında məruzə edib bu məsləyə mən aydınlıq gətirmişəm. Məlum olduğu kimi erməni quldurları və onların məkrli təbliğatı iddia edir ki, Kürdüstan qəzası muxtar qurum olmuşdur. Mən Parisdə də izah etdim ki, bu yalan iddiadır. Çünki, 1923-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılmışdır. Yerdə qalan ərazilərdə isə 15 qəza təşkil olunmuşdur. Muxtar qurum olmayan qəzaların biri də Kürdüstan qəzası adlanmışdır. 1929-cu ildə qəzalar dairələrə, sonra isə rayonlara çevrilmişdir. Mən Parisdə dedim ki, hansı dövlət quruculuğunu dəyişdirib geri qayıdar. Muxtar qurum olmayan Kürdüstan qəzası bərpa edilsə, onda gərək Azərbaycan bütün rayonları ləğv edə, yenidən 15 qəza yarada. Belə təklif irəli sürənlər tamamilə haqsızdırlar. Cini şeytana qarışdırmaq heç kimə xeyir verməz. Mən, bu gün də Azərbaycanımıza qeyrətlə xidmət edirəm və edəcəyəm. Azərbaycana neçə bağlılığımı, Laçına, işğal olunan bütün Azərbaycan torpaqlarına necə yandığımı, nəhayət şerinizə şerlə yazdığım cavabı da bu məktuba əlavə edirəm. Dərin ehtiramla Şamil Əsgərov. 17.07.1997."

Amma, Zəngilanda, Qubadlıda, Laçında, Kəlbəcərdə Zəngəzur mahalının tərkib hissələrindəndir və mahalın başçısı əslən Laçıdan olan Alı bəy Nəbibəylinin Zəngilanda iki yurdu onun adını indidə saxlayır - birinci Alıbəyli və ikinci Alıbəyli kəndləri.

Qubadlı bölgəsinin əhalisinin sayı (1993) 30,3 min nəfər olmuş və bir nəfərdə olsun kürd qeydə alınmamışdır. Lakin, bu bölgədə Kürd - Mahrızlı kəndi mövcuddur, buda əslində Qurdmahrızlu kimi yazılmalıdır, diqqətsizliyin nəticəsidir və bu kəndin özündə də kürd əsilli insanlar yaşamaıblar.

Laçın bölgəsinin əhalisinin miqdarı 69,5 min nəfər olmuşdur. Kürdlərin sayı 4,8 min nəfərdir və onlar əsasən 142 kənddən bir neçəsində türklərlə-kürdlər bir yerdə yaşayırlar. Qız alıb-veriblər, heç bir ayrı-seçkilik kürdlərin burada

yaşadıqları 180-200 il ərzində olmayıb, dinlərində İslam dinidir, azərbaycanca təhsil alırlar, düşmənlərlə döyüşdə heç də türklərdən geri qalmırlar. Yaşadıqları kəndlərin hamısı yüz faiz qədim türk kəndləridir və bu kəndlərin tarixi haqqında yuxarıda dəqiq elmi məlumat verilmişdir. Laçında ancaq Sovetlər dönməsində bir kənd sonradan səhvən Kürdhacı kimi yazılmışdır. Əsl adı Qurdgəzidir - onun haqqında tarixi məlumat vermişik və yerli əhalinin şifahi ifadəsində belə, indidə Qurdqaci kimi səsləndirilir. Burada bir nəfərdə olsun kürd əsilli insan yaşamayıb və indidə yaşamır.

Azərbaycanı istəməyən ermənilər və bəzi kürd əsilli - lakin tarixi bilməyənlər ermənidən eşitdiyi fikirləri təkrar etmişlər. Bunlardan biridə rəhmətlik Şamil Əsgərovdur ki, Qurdgəzi kəndinin yaxınlığında Sultan bəy Sultanovun mülkü olduğundan onuda kürd kimi başa düşmüşdür. Onun bu fikrinə etirazını bildirən Məcid Bülövlüklü dostluq etdiyi Şamil Əsgərova şerlə sərt cavab vermişdir və əslində Sultan bəy əslən Qurdgəzi kəndindən deyil. Həmin şerdən qısa nümunə:

Zəngəzur qartalı o Soltan bəydi.
Soltana kürd demək qəlblərə dəydi.
Səni doğru yoldan söylə, kim əydi?
Vallahi kürd deyil Soltan, ay Şamil.
Çox yaman bələdir böhan, ay Şamil.

Lənət olsun nifaqı ortalığa atana,
Lənət olsun yuxuda igidliyə çatana,
Lənət olsun ortaya şər atıb şər qatana,
Lənətə düçar olsun birdə şeytan, ay Şamil !!

"Yaxşı" eksponatdı, qoy muzeyə qəzeti,
Azərbaycan öyrənsin belə bir "həqiqəti",
Kimdir düşmən eyləyən iki qardaş milləti ?

Görmürsənmi dağlarda belə tufan, ay Şamil.
Türk dillidir, kürd deyil, bəydi Soltan, ay Şamil,
Sağalmaz bir yaradır açıq böhtan, ay Şamil !

Kəlbəcər bölgəsinin əhalisinin ümumi sayı 48,6 min nəfər olmaqla 148 kənddə məskunlaşmışlar. Burada yaşayan kürdlərin miqdarı isə 1,5 min nəfərdir. Kəlbəcərdə yaşayan kürdlər əsasən XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Laçından getmədirlər. Kəlbəcər kürdləri Laçında yaşadıkları bəzi kəndlərin adını Kəlbəcərdə də yaşadılar. Bunlar Ağcakənd, Tövlədərəsi, Taxtabaşı və s. kəndləridir.

Kəlbəcərə də ümumilikdə Laçından gedənlər və əslən türk olanlar çoxdur. Sonralar orada daimi yaşayıb kənd salanlar xeylidir. Bunlardan Qaraçanlı, Təzəkənd, Ağcakənd, Laçın, Başlıbel, Çorman, Alırzalar, Əsrək, Tırkeşəvənd, Bağırılı (Bağırbəylilər), Orta Qaraçanlı, Böyük Qaraçanlı, Aşağı Qaraçanlı, Qılınclı, Zülfüqarlı (Zülfüqarbəyli), Yellicə (Yenqica), Kaha, Nəbilər (Nəbibəylilər), Seyidlər, Taxtabaşı, Qazıxanlı (Hacıxanlı), Bozlu, Mişni və s. Bunların Kəlbəcərə getmə tarixini yuxarıda göstərmişik.

Qeyd edək ki, indiki Kəlbəcər bölgəsinin torpaqları XVIII əsrin axırlarında daha geniş olmuş və onun yarısından çoxu Laçının Dündülbəylər nəslinin XVII əsr nəsl davamçıları olan Nəbibəylilərin yaylaq yerləri olmuşdur. Laçından burada yaylaqlanan əhalinin məskunlaşması əsasən Qarabağ xanlığının yaranmasından sonra daha da güclənmişdir. Bu isə Zəngəzur sultanları Murtuza bəy Nəbibəylilərin Sultan olmaqla yanaşı Qarabağ xanlığının baş sərkərdəsi olan dövrə və ondan sonrakı dövrə təsadüf edir. Kəlbəcər bölgəsində kürdlər yaşayan kəndlərin adları türk mənşəli olub, bu yaşayış məntəqələrində də türklərlə kürdlər birlikdə yaşayırlar, hamısıda bir-birlərilə qaynayıb - qarışıblar və heç bir türk-kürd qarşılıqlı qaynaşması olmayıb. "Qırmızı kürdüstan" qəzasının ətrafında

olan yaşayış bölgələrinə nəzər salsaq kürd mənşəli kəndlər yoxdur və onların da (kürdlərin) tarixi məlumdur.

Xankəndinə yaxın kəndlərdən biri Laçın bölgəsinin Araflı (Alaflı) yaşayış məntəqəsindən gəlmədidir. Səbəbi də qohumlar arasındakı narazılıq olmuşdur, amma, əlaqələri həmişə olmuşdur və Qarabağ müharibəsi zamanı erməni o, kəndləri və onun insanlarını məhv etmişlər. Özləridə türkdürlər. Şuşa bölgəsində isə kürdlərin məskunlaşdığı yaşayış məntəqəsi yoxdur. Şuşanın özündə "qurdlar" adlı məhəllə olmuşdur ki, onların da kürdə heç bir aidiyyəti olmayıb.

Ağdam bölgəsində bir Qurdlar kəndi varki, buda tarixən qurd türk tayfasıdır ki, 100-120 ildir ki burada məskunlaşıb və əsl soy köklərini olduğu kimi saxlamışlar. Ağdamda Qurd türk tayfalarının ikinci kəndi Kürdlər adlanır. Bu kəndin tarixi daha yaxındır, özləridə Laçın bölgəsindəndirlər və əslən oğuz türk tayfalarındandırlar. Ağdamda, Qarabağda və ümumilikdə Azərbaycanda səhvən belə təbliğat aparılıb ki, Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər insanları kürdlərdən ibarətdir. Əlbətdə bu səhvi dövlət səviyyəsində aradan götürmək yaxşıdır, çünki, ermənilərin yaratdığı problemlərdən biridir və insanları bir-birinə qarşı qoymağa xidmət edir.

Ağcabədi bölgəsində də bir nəfərdə kürd qeydə alınmadığı halda bir kürdlər kəndi var. Bu kəndində tarixi qədim deyil - 120-130-illik tarixi var, əsilləri Laçındandır, özləridə türkdürlər. Bu kəndin tarixi Pənahəli xanın öz dostu xanlığın baş sərkərdəsi, Zəngəzur Sultanına Ağcabədidə ayırdığı çox böyük torpaq sahəsindən xeyli sonra burada məskunlaşan bəyin maldarlarından olanlardır.

Goranboy bölgəsində üç - Balakürd (Bala Qurd), Baxçakürd (Baxçaqurd) və Səfikürd (Qurd Səfi) adlı kəndlər olduğu halda özünü kürd tayfası adlandıran bir nəfərdə qeydə alınmayıb. Burada da digər bölgələrimizdə olduğu kimi - rusların Qurdu

"körd" kimi qeydə almaqları ilə əlaqəlidir və bu kəndlərdə yaşayış daha qədimlərə gedir, hətta kəndlər başqa-başqa adlarla yaşamışdır.

Tərtər bölgəsində kürd, yaxud qurd adı ilə yaşayış məntəqəsi yoxdur. Lakin Tərtərin 70 minə yaxın əhalisinin 300, yaxud 0,21 faizi kürd kimi qeydə alınmışdır. Kürd adı verilmiş bu insanlar Tərtərə əsasən Kəlbəcərdən, qisməndə Laçından sovetlər dövründə gələnlərdir. Tərtərə gələnlər əsasən ailəsini dolandırmaq məqsədi ilə gələnlərdir. Onların heç biri kürd əsilli deyillər. Sadəcə kürdlər azda olsa yaşayan bölgələrdən gəldikləri üçün "kürd" adını "qazanıblar", kürdcə bir sözdə bilmirlər, soruşduqda isə "əşi dağdan gəldiyimiz üçün bizə belə deyirlər, dava eliyəsi deyilikki" deyirlər.

Füzuli bölgəsində kürdə qisməndə olsa uyğun gələn Kürdlər, Yuxarı Kürdmahmudlu, Aşağı Kürdmahmudlu kəndləri mövcud olsada, bölgədə bir nəfərdə kürdəsilli adam yoxdur.

Araşdırmalar göstərir ki, bu kəndlərin əsl adları Qurdlar, Yuxarı Qurdmahmudlu və Aşağı Qurdmahmudlu adını daşımalıdır, özləridə 150-180 əvvəllər İrandan gəlmədilər.

Bölşeviklərdən əvvəl Zəngəzur qəza və sultanlıq olan dövrlərdə buraya xeyli hissəsi daxil olan Cəbrayıl bölgəsində də heç bir kürd yaşamadığı halda kürdlər adlı bir yaşayış məntəqəsi mövcuddur. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi buradada gözəgörünməz əllər öz işini görmüşdür. Kürd adlı kənd olsada kənddə yaşayanlar oğuz türkləridir.

Babək bölgəsində isə əksinə, 0,9 min kürd (Qurd) əsilli insanlar qeydə düşsədə kürdlərlə bağlı heç bir kənd, yer-yurd adları yoxdur. Buraya gələn kürdlər də (Qurlar) İrandan gəlmə olub, ancaq yerli varlı adamların təsərrüfatında çalışmış və yerli oğuz türkləri ilə qaynayıb - qarışmışlar.

Naxçıvan və digər Ordubad, Sədərək, Culfa, Şahbuz bölgələrində nə fərdi, nədəki yaşayış məntəqəsi kimi kürdlə

əlaqəli heç nə mövcud deyildir.

Qərbi Azərbaycana (indiki Ermənistana) gəldikdə isə kürdlər bir neçə ailə şəklində Sisyanda (Qarakilsədə), Basarkeçərdə, Zəngibasarda, Mığrıda olmuşdur. Onları isə ermənilər əsasən öldürməklə məhv etmiş, bəziləri isə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xüsusən Bakıda məskunlaşmışlar. Azərbaycanı didmək, parçalamaq, məhv etmək birinci növbədə Rusların, ermənilərin, gürcülərin, farsların marağındadı və ən çox real iş görənlər isə ermənilərdir.

Azərbaycan üçün acınacaqlı hallardan biridə Rusiyanın Azərbaycanı işğal etdiyi 200 ildən artıq müddətdə başqa sahələrdə olduğu kimi toponimimizi də erməni, gürcü əlinə verməklə yer-yurd adlarımızda dəhşətli surətdə təhrif etmiş, dəyişdirmiş, özünüküləşdirmişlər (Borçalı - Marnauli, Qurdlar - kürdlər və s. şəkildə) açıqdan-açığa təhrif edilmişdir.

Bu işlər düşünülmüş və mərkəzləşdirilmiş bir addımdır. Azərbaycanın - xüsusən Qarabağdan, Qərbi Azərbaycandan cəmiyyətdə müəyyən mövqə tutan insanların hamısını kürd kimi təbliğ etmişlər. Zəngəzurun sultanı - Qarabağ xanlığının baş sərkərdəsi Murtuza bəyi, böyük vəzifələrdə olmuş professor Məmməd Əbdül oğlu İskəndərovu, N.Heydərovu, general Ramil Usubovu, professor Həbib Şirinovu, yazıçı Şamo Arifi, şair Ramiz Rövşəni, Naxçıvanın başçısı Talıbovu, Ə.Elçibəyi, İsa Qəmbəri müxtəlif mətbuat orqanlarında dünyaya kürd kimi təqdim edirlər. Belə çıxırki Azərbaycan türkləri yoxdur və heç nəyə qadir deyillər.

Bəs elə isə məlum həqiqətləri saxtalaşdırmaq cəhdlərinin arxasında nə durur?

Birinci onu qeyd edək ki, 1985-ci ildə bir qrup şəxs Sov. İKP MK-nin Azərbaycan KP MK-ya verdiyi məxfi tövsiyələrə uyğun olaraq mərkəzi Qubadlı bölgəsinin Xanlıq kəndi olmaqla Kürdüstan vilayəti yaratmaq məqsədi ilə Qubadlıya gəlişləri

mələumdur. Lakin fikir burada öz həllini tapa bilməmişdir.

Sonrakı cəhd 1987-ci ildə olur. Əhalisi ermənilər tərəfindən saxtakarlıqla kürd kimi qələmə verilən Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər və Cəbrayıl bölgələrinin Azərbaycan SSR-dən alınaraq Ermənilərə verilməsi (bufer dövlət, XX əsrin əvvəlindəki erməni ideyası) tələbləri ortaya çıxarılır. Bunun ardınca 1988-ci ildə Yuxarı Qarabağ hadisələrinə start verilir. Elə həmin ilin (1988-ci ildə) yayında Orta Asiyada yaşayan kürdlərin Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər və Cəbrayıl bölgələrinə köçürməklə demoqrafik tərkibin dəyişdirilməsi cəhdi edilir.

1992-ci ilin aprelində İraqın paytaxtı Bağdadda Şuşa və Laçın bölgələrinin işğal günləri dəqiq göstərilməklə bu ərazilərdə Kürdüstan dövləti yaradılacağı elan olunur və həqiqətdə onların söylədikləri reallaşır - 8 mayda Şuşa, 18 mayda isə Laçın işğal olunur. Hətta, 1992-ci ilin 9-10 iyun ayında ermənilər tərəfindən işğal olunmuş Laçın şəhərində "Kürdüstan" dövlətinin yarandığı elan edilir (boş torpaqda yalançı dövlət). Göründüyü kimi bu hadisələr arasında məqsədyönlü bir bağlılıq var. Ermənilərin ortaya atdığı oyuncaq Kürdüstan ideyasını onların öz nəflərinə istifadədən başqa bir şey deyildir. Təəssüflər ki, bəzən ayrı-ayrı vətəndaşlarımızda bilməməzlikdən erməni kələyinə düşər olurlar. Bu xüsusən Azərbaycan ədəbiyyatında, incəsənətində, mədəniyyətində, siyasi səhnəsində özünə yer qazanmış şəxslər haqqında oluqda daha ağırlı, xoşagəlməz fəsadlar yarada bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanla daimi düşmənçilik edən millətlər və dövlətlər bu xalqın azad yaşamasını heç cür qəbul etmək istəmirəlr, mümkün olan bütün pisləkləri Azərbaycana rəva görürlər. Burada əsas fikir yalandanda olsa Azərbaycanda Qurd türk tayfası əvəzində Kürd millətçiliyi təbliğ etmək, eyni eöelü millətləri qarşı-qarşıya qoymaqla, təxribatlar törətməklə Azərbaycanı bir dövlət kimi tarixdən

silmək yolunu tutmuşlar.

Əslində isə Vətənimizin qədim bizi daha ayıq-sayıq olmağa təhrik edir. Bunun üçün bircə tarixi məlumat bizim üçün yetərincə olmalıdır. Belə ki, Qafqaz ərazisində yaşayan bu günkü Türklərin Oğuz qolundan - Azəriləri, Kımıqları, Balkarları, Qaraçayları, Acarları, Qıpçaq qolundan - Noqayları, Abxazları, Uqro-Fin qolundan - Çeçenləri, Çərkəzləri, Kabardinləri, Avarları, Ləzgiləri, Lakları, İnuşları, Darginləri görmək mümkündür. Yəni Qafqazda yaşayan bütün insanların (ermənilər istisna olmaqla) hamısının türksoylu olduğu məlumdur. Belə olduğu halda Azərbaycanda Kürd (Qurd), Ləzgi (Uqro-Fin), heç bir kökü əsası olmayan talış milləti yaratmaq bu millətlərin hamısına və ümumilikdə Azərbaycana nə verə bilər. Əlbəttə, bu torpaqların parçalanmasını və onun insanların bədbəxtliyini. Bu da bir daha bizi tarixi köklərimizi yaxşı bilməyə və onu təbliğ etməyə vadar etməlidir.

Milli məsələ hər bir ölkədə ən həssas məsələlərdəndir. Onun tək-cə inkişafda, dirçəlişdə deyil, neçə-neçə müharibədə, terrora, böyük və ya kiçik siyasi, ictimai, psixoloji problemlərdə payı var. Digər həssas nöqtələr kimi o da birləşdirici və ya dağıdıcı ola, sevgi və ya nifaq yaya bilər. Millət haqda bir balaca məlumatı olan hər bir kəsə məlumdu ki, insanın milliyəti dil, din, irsiyyət, ərazi, adət-ənənə faktorlarından da çox milli mənsubiyyət hissi üzərində formalaşır. Ona görə də bu hisslərə toxunmaq insanlığa yaramaz, neçəki ermənilər uzun illərdir bizim, gürcülərin, türklərin, yəhudilərin hisslərini vaxtaşırı tarıma səkirlər, bununsa mütləq sonu olmalıdır.

Bir az da PKK haqqında

PKK-a haqqında bəzi həqiqətləri Azərbaycan xalqında bilməsi, onun haradan qaynaqlanmasını dərk etməsi ölkəmizin tale yüklü problemləri üçün vacibdir.

Tarixən çar Rusiyası erməni-türk qarşıdurmasından istifadədən bəhrələnib, onu təşkil edib, maliyələşdirib, silahlandırıb, siyasi dəstək verib və bu siyasət hazırda birazda gücləndirilib. Digər tərəfdən bu qarşıdurmanı gücləndirmək məqsədilə istənilən bölgədəki digər xalqların imkanlarından da yararlanmaq xəttini götürüb. Ruslar hələ 1877-1878-ci illərdə Osmanlı dövləti ilə savaşırkən kürdlərin bəzi qruplarıyla əlaqələr qurmağa başlamış və sonra bu işə erməniləri də qoşmuşlar. Son tarixə nəzər saldıqda görürük ki, Türkiyədə PKK-nın baş qaldırmasıyla kürd separatçıları 1986-cı ildən başlayaraq keçmiş Sovetlər birliyində də varlıqlarını ortaya qoydular. Həmin il kürd milliyətinə məxsus bəzi tanınmış şəxslər Moskvada düzənlənən konqresdə toplandılar. Konqresin qətnaməsində göstərilirdi: - "Kürdlərin haqlarının qorunması, kürdlərin köç edilmiş xalq statusunun qazanılmasıyla "Qızıl Kürdüstana" dönmələrinə nail olmaq" (erməni dəsti xətti). Elə bu ərəfədə erməni-kürd separatizminə yeni rəvanc verildi.

İrəvan, Azərbaycan ərazisində müstəqil erməni-kürd bölgəsinin formalaşdırılması prinsiplərini həyata keçirməyə başladı. Ermənistan Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ hissəsini işğal etdikdən sonra bu ərazilərdə müstəqil erməni-kürd bölgəsinin formalaşdırılması prinsiplərini irəli sürməyə başladı, yəni ermənilər kürd kartını yenidən gündəmə gətirdi. Bir ara erməni separatçılarının Laçın və Kəlbəcərdə özlərinə yaxın kürd separatçılarının yerləşdirilməsinə dair xəbərlər yaydılar. Rusiyanın bəzi dairələri ermənilərlə birgə PKK və bu təşkilata rəğbəti olanların Türkiyəyə qarşı müqavimətindən istifadə edərək bunun bir qolunu da Azərbaycana uzatdılar.

1993-cü ildə Rusiya prezidenti yanında fəaliyyət göstərən mərkəz erməni separatçılarına məsləhətlərində "Qızıl Kürdüstan" ideyasını əldən (olmayan bir məsələni) verməməyə çağırırdı. Az keçmiş Rusiya Prezidenti yanındakı Milli Münasibətlər Dövlət Komitəsinin fəal üzvlərindən olan Valeri Samsurov adlı birisi Moskva, Krasnodar, İrəvan, Almatı, Tbilisi və Bakı kürdlərinin (ermənilərinin) koordinasiya sistemini qurdu. 1-5 sentyabr 1993-cü ildə Rusiyanın Krasnodar vilayətinin Sadovoye kəndində keçmiş Sovetlər Birliyi kürdlərinin (ermənilərinin) ilk böyük toplantısı təşkil edildi. Toplantıya Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxstan, Qırğızstan, Özbəkistan və Azərbaycandan 47 təmsilçi iştirak etdi. Toplantının qərarları içində buda var idi: - "1923-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraə Komitəsinin qərarı ilə qurulan və sonradan ləğv olunan "Qızıl Kürdüstan vilayəti" uğrunda yenidən mübarizəyə başlamaq". Hansıki, belə bir qərar heç vaxt olmayıb. Qərar bütün Azərbaycanın 15 qəzaya bölünməsinə aid idi. Elə ki, bəlli olmuşdur burada kürd yoxdur, qəzanın adı ləğv olunmuş və Rusiyadakı kimi bölgələr - rayon adları ilə əvəz olunmuşdur. Deyilən toplantıda Birləşmiş Milli Cəbhə qurulur. Cəbhə 1994-cü ildə Moskvanın "Baykanur" kinoteatrında qurultayda keçirdir. Qurultay iştirakçıları Rusiya prezidenti Boris Yeltsinə müraciət edərək onun rus və kürd xalqlarının ortaq maraqlarına xidmət edən bir işə - kürdlərin tarixi torpaqlarına qayıtmasına yardım etməsini istəyirlər. Amma tarixi torpaqlarının Rusiyanın zəbt etdiyi Sibirdə olduğunu göstərmirlər. Nədənsə hamı isti yer axtarışındadır. Qurultay Ermənistana da mesaj göndərməyi unutmur. Ermənistan Azərbaycanla anlaşdıqdan sonra ordularını bu bölgələrdən çıxmaları və kürdlər "tarixi" torpaqlarına qayıtmalıdırlar". Ermənistanla Azərbaycan arasında anlaşınmaya əhəmiyyət verilməsə də, kürdlərin separatçı dairələri ümüdlərini itirmirlər. Onlar Moskva və İrəvandakı

dəstəkçiləri (adı kürd özü erməni olan) vasitəsilə fəallıqlarını Türkiyədə və Avropada birazda artırırırlar. Ermənistanda hazırda "Kürdoloci İnstitut" adlı bir qurum (əməkdaşları isə sırf erməni olan) fəaliyyət göstərir. İnstitutun məqsədi kürd millətçiliyini canlandırmaq və bunu Türkiyə ilə Azərbaycana qarşı yönəltməkdir. Ermənistanda son zamanlar PKK-çılarının fəallaşmasına dair xəbərlər artmaqdadır. Elə bu xəbərdən sonra kürdlər bir neçə hücum əməliyyatları keçirmiş və 17 bir, 16 bir Türk hərbiçiləri məhv edilmişdir. PKK-çılar İrəvanda keçirdikləri mətbuat konfranslarında təşkilatlarının yenidən Türkiyəyə qarşı silahlı qarşıdurmaya başlayacaqlarını açıqlamışlar. Həmin konfransda PKK-çılar Azərbaycana da mesac göndərərək Türkiyə ilə yaxınlığın bizlərə baha başa gələcəyini söyləmişlər. Ardınca Bakı-Tiflis-Ceyhan kəmərinə ziyan vuracaqlarını dilə gətirmişlər. Bir sözlə, Erməni - PKK-çı separatçıları Azərbaycandakı, Cənubi Qafqazdakı mövqelərinin varlığını imkan düşdükcə yada salmağa çalışırlar.

1998-ci ildən Azərbaycanda PKK və bu təşkilata rəğbəti olanların fəallaşmasına dair xəbərlər artmağa başladı. Gah Bakı, gah da Naxçıvanın bəzi bölgələrində PKK-çılarının gizli mərkəzləri haqqında xəbərlərin sayı çoxaldı. Nəticədə, məsələyə Türkiyə rəsmiləri qatılmalı oldu.

Kürdlərin lideri olmaq istəyən xeyli insanlar var. Bunlardan öz qəddarlığı ilə "ad çıxarmış" Kürd fəhlə partiyasının rəhbəri Abdulla Öcalandır. PKK-a rəhbəri kənar ölkələr nəzərə alınmazsa ancaq Türkiyədə 40 min türk əsgərinin, uşağının, qadının, qocasının, ahılının qanına qəltan edilməsinin səbəbkarıdır. Təbii ki, Öcalan bir can olaraq təkbaşına bu cinayətləri törətməyə nə fiziki, nə iqtisadi və nədəki, siyasi gücü çata bilməzdi. Onun arxasında iqtisadi və siyasi gücə malik dövlətlər, xristianlar, türkü, türk dünyasını istəməyənlər dayanıb və Öcalanı silah-sursatla, pulla, digər vasitələrlə təmin etmişlər. Öcalan tutuldu, bir çox cəmiyyətə qaranlıq

məsələlərdə açıqlandı və bizim söylədiyimiz, ehtimal etdiyimiz məqamlar öz təsdiqini tapdı. Hazırda bunların hamısını sadalamağa ehtiyacda duymuruq. Amma, bir məqamda öz tarixi təsdiqini bir daha nəzəri deyil həyatda sübuta yetirdi. Atatürk demişdi "türkün türkdən başqa dostu yoxdur".

Abdulla Öcalan türk məhkəməsi qarşısında özünün əfv edilməsini təkrar-təkrar istəyərkən bir çox dövlətlərin başçılarından və siyasi "xadimlər"inin ona harada, necə və hansı şərtlər daxilində yardımçı olduğunu boynuna almışdır. Beləki, Belçikada fəaliyyət göstərən və PKK-ya xidmət edən MED-TB kanalının açılmasına İngiltərə lisenziya verib, ABŞ, Fransa yardımçı olub. Öcalan söylədikini, MED-TV-nin qurulmasında əsas məqsəd PKK-nın siyasi fəaliyyətinə uyğun təbliğat qurmaqdır və tələb etdiyi xərc 50 milyon dollardan çoxdur. Yaxud, "Rozarin ləqəbli PKK-nı dəstəkləyən Ayfər Qaya adlı birisi Yunanıstanda kilsələrdən və xalqdan toplanan pulların hesabına silahlar alınıb və PKK-nın Şimali İraqdakı döyüşçülərinə göndərilir. Serbiyadan, Rusiyadan Ermənistandan alınan silahları da hətta Ermənistan-Bakı xəttinə PKK-a bazalarına göndərilib. Bəzi növ raketlər İranın gizli xidmət təşkilatı "Ettelaut"ın əlinə keçib. Öcalanın dediyinə görə "Ettelaut"ın üzvləri tez-tez onunla əlaqə yaradırmış. Bundan başqa, İran ərazisində, Urmiya yaxınlığında PKK-nın xüsusi xəstəxanası fəaliyyət göstərmiş, orada yaralı PKK döyüşçülərinə yardımlar edilib. Öcalanın ifadəsinə görə dünyanın müxtəlif nöqtələrindən alınan raketlərin PKK-çılara ötürülməsində yunan gizli xidmətinin xüsusi əməyi olub. 1988-ci ildə Yunanıstanın millət vəkilləri ilə görüşən Öcalan bunun nəticə verdiyini söyləyib. Bu görüşdən sonra Yunanıstanda iki hərbi düşərgə təşkil edilib ki, bu düşərgələrdə də yunan hərbiçiləri PKK döyüşçülərinə təlim keçir, Lavrion düşərgəsində təlim keçən PKK döyüşçülərinə Dmitri Elen

partlayıcı maddələrlə davranma qaydalarını öyrədir, PKK-nın kiçik təxribat dəstələrini formalaşdırmaq üçün təlimlər keçirilir. Öcalan türk hakiminə cavab verərkən bütövlükdə Avropaya yönəlmiş ittihamlarla çıxış etmiş və ondan Türkiyəyə qarşı bir vasitə kimi istifadə olunduğunu da etiraf etmişdir. O, deyirdi: - "Türkiyənin iqtisadi və siyasi sahədə dirçəlişindən narahat Avropa bizim vasitəməzlə bu ölkəyə zərbələr vurmaq istəyirdi" söyləmişdir. Abdulla Öcalana Yunanıstan hökuməti, onun baş naziri Kostas Simitis səviyyəsində köməklik göstərilib. Öcalan tutulandan sonra Yunanıstanın xarici işlər naziri Teodoros Panqalos, daxili işlər naziri Alekos Papadopulos və digər nazir Filipos Petsalnikos istefa vermə məcburiyyətində qalmışdır. PKK-çılar arxalarındakı qüvvələrə o dərəcədə arxayın olmuşlar ki, onların rəhbəri Abdullah Öcalan (APO) tutularkən bütün Avropada etiraz mitinqləri keçirmiş, bir çox müttəfiqləri ilə mübahisədən də çəkinməmişlər. Hətta Türkiyənin "Hürriyyət" qəzeti Heydər Əliyev kürdləri dəstəkləyir xəbərini yaymış, məqsəd isə Türkiyə ilə Azərbaycanın arasını vurmaq olmuşdur. Həmin ərəfədə Heydər Əliyev Türkiyədə olmuş, özü ciddi açıqlamalar verməklə söhbət qapanmışdır. Bununda əsas səbəbi Azərbaycanda nəşr olunan "Dəngi-kürd" qəzeti idi. Qəzet Abdullah Öcalanın təbliği ilə bağlı məlumatlara öz səhifələrində yer vermiş, Respublikanın qabaqcıl insanlarını kürd əsilli siyahıya salmış, az qala Azərbaycanda yaşayanların hamısını kürd soylu olduğunu təbliğ etmişdir. Həmin ərəfədə Bakı yanacaqoldurma məntəqələrində və digər yerlərdə PKK militalarının simvolu olan qartallı pankartlar peyda olunsada tezliklə yığışdırıldı. PKK-çıların əfsanələşdirdikləri A.Öcalan isə tutulan kimi "Şans verilərsə Türkiyəyə xidmət edəmə, mənim anam da türkdür" söyləmişdir. Bax, budur türk torpaqlarında yaşayıb, səbri və qəlbi geniş türk millətinin hesabına sərvət qazanan, cəmiyyətdə mövqə tutan, əslindəsə

xoflu bir xain olan bəzi insanların iç dünyası. Nəticədə, hətta Türkiyənin, türk dünyasının əleyhinə çalışan dövlətlər və millətlər PKK-nı həqiqətdə bir terrorçu qurum olduğunu tanıdı, üzdə də olsa Türkiyəyə dəstək oldu, bu gündə belə bir proses davam edir. Amma, heç kim bu günkü kürdləri soy etibarını ilə onların keçmiş türk Qurd tayfasından olduqlarını və vətənlərinin isə Sibir olduğunu xatırlatmır. Türkiyə isə yenədə böyüklük etdi, ürəyi açıqlıq etdi, Böyük Millət Məclisi ölüm hökmünü ləğv etdi, az saylı xalqlara, o, cümlədən kürdlərə istədikləri dildə təhsil almağa, radio-televizorda verilişlər verməyə icazə verdi. Bəlkə də düz etmədi. Amma, nəse etdi. Axır ki, çox məqamları dərk edən ABŞ siyasi dairələri Türkiyəyə PKK-a ilə silahlı mübarizə aparmağa tərəfdar çıxdı. Əslində isə, dünən PKK-ya yardımçılardan biri idi. Bu gün ABŞ Türkiyəni itirməkdən qorxduğu üçün bu addımı atdı. Vaxt gələcək ruslar da bu işlərdən əl çəkəcək, bəlkə kürdlər (Qurdlar) və PKK-da əsl həqiqəti dərk edəcəklər, kimin-kim olduğunu nəhayət ki, anlamaq istəyəcəklər.

Əlbəttə, biz oturub bu tarixi məqamı gözləyə bilmərik, heç kimdən - heç nədən çəkinmədən, nəhayət ki, öz sözümüzü deməliyik. Bizcə, bu işlər dövlət səviyyəsində və Zəngəzurluların, Laçınlıların iştirakı ilə aparılsa bu iş daha da, effektivli və zaman etibarını ilə qısa müddətli ola bilər.

Milli münasibətlərdə etnik psixika

Uzun illərin faktları sübut edir ki, hər hansı xalqı təmsil edən şəxs, qrup, qurum və yaxud dövlətlə istənilən əlaqələri qurarkən onun hansı etnosa mənsub olması diqqət mərkəzində saxlanılsın. 1-ci Pyoturdan günümüzə qədər Rusiyada, son bir neçə əsrdə Avropanın aparıcı dövlətlərində, ABŞ-da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir və bu dövlətlərin bəzilərində hətta xüsusi institutlar var ki, həmin institutlar dövlət siyasəti səviyyəsində, əlaqələr yaratdıqları ölkələrin hansı etnosdan təşkil olunduqlarını öyrənir, təhlil edirlər. Elə təmsil olunduğumuz sovetlər ölkəsinin dağıdılmasının nəzəri əsaslarının ən mühüm amillərdən biridə etnosla bağlı olmuşdur.

Milli münasibətlərdə etnik psixika problemi əslində çox geniş əhatəli olub, kifayət qədər mürəkkəbdir. Bir çox dünya dövlətlərində, keçmiş sovetlər məkanında və onun Qafqaz bölgəsində də bütövlükdə bir sıra xalqların, millətlərin, etnik qrupların yaşadığı reallıqdır. Belə məkanlarda, dövlətlərdə etnik münasibətlərdə yol verilmiş hər hansı nöqsan digər xalqların, millətlərin ünsiyyət sistemində ciddi mənfi təsir göstərə bilər. Yəni sadəcə olaraq nəticəni əvvəlcədən bilmək xatirinə səbəbi başa düşməyə çalışılmalıdır.

Azərbaycanda bir neçə etnosun nümayəndələri yaşayır. Bu etnoslar ayrı-ayrı adət və ənənələrə, ayinlərə və dini əqidəyə malik olsalarda, onların hər birində bir azərbaycanlı "etnosu"da yaşayır. Bununda əsas səbəbi bütün etnosların Azərbaycan adlanan bir məmləkətin etnopsixikası olsada, başlıca amil bizim etnosun başqa xalqlara, millətlərə xoş münasibətdə olması ilə birbaşa bağlıdır və müqayisə edilərsə bizim etnos dünya etnoslarına nümunədə göstərilə bilər.

Etnik psixikada psixi sima, yəni milli və ya etnik xarakter, adət, ənənə və birdə emosional sahədir ki, burayada xüsusi

milli və ya etnik hissələr daxildir ki, bu problemlərdə başlıca rol oynayırlar.

Digər tərəfdən etnik psixika - xalqın tərəkür tərzini, emosional aləminin, davranış və rəftarının sabit, az dəyişən, həm də çevik, tez dəyişən cəhətlərini də özündə cəmləşdirir.

İstənilən xalqın etnik psixikasının yaxşı mənimsəmək üçün o etnosun dinini, folklorunu, musiqisini, mifologiyasını, əxlaq normalarını, mədəni və bədii irsini təhlil edib, nəticə çıxarmaq olar.

Alimlər hesab edirlər ki, şəxsiyyət müəyyən mədəniyyətə xas olan tipik tərbiyə metodları ilə formalaşır. Bu mənada azərbaycan türk etnosunun böyüyə hörmət, qonaqpərvərlik, ocağa bağlılıq, genişqəlblilik və s. xüsusiyyətlər onun tarixi qan yaddaşında formalaşmışdır. Bu və ya digər səbəblərdən də Azərbaycanda olmuş bir çox yazarlar, tarixi şəxsiyyətlər xalqımızın etnik xüsusiyyətləri haqqında çoxlu sayda müsbət fikirlər söylənmişdir. V.L.Veliçkonun - "azərbaycanlıların damarlarında nəciblik qanı axır, onlar təbiətən xeyirxah, mərd, genişqəbli və alicənabdırlar" sözləri bizim özümüzün-özümüzə verdiyimiz qiymətdən daha çox qiymətlidir. Çünki, bu başqa etnosu təmsil edən, təbiətən çox şovnist olan bir şəxsin fikridir, həqiqəti dilinə gətirdiyi üçün biz ona minnətdar olmalıyıq.

Deməli, milli münasibətlərdə xalqın etnik xüsusiyyətlərini bilmək, onları nəzərə almaq etnosların qarşılıqlı ünsiyyətində düzgün tənzim etmənin əsası ola bilər. Lakin, etnik psixikanın bütün çalarları müsbət ola bilməz və ayrı-ayrı etnosların qarşılıqlı münasibəti üçün insan həyatının, davranışının emosional sahəsi də əsas götürülə bilər.

Milli münasibətlərdə belə hissələrdən düşmənçilik, qisas, nifrət çox böyük mənfi həyəcan yaradan hissələrdir. Bir etnosun digər etnosa qarşı uzun müddətli mənfi hissələr keçirməsi həm də bəzi xarici amillərin birbaşa təsirləndə əlaqədardır. Burada

xüsusi təşkilatlar, yazıçı, şair, curnalis, tarixçi, din xadimlərinin və millətçi partiyaların rolu çox mühüm olub, xalqın mənfi hisslərinin qabartmağa xidmət edir.

Xarici amillərin təsiri ilə etnosun mənfi cəhətlərini üzə çıxarmaq, bu etnosun özü üçün də zərərli nəticələr verə bilər. Hər şeyin həddi olmalıdır. Azərbaycan türkləri ilə qonşu olan etnoslar arasında ermənilər, həqiqətən nifrətin hüdudunu keçərək normal insan ağıl və düşüncəsini itirməklə, bizlərə vurduqları ziyanları özlərinə də vurmuşlar. Artıq ağılı başına qayıdan ermənilər nəinki Ermənistanı (Qərbi Azərbaycanı), bütövlükdə Qafqazı tərk edərək Avropaya, ABŞ-a, bəzəndə Rusiyaya üz tuturlar.

Erməni etnosunun psixikasında qonşuya, ağasına, çörəkverəninə, ümumiyyətlə insanlara, xüsusən türk islam adamlarına kəskin qərəzləri, nifrətləri var ki, bu hissləri etnosda onların din xadimləri, tarixçiləri və ümumilikdə təhsilli adamları məqamından- məqamına coşduraraq xalqlar arası müharibəyə çevirirlər. Bizlərə qarşı yaradılan bu nifrətin tərkib hissəsi "Böyük Ermənistan" yaradılması ideyasıdır ki, onunda sərhədləri Voronecə qədər uzanır və paytaxt olaraq Tiflis şəhərini seçiblər. Məsələn o qədər təbliğ ediblər ki, ümumi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünya ermənilərinin hamısı bu ideyaya inanaraqdan xidmətdədirlər və əllərindən gələnləni heç bir "töhvə"ni ideyada əsirgəmirilər. Qıssası ermənilər özləri öz yalanlarına inanmaqla yanaşı bir çox dünya dövlətlərini də öz yalanlarına inandırırırlar. Ermənilər Azərbaycan torpaqları hesabına xeyli irəliləmiş əldə etdiklərindən, bu inam biraz da artmış, təbliğat bütün dünyada böyük vüsət almışdır. Ermənilərin bu günkü "müvəffəqiyyəti" əsasən Rusların köməyi nəticəsində baş tutmuşdur ki, burada da erməni və rus etnopsixikasının müəyyən cəhətlərini üçt-üstə düşməsinin rolu az olmamışdır.

Digər tərəfdən, etnosun psixikasındakı bu və ya digər

xüsusiyyəti ictimai-tarixi inkişaf prosesində xarici təsirlə tədricən yaradır, inkişaf etdirir ki, buda etnosun ikinci təbiətinə çevrilir. Yəni etnosda nəzərə çarpan mənfi (xəyanət, kinlik, ikiüzlülük, qan çıxmayan yerdə qançixarma), yaxud əksinə, müsbət xüsusiyyətlər onun təkcə bioloci təbiəti ilə bağlı olmayıb, etnosun tərbiyə sistemi, tarixi ənənələri, təlqin ciddi təsir göstərir ki, erməni etnosunda da bu təlqinlik mənfi cəhətdən daha qabarıqdır. A.Frenkel demişkən - "elə bil hər şeyə təmənnalı yanaşma, çəkişmə, ziddiyət, əhdipozma, satqınlıq, yarınmaq bu qurumun başlıca milli xüsusiyyətləridir. Bu keyfiyyətlərinə görə də erməni xalqı həmişə hakim xalqla asimiliyasiyaya meyl etmiş, şəxsi maddi mənafeyi naminə əldə alət olmağa, qulluq göstərməyə can atmışdır".

XII əsr yadigarı "Qabusnamə"də göstərilir ki, "ermənilərin eyibləri - bədfel, kündəbədən, oğru, gözügötürməyən, bir ayağı qaçmaqda olan, əmrə baxmayan, yersiz hay-küy salan, vəfasız, riyakar, söyüş söyən, ürəyi xıltlı, ağasına düşmənçilikdir, ümumiyyətlə, onlar başdan-ayağa müsbətdən çox mənfiyə yaxındırlar".

İsveçrə şərqşünası Adam Metes ermənilər haqqında belə deyir: "Ermənilər ağ dərili qulların ən pisidir. Onların abırları yoxdur. Onlar yalnız dəyənək və qorxu altında yaxşı işləyirlər".

Tasit isə: "bu xalq istər xasiyyətinə, istərsə də coğrafi vəziyyətinə görə qədimdən ikiüzlü və riyakardır. Bunlar daim romanlılara nifrətdən, parfiyalılara isə həsəddən az qala partlayırlar" demişdir.

Əlavə sözə, izahata, şərhə ehtiyac yoxdur. Tarixin ayrı-ayrı dövrlərində ermənilər öz layiq olduqları "tərifləri" almışlar.

Göstərilən faktlar erməni etnosunun hazırki vəziyyəti ilə tutuşdurulsa, onun pis mənada sosial yönümünün nəinki dəyişmədiyinin, hətta çox ciddi sürətdə gücləndiyinin şahidi oluruq ki, buda öz etnosunu üstün tutmaq xəstəliyi səviyyəsinə

qədər yüksəlir.

Söylənilən cəhətlərdən biri kifayətdir ki, etnoslar arasında milli zəminlər əsasında ziddiyyətlər törənsin. Erməni düşüncə tərzinə görə türklərdə hər şey tam başqa cürdür, etiqadları da, adətləri də, xasiyyətləri də, dinləri də, ənənələrində onlara yaddır. Bu yolla erməni yazarları çox məharətlə və süni yolla düşmən obrazı yaradırlar ki, buda guya etnik zəmində konfliktidir. Əslində isə bu məkrin arxasında "Böyük Ermənistan" yaratmaq üçün Azərbaycan torpaqlarının zəbti durur.

Erməni etnosunun digər bir xislətində yada salmaq yerinə düşər. Onlar özlərini dünyada təbliğ etməkdə çox mahirdirlər. Deyək ki, 907-nin qəbul etdirilməsi və Azərbaycan - ABŞ əlaqərinə ermənilərin təbliğlə vurduqları ziyanları onlar - guya "yazıq erməniləri", "zavallı erməniləri", "qaniçən azərbaycanlılar" "blokada alaraq ərzaqsız, yanacaqsız, bir sözlə hər şeydən, məhrum etmişlər. Əslində isə ermənilər Azərbaycanı bütün dünyadan, xüsusən son vaxtlara kimi Rusiyadan təcrid etmişdilər. Naxçıvan isə indinin özündə blokada da qalaraq çox böyük məhrumiyətlərə düşər olmuşlar.

Axırıncı yüz ildə ermənilərin azərbaycanlıların başına gətirdikləri müsibətlər ayrı-ayrı tarixi məqamlarda edilsə də, dəsti-xətt həmişə eyni olmuşdur. Məsələ yəqin ki, erməni etnosunun müxtəlif nəsillərinin eyni proqram ilə hərəkət etməsi onun təfəkküründən mühafizəkarlıqla, yaxud istifadə edilən vasitələrin sınaqdan çıxması ilə əlaqədardır.

Erməni etnosu XX əsrdə bir neçə dəfə azərbaycanlılara nisbətən öz mütəşəkkinlikləri ilə fərqlənilər ki, onuda biz unutmamalıyıq.

Mütəşəkkillik erməni etnosunda müəyyən liderlərin təsiri ilə yadılır, milli hisslərə istinad etməklə, millətçilik duyğuları apogeyə qaldırılır, emosiyalar cuşa gətirilir və bu

səbəbdən də hamı bir nəfər kimi qarşıda qoyulmuş məqsədə can atır. Əks təqdirdə isə "kənara çıxanları" hamının gözü qarşısında qəddarlıqla məhv edirlər. Belə olan halda kütləni asanlıqla idarə etmək mümkün olur, hamı bir nəfər kimi ittihamçı olur, əsas oldu-olmadı hücum edib qarşısında nə varsa hamısını məhv etməyə hazır olur. Sovetlərin ilk illərində də bu üsuldən geninə-boluna çox istifadə olunub, ancaq şüarlar fərqlidir. Etnosun belə hərəkət və davranışı cinayətkarlıq səviyyəsinə qədər yüksəlir ki, biz azərbaycanlılar da erməni etnopsixikasının dəlil hüdudunun qurbanı olaraq XX əsrdə bir neçə dəfə ağır məhrumiyyətlərə düşər olan xalqlardan birincisiyik.

Bu səbəblərdən də erməni etnosunun həqiqətən özünümüalicəsinə ehtiyacı var və ilk növbədə onlar millətlər arasında qarşılıqlı münasibətlərə mənfi təsir göstərən etnik xüsusiyyətlərilə mübarizəyə başlamalıdır.

Azərbaycan türk etnosu isə ilk növbədə qonşu etnosları siyasi səviyyədə özü üçün təhlil etməli, öz tarixi yaddaşına dönə-dönə nəzər salmalı, gələcək üçün, gələcək nəsillər üçün düzgün nəticə çıxarmaqla, yalnız dərin zəka tarixin ibrət dərslərini düzgün mənimsəməyə kömək edər prinsipini bir deviz kimi qəbul etməlidir.

Azərbaycan adı tarixindən . . .

Vətənin adı, xalqın adı, torpağın adı heçdə sirri-ilahi deyil. Bunların hamısı tarixin gedişi yolunda meydana gəlir, illər, əsrlər ötdükcə zamanın çeşməsindən süzülür, cilalanır, ölkənin və onun sakinlərinin etalonu statusunu qazanır, torpaq doğmalaşır, yurd vətənə çevrilir. Vətənin adı bu torpaqda yaşayan etnosların birinin - üstünlük təşkil edən etnosun adını qəbul edir, illər keçdikcə bu ad tarixi anlayışa çevrilir. Tarixən ölkənin adı ya etnik, ya da məkanın coğrafi səthini, landşaftını əks etdirən məfhum əsasında formalaşır.

Eradan əvvəl 3-cü minilliyin mixi yazılarında cənubi Azərbaycan ərazisi Aratta kimi yad edilir. Bir qədər sonra bu ad Azərbaycan ərazisində yaranan qədim dövlətlərdən birinə - Aratta dövlətinə şamil olunur. Eradan əvvəl 3-cü minillikdə Aratta Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq landşaftını bildirən həmdə bir anlayış idi. Həmin dövrlərdə Aratta sözünün mənası "dağ" kimi başa düşülürdü. Bu ərazi həqiqətdə dağlıq ərazi idi. Digər tərəfdən eradan əvvəl 13-cü minilliyin 2-ci yarısında Şumer-Akkad mixi yazılarında Azərbaycan ərazisinin qərb hissəsi, Urmiya gölünün qərbi və cənubi-qərbi Kutium, həmin gölün cənubu isə Lullubum adlanırdı. Sonralar bu ərazidə qədim dövlətlərdən olan Kutium və Lullubum dövlətləri meydana gəlmiş, ərazinin adı dövlətə şamil edilmişdir.

Tarixçilərin, o cümlədən Y.B.Yusifovun fikrincə eradan əvvəl 2-ci minillikdə ölkənin adları landşaft məfhumlarından həmin ərazidə yaşayan tayfa adları əvəz edir. Məsələn, Urmiya gölü hövzəsinin bir hissəsi bu ərazidə sakin olan turukki adlı türk tayfasının adından Turukkium ölkəsi dağlıq ölkə mənasında Azərbaycana şamil edilirdi. Assur mixi yazılarında Azərbaycan əraziləri burada sakin olan əhalinin adı ilə "Manna ölkəsi" kimi qeyd edilir, onlar isə türkdürlər. Antiq

tarixi mənbələrdə Azərbaycanın cənub hissəsini Atropatena, Şimal ərazisini isə Albaniya adlandırmışlar və hər iki ərazinin əhalisi əsasən türk tayfaları təşkil etmişlər. Lakin eradan əvvəl 2-ci minillikdə nə Manna, nə də Albaniyanın adları heç bir qaynaqda yad edilmir. Eradan əvvəl 1-ci əsrdə yaşayan Strabon bu ölkənin adını landşaft, tayfa yox, məhz şəxs adı kimi mənalandıraraq Atropatena ölkəsi adlandırır. Yəni bu ərazini ilk dəfə olaraq Atropat şəxs adı ilə bağlayıb. Qeyd edək ki, son vaxtlara qədər "Azərbaycan" adının meydana gəlməsi prosesinin araşdırılmasına, deyilən istiqamətdə diqqət yetirilməmişdi. 90-cı illərdən etibarən isə Azərbaycan xalqının etnogenezisinin öyrənilməsinə geniş şəkildə diqqət yetirilməsi ilə bağlı "Azərbaycan" adının da elmi cəhətdən öyrənilməsi başlanmışdır. 90-cı illərə qədər "Azərbaycan" toponiminin adı haqqında birmənalı şəkildə "odlar yurdu" anlayışından alındığı qəbul edilmişdi.

Rəşid bəy İsmayılov "Azərbaycan tarixi" (Bakı, 1923-cü il) əsərində yazır ki, "Azərbaycan" anlayışı öz adını "Odlar yurdu", "Odlar məkanı" anlayışından götürmüşdür. 60-80-cı illər "Azərbaycan tarixi" kitablarında göstərilir ki, "Atropaten-Azərbaycanın elmə məlum olan adlardanda ən qədimidir. Bu ad yunan mənbələrində göstərilmişdir. Sonralar onun şəkli dəyişilərək farslarda "Adərbadaqan", ermənilərdə "Atərpataqan" və "Atrapataqan", ərəblərdə - "Adərbaycan" və "Azərbaycan" formalarını almışdır. Həmin sözlər "Odlar ölkəsi" deməkdir ki, bu da ölkədə atəşpərəstliyin geniş yayılması ilə əlaqədar idi.

Azərbaycan adının "Odlar yurdu", "Odlar ölkəsi" sözündən alındığı Z.Y.Yampolskinin bir sıra əsərlərində, M.Azərli, T.Musavinin Z.Y.Yampolski ilə müştərək yazdıqları məqalədə, görkəmli dilçi Ə.Dəmirçizadənin, M.Seyidovun və başqa müəlliflərin əsərlərində də əsaslandırılmağa cəhd edilmişdir. Lakin 80-90-cı illərdə Azərbaycan xalqının

etnogenini, o cümlədən "Azərbaycan" sözünü yeni aşkar edilən tarixi məlumatlar əsasında təhlil edən müəlliflərdə mövcuddur. İqrar Əliyevə görə "Azərbaycan" sözü sərkerdə Atropatın adı ilə əlaqəlidir. Qədim tarixdən bəllidir ki, Atropat İranın Əhəmənilər sülaləsi imperiyasının satrapı olmuşdur. Eradan əvvəl IV yüzilliyin 20-ci illərində Atropat özünü çar elan etmiş və Kiçik Midiyanın, Cənubi Azərbaycan torpağının hakimi olmuşdu. Bunun ardınca Atropat indiki İranın bütün torpaqlarının, Şimali Azərbaycanın - yəni Albaniyanın torpaqlarını özündə birləşdirə bilmişdir. Atropat öz gücünə, istedadına, şəxsi bacarığına görə Makedoniyalı İsgəndərin hökumətini və etibarını qazanmışdır ki, öz dövrünə görə bu çox vacib idi. İqrar Əliyev Atropatın adının eradan əvvəl 1-ci əsrin Parfiya rəsmi sənədlərindən dəfələrlə yad edildiyini yazır. Yunan tarixçisi Strabon yazırdı ki, Atropat midiyalı idi. Aydın Məmmədovda Midiyanın Azərbaycan - türk dövləti olduğunu sübuta yetirmişdir. Qiyasəddin Qeybullayev isə göstərir ki, Strabonun midiyalı kimi təqdim etdiyi Atropat dil mənsubiyyətinə görə türk olmuşdur. O, bunu həmdə dilçilik elmi qanunları əsasında da təhlil edib. Atropat adının yerli yazılış forması Atropat, yaxud Atarbat olmuşdur. Bu anlayışlar ağıllı və uzaqgörən adam mənalarını daşıyır. Qədim dövlət mənbələrində "Atropatın" adı ilə "Atropat Midiyası", yunanca "Atropatena" kimi göstərilmişdir. Atropatena Atropat şəxs adından və yunan dilində məkan bildirən "ana", "ena" şəkilçilərindən ibarətdir. Yəni, Atropatena söz birləşməsi "Atropatın məkanı" mənasını verir. "Pəhləvi (orta fars) mənbələrində bu ad Aturrtkan (Atropat adından və fars dilində məkan bildirən "kan", "qan" şəkilçisindən), sonra Adarbadaqan və VII əsrdə ərəb mənbələrində "Azərbaycan" şəklini aldı. Sasanilər vaxtında rəsmi ad kimi Aturpatkan və Adurbadaqan formasında işlədilir. Banu VI əsrdə Dərbənd qala divarındakı epiqrafik abidə "Aturpatqan" adının da, Azərbaycan adı

Aturbatın adı ilə bağlayanlar var. Görkəmli tarixçilər M.A.İsmayılov, Y.B.Yusifov, S.S.Əliyarov və Azərbaycan xalqının etnogenezisi ilə məşğul olan başqa alimlər də "Azərbaycan" adının Atropatena (Aturpatakan) adından götürüldüyünü də vaxtilə yazmışlar.

Y.B.Yusifov göstərir ki, eradan əvvəl VIII-VII əsr mixi yazılarında Andirpatianu (Andirpatian) yer məskən adı kimi çəkilir. Onu Atropatena ilə əlaqələndirirlər. O, göstərir ki, "Andirpatianu (Andarpatian, yaxud Adirpatyan - Aderpatyan) məskən adını "Azərbaycan" adının ən qədim forması kimi qəbul etmək olar. Y.Yusifova görə "qədimdə Mannanın Midiya ilə sərhəddində bir məskənə şamil edilən "Andirpatinu" adı tədricən şimala doğru uzanan və eyni dağlıq coğrafi mənzərəni əks etdirən əraziyə (yəni Cənubi Azərbaycan ərazisi ilə yanaşı Şimali Azərbaycana da) aid edilmiş və böyük bir ölkə adına çevrilmişdir". Beləliklə, Andirpatianu və Aturpatakan - Atropaten adı Azərbaycanın landşaftı ilə üst-üstə düşür. Azərbaycan ərazisinin 60 faizdən çoxunu dağlıq sahəsi təşkil edir. Bu da bir daha "Azərbaycan" adının "Atropatena"dan götürüldüyünə şübhə doğurmur. Hazırki türk coğrafi terminologiyasında Andirpatianu məvhumunun tərkib hissəsi olan "adir" sözü "təpəli yer", "dağlıq məskən", "dağ qolu", "qollara ayrılan dağ silsiləsi" və s. bunlara oxşar mənalarda işlədilir. Qeyd edək ki, qədim İranın türkdilli etnoslarının danışılarında "adır", "adir", "adər" coğrafi istilah kimi tələffüz olunurdu. "Andirpatianu" adındakı "pati" sözü müasir türkcədə "məkan" mənasını verir. Nəticə olaraq "Adirpatqan", "Atropatena" türk dili əsasında formalaşan formalar olaraq ölkə adını mənalandırır. Y.Yusifov yazır ki, "Türk mənşəli ölkə adı hələ 1-ci minilliyin əvvəlində farsdilli ənənəyə uyğun yozum əsasında Midiya canişinliyini Atropatın adı ilə bağlamış və bu ad Strabonun məlumatına düşmüşdür. Strabon isə ölkəni Atropatın adı ilə Atropatena adlandırmışdır".

S.S.Əliyarov Azərbaycan xalqının yaranma tarixinə elmin bu günkü gözü ilə nəzər salır və qeyd edir ki, "Azərbaycan türkləri, Anadolu türkləri, türkmənlər, Qaqauzlarla birlikdə oğuz kökündən yaranıblar". Bu qolun bir kökündə atropatenlər və albanlardır.

Azərbaycan tədqiqatçıları, o cümlədən Q.Qeybullayev qeyd edir ki, erməni (hay), fars, yunan, gürcü və s. tədqiqatçıları çalışırlarki, indiki İrənin, Azərbaycanın, ermənilərin tutmuş olduğu Qərbi Azərbaycanı, Borçalını, Dərbəndi hansısa millətlərə mənsubluğunu "sübut" etsinlər. Lakin tarixi araşdırmalar bu fikirlərin əksini göstərir. Q.Qeybullayev qədim azərbaycanlıların türk dilində danışmalarına dair araşdırmalarını da ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlir ki, atropatenlilərin xələfləri olan Mannalılar yəni-türklər eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdə iranlaşmamışlar. Midiya xalqı İran mənşəli olmadığına görə, mannaları assimliyasiya edib iranlaşdırma bilməzdi, atropatenlərin dili əsrlər boyu davam etmiş etnik prosesin nəticəsində təşəkkül tapmış türkipli dil idi. Eradan əvvəl IV əsrdən sonra isə bu türkdilli etnos irandilli ola bilməzdi". Daha sonra o, fikrini belə əsaslandırır ki, "VII əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan "türklər ölkəsi" adlanırsa bu "türklərin dili necə iranmənşəli ola bilərdi?" Bu fikrə üstünlük verən bir mühüm dəlil də budur ki, eradan əvvəl VIII-VII və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən Cənubi Azərbaycana bir sıra türk tayfalarının gəlib məskunlaşması ilə bu ərazidə türkdilli-mənşəli etnoslar kəmiyyətcə qat-qat artmış, türk dilinin təkmilləşməsi prosesi güclənmiş və XI-XII əsrlərə, səlcuq oğuz türklərinin axınına qədər türk dili ümumxalq dilinə çevrilmiş və səlcuqlar burada heç bir əhalini assimliyasiya etməmişdir.

Y.Səfərovun və bir sıra digər tarixçilərin 80-cı illərdən sonrakı dövrdə apardıqları elmi axtarışları ilə sübut etməyə çalışırdılar ki, "Azərbaycan" adı Atropatena dövlətinin

yaradıcısı, görkəmli sərkərdə, dövlət xadimi Atropatın şəxsi adından götürülmüşdür və onun indiyə qədər tarix elminə hakim kəsilən "odlar yurdu" məsələsi ilə heç bir bağlılığı yoxdur.

Bir məsələni də yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, hazırda bəzi arasdırıcılar, o, cümlədən bu yazının müəllifi eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdən də qabaqlarda bu torpaqlarda turklərin yaşamasına dair və ayrı-ayrı dövlətlərinin olması məlumatları ilə rastlaşmışlar. Lakin həmin dövrlərdə indi Azərbaycan hesab etdiyimiz torpaqlarda olan dövlətlərdən adları "Adrapatakan"a yaxın adlar da mövcuddur. Odur ki, bu yolda daha diqqətli və cəsarətli addımlar atmağın vaxtının yetişdiyini də unutmaq olmaz.

Belə fikirlərdən birid e.ə. XVIII-XVII əsrlərə aiddir ki, orada göstərilir ki, indi Azərbaycan, Gurcistan, Dağıstan, Ermənistan (Qərbi Azərbaycan), İran, Türkmənistan, İraq, Pakistan və Əfqanıstanın əksər ərazilərində yaşayan xalq əsasən turklərin "As", "Az" və s. Bunlara yaxın və eyni olan tayfalar olmuşlar. Digər ərəb, yunan muharibələr nəticəsində Misirə, Monqolustana, Cinə, Avropa ölkələrinə aparılmış maddi, mənəvi əsya və yazılar, digər qədim yazıların oxunması subut edir ki, Azərbaycan qədim dövlət, torpaq adə "As", "Az" türk tayfalarının adından formalaşaraq əsas mənasını saxlamaqla bu günkü "Azərbaycan" vəziyyətində səslənir ki, onun da mənası "Asların", "Azların" torpağı, vətəni, ölkəsi, dövləti kimi başa düşülməlidir. Təbii ki, bu faktı bir az da genişləndirmək daha çox tarixi dəlillər əldə etmək müəllifin bu yeni tədqiqatına möhkəm dayaq, vətənimizə isə gözəl xidmət olardı.

Müraciət edilmiş tarixi mənbələr

1. A.Fazili - Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında. Bakı, "Elm", 1984-il, 192 s.
2. T.Y.Hacıyev - Azərbaycan qədim onomastikası. Bakı, "Elm", 1984-il.
3. Niyaz Hacıyev - "Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər". Bakı, "Gənclik", 2005-il, 192 səh.
4. E.Ş.Abışov - El-oba adlarının izi ilə. Bakı, Nafta-Pres, 2007-il, 136s.
5. M.İsmayılov - Azərbaycanın tarixi. Bakı, Azərənəşr, 1992-il, 260 s.
6. M.İsmayılov - Sənin ulu baban. Bakı, Azərənəşr, 1989-il, 302 s.
7. M.İsmayılov - Azərbaycan xalqının yaranması. Bakı, Azərənəşr, 1985, 72 s.
8. Q.Ə.Qeybullayev - Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, "Elm", 1994-il, 102 s.
9. Q.Ə.Qeybullayev - Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, Azərənəşr, 1992-il, 140 s.
10. Y.N.Qumilyov - Qədim türklər. Bakı, "Gənclik", 1993-il, 536 s.
11. N.Məmmədov - Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərənəşr, 1993-il, 179 s.
12. S.Mirmahmudova - Ermənistanda (Qərbi Azərbaycanda) türk mənşəli yer adları. Bakı, "Yazıçı", 1995, 68 s.
13. Q.Mirzəyev - Adlarımız. Bakı, Azərənəşr, 1986-il, 296 s.
14. Salman Mümtaz - Sarı Aşıq və bayatılar. Bakı, Azərənəşr. 1935-il, 213 s.
15. M.Seyidov - Azərbaycan xalqının soy kökünü düşünərkən. Bakı, "Yazıçı", 1983-il, 326 s.
16. F.Sümər - Oğuzlar. Bakı, "Yazıçı", 1992-il, 432 s.
17. N.Vəlixanlı - IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, "Elm", 1974-il, 223 s.
18. Q.Y.Voroşil - Qafqaz Albaniyası. Bakı, "Öyrətmən", 1993-il, 104 s.
19. Qəmərsah Cavadov - Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə.

Bakı, Azərənəşr, 1990-il, 167 s.

20. Z.M.Bünyadov - Azərbaycan Atabəyləri dövləti. (1136-1225-ci illər). Bakı, "Elm", 1984-il, 268 s.

21. Mir Möhsün Nəvvab - "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, "Azərənəşr", 1993-il, 128 s.

22. F.Məmmədova - "Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, "Azərənəşr", 1993-il, 262 s.

23. Məhəmməd həsən Vəlili (Baharlı) - "Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat). Bakı, Azərənəşr, 1993-il, 208 s.

24. A.Fazili- Atropatena (er. əvvəl IV - er. VII əsr). Bakı, "Elm", 1992-il, 216s.

25. A.Məmmədov - "Oğuz səltənəti". Bakı, Azərənəşr, 1992-il, 300 s.

26. A.Qren - Qafqaz keçidinin müxtəsər tarixi. 1-ci cild (Büdpərəstlər dövrü).

27. Şostak - Zəngəzurdakı mis mədənlərinin indiki haləti.

28. Ramiz Mehdiyev - Azərbaycan qanunvericilik tarixi. Bakı, 2000- il.

29. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası X cildə. Bakı, 1987-il.

30. S.Məmmədova - "Xülasət ət-təbarix" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. 1991-il, 117 səh.

31. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. Bakı, 1993-il, 55 səh.

32. Ə.Ələkbərov - Qədim Türk-Oğuz yurdu "Ermənistan". 1994, 203 səh.

33. N.Heydərrov - Zəngəzur dağlarında. Bakı, 1972-il, 225 səh.

34. İmam Mustafayev, S.Murtazayev - İmam Şamil. 1993-il, 240 səh.

35. Q.Ə.Qeybullayev - Qarabağın etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, "Elm", 1990-il.

36. Ə.Rüstəmli - Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları. Bakı, 1998-il.

37. X.D.Xəlilov - Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992-il, 119 səh.

38. Azərbaycan Mərkəzi Statistika İdarəsinin xəbərləri, № 3 (5), 1922-il, s. 7.

39. R.Turabxanoğlu - "Qurdlar". 1999-il, səh. 1-7.
40. Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. № 2, 4, 1990-il.
- Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. №3, 4, 1989-il.
41. Azər Əliyev - "Laçın polisinin qəhrəmanlıq salnaməsi. Bakı, 1999-il, 74 s.
42. İran dər zəmanə Səfəviyyə. Təbriz, 1340-il.
43. Hacı Hüseyn Naxçıvani - Cəhəl məqalə. Təbriz, 1948-il.
44. Qazi Əhməd Qumi - Xülasət ət-təbarix. Berlin nüsxəsinin fotosürəti.
45. T.Çələbi - Laçın rayon ərazisi, əhalisi. "İcmal" qəzeti, iyul 1997-il.
46. X.Tağiyeva - "Bir taleyin sorağında". "Sərhəd" qəzeti, 24.04.2002-il.
47. Alməmməd bəy Nəbibəyli (4-cü) - Xalq Qəhrəmanı Soltan bəy. Xüsusi buraxılış.
48. F.Abbasov - "Laçın". Bakı, 1978-il, 82 səh.
49. "Müsavat" curnalı, № 1(5), 1993-il, 48 səh.
50. "Müsavat" curnalı, № 6 (10), 1996-il, 48 səh.
51. S.Eloğlu - "Zəngəzur hadisələri", Bakı, 19.
52. Şahxatuni Hovhannes - "Eçmiədzin vilaytinin və Araratın beş qəzasının tarixi" (erməni dilindən tərcümə). Eçmiədzin 1842, 2 cildə.
53. Hakopyan T.X, Məlik - Baxışyan S.T., Barseğyan O.X. - Ermənistan və ətraf rayonlarının toponimlər lüğəti. 1-ci cild (erməni dilindən tərcümə). Yerevan, 1986-il.
54. Azərbaycan tarixi. Sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990-il.
55. "Şeypur" curnalı, 14 noyabr 1918-il və 7 dekabr 1918-il.
56. "Azərbaycan" qəzeti, 25 noyabr 1918-il və 7 dekabr 1918-il.
57. Sadiq Şükürov - "Gəncəli Cavad xanın hekayəti". Gəncə, "Gəncə nəşriyyatı", 1992-il, 210 s.
58. "Zarya Vostoka" qəzeti (rusca)". № 77, 78, 80, 1923-il.
59. "İzvestiya" qəzeti 7 fevral, 1989-il və 5 sentyabr 1991-il.
60. "Komsomolskaya pravda" qəzeti, 16 aprel 1989-il.
61. "Pravda" qəzeti, 19 dekabr 1988-il.

62. Azərbaycan toponimləri Ensiklopedik lüğət. Bakı. Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999-il, 588 s.
63. İ.Şirəliyev, B.Abdullayev, S.Sədiyev - Azərbaycan şəxs adları (soraq kitabı), 1987-il, 88 s.
64. İ.Bayramov - Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı - "Elm", 2002, 696 s.
65. B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayev - Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, Oğuz eli, 1998-il, 452 s.
66. B.Ə.Budaqov - Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, "Elm", 1994-il, 270 s.
67. Z.Bünyadov - Azərbaycan VII-IX əsərdə. Bakı, Azərnəşr, 1989, 336 s.
68. F.Cəlilov - Qədim As/Az etnonimi. Azərbaycan onomastikası problemləri, II Bakı, 1988.
69. M.Z.Çobanov - Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1998, 332 s.
70. Ə.M.Dəmirçizadə - İki sözün etimologiyası, Alban və Aran. ADU-in əsərləri, 23-cü cild, 1963-il.
71. T.M.Əhmədov - Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı, 1991, 317 s.
72. N.Əsgərov - Azərbaycan hidronimləri. Bakı. ADPU, 2002, 143 s.
73. Z.Nəbibəyli - Zəngəzurun qısa tarixi və coğrafiyası. Bakı, "Qanun", 2000-il, 72 s.
74. Z.Nəbibəyli - Laçın bölgəsinin kənd adları. "Yeni Qafqaz" qəzeti, № 19, 17 may 2005-il.
75. Z.Nəbibəyli - Zəngəzur həsrəti. "Hüquq" qəzeti, № 5, 24 yanvar 1996-il.
76. Z.Nəbibəyli - Mənən yeniləşməyə ehtiyac var. "Azadlıq fədailəri" qəzeti, № 03, 21 yanvar 2008-il.
77. Z.Nəbibəyli - Biz həmişə gecikirik, "Azadlıq fədailəri".
78. Z.Nəbibəyli - Qotur Məmməd kimdir?
79. Z.Nəbibəyli - Milli münasibətlərdə etnik psixika. "Azadlıq fədailəri" qəzeti, № 01, 16 yanvar 2008-il.
80. Z.Nəbibəyli - Xalqın ruhu pozularsa tarix səhnəsindən çıxır. "Millətin səsi" qəzeti, № 03 (11), 18 iyul 1997-il.

81. Z.Nəbibəyli - Erməni əsiri olmaq nə deməkdir bir Allah bilir. "Bakının səsi" qəzeti, № 18 (65), 9-16 iyul 1997-il.
82. Z.Nəbibəyli - Şeyx Şamilin silahdaşı Cəbrayıl bəy. "Yeni Müsavat" qəzeti, № 19 və 21-də, 9 iyun və 23 iyun 1994-il.
83. Z.Nəbibəyli - Üzeyir bəy həzin xatirələrdə. "Millətin səsi" qəzeti, 1 may 1997-il.
84. Z.Nəbibəyli - Zəngəzur qartalı. "Ülfət" qəzeti, № 10, 21 may 1994-il.
85. Z.Nəbibəyli - Xosrov bəy əsirlikdən həvətənlərimizi necə xilas etdi. "Son söz" qəzeti, № 6, 3 aprel 1999-il.
86. Z.Nəbibəyli - BMT-NATO-ATƏT-Minsk qrupu və biz. "Son söz" qəzeti, № 4, 21 fevral 1999-il.
87. Z.Nəbibəyli - Beynəlxalq mübahisələrin beynəlxalq hüquqda həlli yolları. "Son söz" qəzeti, № 3, 6 fevral 1999-il.
88. Z.Nəbibəyli - Bir şey ki, gözəldir onun tərifi ehtiyacı yoxdur - L.N.Qumilyov. "Millətin səsi" qəzeti, № 1, 9 yanvar 1998-il.
89. Z.Nəbibəyli - Biz hələdə nə edəcəyimizi bilmirik. "Yeni yol" qəzeti. 14 iyul 2008-ci il
90. Z.Nəbibəyli - Milyon faciələrimizdən biri.
91. Z.Nəbibəyli - Bizim torpaqlarımız bizi gözləyir.
92. Z.Nəbibəyli - Laçın səndə nəyim qaldı.
93. Z.Nəbibəyli - Zəngəzura kürdlərin (Qurdların) gəlişi.
94. Z.Nəbibəyli - Laçın bölgəsində unudulmuş və ya unudulmaqda olan məşğuliyətlər, adət-ənənələr.
95. Z.Nəbibəyli - Laçında maldarlığın qısa tarixi.
96. Z.Nəbibəyli - Sadə elat, yaylaq-qışlaq və köç xörəkləri.
97. Z.Nəbibəyli - Bir azda PKK-a haqqında.
98. Z.Nəbibəyli - Laçında süd məhsulları və onların hazırlanması tarixindən.
99. Z.Nəbibəyli - Laçın bölgəsinin bitki örtüyü.
100. Z.Nəbibəyli - Laçında qoyun yunu məhsulları tarixindən.
101. Z.Nəbibəyli - Laçında qoyunların yaşa və rəngə görə seçilməsi və qiymətləndirilməsi ənənəsindən.
102. Z.Nəbibəyli - Laçınlının inac tarixindən.
103. Z.Nəbibəyli - Laçının tarixi abidələri.

104. Z.Nəbibəyli - Laçın meşələri.
105. Z.Nəbibəyli - Laçının mineral ehtiyatları.
106. Z.Nəbibəyli - Laçının içməli suları və müalicəvi su ehtiyatları.
107. Z.Nəbibəyli - Azərbaycanın ən böyük oğullarından (Şah Xətai və erməni məsələsi). "Hüquq" qəzeti, № 03, 10 aprel 1996-il.
108. Z.Nəbibəyli - Bizim borcumuz. "Hüquq" qəzeti, № 5, 24 yanvar 1996-il.
109. Z.Nəbibəyli - Nikolay Birdyayevi xatırlarkən. "Millətin səsi" qəzeti.
110. Z.Nəbibəyli - Türkcülüyn Məkkəsi Azərbaycandır. "Bakının səsi" qəzeti.
111. Z.Nəbibəyli - "Kitabi-Dədəm-Qorqud" Türkün müqəddəs dini-mənəvi kitabı kimi.
112. Z.Nəbibəyli - Mühəribənin acı xatirələri. "Sərhəd" qəzeti.
113. Z.Nəbibəyli - Gəlin qırılaq, amma torpaq verməyək.
114. Z.Nəbibəyli - Respublikamızın bütövlüyünün saxlanması üçün Laçında aparılacaq əsas işlər.
115. Z.Nəbibəyli - Yuxarı Qarabağda gedən döyüşlərin məqsədyönlü alınmasında görülməli bəzi tədbirlər.
116. Z.Nəbibəyli - Laçın-Mıgır dəhlizləri mübadiləsi məsələsi haqqında.
117. Z.Nəbibəyli - Laçını ermənilər tutdumu?! "Yeni yol" qəzeti və "Difai" qəzeti, 18 may 2008-il.
118. Z.Nəbibəyli - Laçının dağ-dərə adları-babalar yadigarı.
119. Z.Nəbibəyli - Erməni xisləti haqqında deyilənlər.
120. Z.Nəbibəyli - Azərbaycanda münaqişə çoxluğunun bəzi aspektləri. "Yeni yol" qəzeti, № 54, 55, 56, 57, 58, 59, mart-aprel 2008-il.
121. Məhəmməd Cavad Məşkur - Nəzəri be tarix-e. Azərbaycan, Tehran, 1340-il.
122. İ.Dibac - Rahiüma-e asar-e tarixi-ye. Azərbaycan-e şərqi. Təbriz, 1344-il.
123. İ.Dibac - Asar-e tarixi-e Azərbaycan-e şərqi. Təbriz, 1355-il.
124. Az. SSR EA "Xəbərlər" yurnalı № 1-4 1988-il, № 1-5 1989-il, № 1-4 1990-il, № 1-4 1991-il, № 1-4 1992-il (Tarix, fəlsəfə və

hüquq seriyası).

125. Mir Mehdi Xəzani - "Kitabi-tarixi Qarabağ" Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları İnstitutu, B-518 şifrəli əlyazma.

126. Qarabağnamələr I hissə, 1989-il, 192 s. və II hissə, 1991-il, 450 s. Bakı, "Yazıcı".

127. История древнего мира - Том 1, Москва 1985 г.

128. Страбон - География в 17-и книгах "Наука", 1964 г.

129. Геродот - История в 9 книгах, Москва, 2004 г.

130. Ф.А.Брокгаузь, И.А.Ефронь - Энциклопедический словарь в 82-х томах, 1890 г.

131. И.М.Дьяконов - История Мидии, Москва, 1956 г.

132. Большая Советская Энциклопедия в 30-и томах.

133. М.А.Скибитски - Карабахские казенные летние пастбища. Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбища и для изучения скотоводства на Кавказе. Том 4, Тифлис, 1899 г.

134. А.Г.Деконски - Экономический быт государственных крестьян Шушинского и Дябраильского уездов Елизаветопольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Том 4, Тифлис, 1886 г.

135. С.П.Зелинский - Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда Елизаветопольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Том 4, Тифлис, 1886 г.

136. Хан - Агов А.Е. - Экономический быт государственных крестьян Дявнширского уезда Елизаветопольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Том 6, Тифлис, 1887 г., с. 339.

137. Описание Карабахской провинции составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советников Могилевским и полковником Ермоловым. Тифлис, 1866г.

138. И.П.Петрушевски - О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха, Баку, 1930 г.

139. К.П.Патканов - Ванские надписи и значение их для

истории Передней Азии, СПб, 1881 г, с. 36-37.

140. М.Б.Траскунов - Кавказская Краснознаменная.

141. А.Д.Панозян - Персидские документы Матендарана, 1 Т Ереван, 1956 г.

142. И.П.Петрушевский - Очерки и по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв., Ленинград, 1949 г.

143. В.В.Бартольд - Туркестан в эпоху монгольского нашествия, сочинения, Том I, Восточная литература, 1963 г., 780 с.

144. А.Н.Баскаков - Введение и изучение тюркских языков. Изд. 2-е, М., Высшая школа, 1969 г., 383 с.

145. Б.Б.Родлов - Из Сибири, М. Наука, 1989 г., 749 с.

146. В.А.Никонов - Введение в топонимику, М. Наука, 1965 г., 179 с.

147. С.М.Моллазаде - Топонимия северных районов Азербайджана. Баку. Маариф, 1979 г., 206 с.

148. Е.Койгуваев - Неизвестная сущность топонимических компонентов ак и кара, как сары. Всесоюзная конференция по топонимике СССР, Тезис докладов, Л. 1965 г.

149. А.Н.Кононов - Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник, М. Наука, 1975 г.

150. А.К.Гусейнзаде - Этимологии топонима Кушчу. Советская тюркология, № 6, 1971 г.

151. Г.А.Гейбуллаев - Печенегские этнонимы в Азербайджане. Доклады АНА ССР, т. 36, № 5, 1980 г.

152. Б.А.Будагов, А.И.Алиев - Дастаны "Китаби-Деде Коркут" как источник изучения топоним Азербайджана ДАН Азербайджанской ССР, т. 33, № 9, 1997 г.

153. К.Г.Адилев - Топонимика и этнонимика об этногенезе на территории Азербайджанской ССР. Материалы докладов II, Научной Конференции посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР, Баку, 1981 г.

154. Иггар Алиев - История Мидии. Баку, 1960 г.

155. Большая Советская Энциклопедия в 30-и томах.

156. М.Нерсесов - Проблемы населения ЗСФСР в построении

генерального плана. Тифлис, 1927 г.

157. И.Шопен - Новые заметки на древнюю историю Кавказа и его обитателей. СПб 1886 г.

158. И.Шопен - Исторические памятники. Состояние армянской области в эпоху ее присоединения к российской империи. С-Петербург, 1852 г.

159. Н.Дубровин - Закавказье от 1803-1806 г., СПб, 1866 г.

160. К.Гандзакеци - История Армении. М. 1976 г.

161. А.Л.Лалаян - Исторические записки, ч. 2, 1938 г.

162. А.Л.Лалаян - Контрреволюционный "дашнакцутюн" и империалистическая война 1914-1918 гг. Революционный Восток, № 2-3 (36-37), М., 1936 г.

163. А.Шахинян - Административный передел Закавказского края. Тифлис. 1918 г.

164. Всесоюзная перепись населения 1926 г., Т. 14, отдел I, и Т. 31, отдел 11. Закавказская СФСР, Тифлис, 1928 г.

165. Магда Нейтань - Армяне. Краткий очерк. С.-Петербург, 1899 г.

166. Н.Н.Шавров - Новая угроза русскому делу в Закавказье, СПб, 1911 г.

167. Сабир Асадов, Исрафил Мамедов - Терроризм, причина и следствие. Баку, 2001 г.

168. К.Алиев - Античная Кавказская Албания. Баку, Азернешр, 1991 г., 408 с.

169. Л.Н.Гумилев - Тысячелетие вокруг Каспия. Азернешр. 1991 г., 308 с.

170. Л.Н.Гумилев - Древняя Русь и Великая степь. Москва, 1989 г.

171. Л.Н.Гумилев - Открытие Хазарии. М. 1966 г.

172. ас-Самарканди- Тазкират аш-шуара, Лондон, 1901 г.

173. Мирхонд - Рандат ас-сафа, IV, Лакнау, 1307 г.

174. Ибн Исфандийар - Тарихи Табаристан. I-II, Тегеран, 1320 г.

175. Вардан - Всеобщая история. Перевод с древнеармянск. Н. Эмина, М., 1862г.

176. Гандзакеци и Киракос - История, Перевод с

древнеармянск, Т.И.Тер-Гриноряна, Баку, 1946 г.

177. Гош Мхитар - Албанская хроника, Баку, 1960 г.

178. Моисей Каланкатмик - "История Албании", Баку, "Елм", 1993 г., 235 с.

179. З.И.Ямпольский - Атропатена и Кавказская Албания в III - I вв. до н.э., Баку, 1952 г.

180. Играр Алиев - Нагорный Карабах (история, факты, события), Баку, 1989 г.

181. Есан Хасан Джалалян - Краткая история страны Албанской (1702-1722), Баку, 1989 г.

182. Играр Алиев - Очерк истории Атропатены. Б., "Азернешр", 1989 г., 160 с.

Müəllifin keçdiyi yoldan...

Böyük Zəngəzurun axırıncı sultanı, Qarabağ xanlığının Baş sərkədəsi, Türk dünyasının böyük mücahidi, Şeyx Şamilin yaxın dostu, silahdaşı, Azərbaycanda ona silah-sursatla yardım etmiş yeganə şəxs Cəbrayıl bəy Nəbibəylinin nəticəsidir.

Zavodda fəhlə, orta məktəbdə və institutda müəllim, mühəndis, böyük mühəndis, kiçik elmi işçi, böyük elmi işçi, laboratoriya müdiri, elmi-tədqiqat institutunda direktor müavini, elmi jurnalda məsul katib, komitə sədrinin müavini, nazirlikdə kollegiya katibi və şöbə müdiri, Nazirlər Kabinetində fəvqəladə hallar şöbəsinin, qaçqınlarla iş şöbəsinin müdiri və elə orada üç komisiyanın sədri vəzifələrində çalışmışdır.

Moskva Bauman adına fizika-texnika, BDPU-də və Bakı Politologiya Akademiyasında oxumuşdur, t.e.d. professordur, Kanada və Rusiya Texniki Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Rusiya Təbiət Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvüdür, fizikaya, fiziki kimyaya, fizikanın tədrisi metodikasına, neftin-qazın fizika-kimyasına, neftin-qazın çıxarılmasına və onların məhsuldarlığının artırılmasına, yeraltı süxura, yeraltı və yerüstü hidrodinamikaya, lay sularının izolə edilməsinə, suya, ekologiyanın müxtəlif sahələrinə, fəvqəladə hallara, coğrafiyaya, tibbə, Türkün tanrıçılıq dininə, İslama, qədim türkçülüyə, hidrometeorologiyaya, beynəlxalq hüquqa, insan haqlarına, Azərbaycanın müxtəlif dövr tarixinə, psixologiyaya, publisistikaya və s. sahələrə aid 900-dən artıq elmi məqalə, kitab yazmış, üç ixtiranın, iki təcrübi qurğunun müəllifidir.

Hökumətin, Komsomolun MK-nin, Həmkarlar İttifaqının, işlədiyi Komitə və nazirliklərin, elmi təşkilatların, İran İslam Respublikasının və s. mükafatlarını, fəxri fərmanlarını və s. almışdır.

Əmək və Qarabağ Müharibəsi Veteranıdır, Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür, “Hüquq” qəzetinin baş redaktorudur.